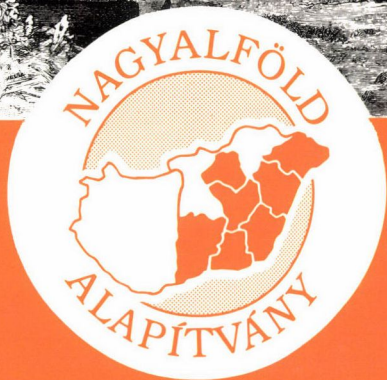

alföldi

TÁRSADALOM

BÉKÉSCSABA
1993

ALFÖLDI TÁRSADALOM 1993

MTA REGIONÁLIS KUTATÁSOK KÖZPONTJA
ALFÖLDI TUDOMÁNYOS INTÉZET
BÉKÉSCSABAI OSZTÁLY

ALFÖLDI TÁRSADALOM

1993

IV. kötet

Békéscsaba, 1993

Szerkesztőbizottság

Elnök: SIMON IMRE

Tagok:

Blazovich László

Béres Csaba

Csatári Bálint

Hajnal Béla

Köteles Lajos

Lengyel Imre

Orosz István

Szabó László

Szentpéteri István

Felelős szerkesztő:

LENGYEL IMRE

Kiadja: NAGYALFÖLD Alapítvány

Felelős kiadó: GALOVICZ MIHÁLY
a NAGYALFÖLD Alapítvány igazgatója

Borítóterv: Kállai Júlia

Tartalmi összefoglalók fordítása: Lóczy Dénes

Készült 2.000 példányban
a Békés Megyei Könyvtár Házinyomdájában

HU ISSN 0866-3963

TARTALOM

<i>Márkus István: Nagykőrös, avagy a hosszú távú folyamatok ereje</i>	7
<i>Kósa László: Református lelkészek Gyulán a XVIII. században</i>	17
<i>Forray R. Katalin: Az Alföld oktatásügye</i>	26
<i>Nagy Erika: A helyi elit és a lakosság iskolázottságának szerepe Szeged fejlődésében</i>	49
<i>Harcza István: A paraszti polgárosodás lehetőségei az Alföldön</i>	65
<i>Rechnitzer János: Az innovációk szabdalta Alföld</i>	81
<i>Dövényi Zoltán: Munkanélküliség az Alföldön</i>	107
<i>Hajdú Zoltán: Az Alföld közigazgatási-térszervezési csomópontjai 1949 és 1956 között</i>	122
<i>Szoboszlai Zsolt: Az alföldi önkormányzatok integrációs kezdeményezései</i>	144
<i>Bőhm Antal - Szőgyi Lenke - Táll Éva: A lakosság közéleti részvételének változásai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három településén</i>	168
<i>Velkey Gábor: Alföldi helyzetkép: népmozgalom a kilencvenes évek elején</i>	181

CONTENTS

<i>István Márkus: Nagykőrös or the strenght of long-term processes</i>	7
<i>László Kósa: Reformed clergymen in Gyula in the 18th century</i>	17
<i>Katalin Forray R.: Public education in the Alföld</i>	26
<i>Erika Nagy: The role of local elite and the schooling of population in the development of Szeged</i>	49
<i>István Harcza: Changes of bourgeois development among the peasants in the Alföld</i>	65
<i>János Rechnitzer: The Alföld devided by innovations</i>	81
<i>Zoltán Dövényi: Unemployment in the Alföld</i>	107
<i>Zoltán Hajdú: Foci and debated issues in the administration of the Alföld between 1949 and 1956</i>	122
<i>Zsolt Szoboszlai: Initiatives for integration from the local governments in the Alföld</i>	144
<i>Antal Bőhm - Lenke Szőgyi - Éva Táll: Changes of the participation of the population in public life in three settlements of Szabolcs-Szatmár-Bereg county</i>	168
<i>Gábor Velkey: The demographic situation in the Alföld: report from the early nineties</i>	181

NAGYKÖRÖS, AVAGY A HOSSZÚ TÁVÚ FOLYAMATOK EREJE

Márkus István*

A régi kapitalizmus korának Nagykőröse - az 1860-1945 közti időszakról beszélünk - jó példája annak, miképp maradtak meg szívósan rendies, "utórendi" viszonyok olyan mezővárosban is, ahol a mezőgazdaság erőteljesen árutermelő jelleget öltött. A korszak kutatójának az a benyomása támad, hogy a két világháború közt csaknem olyan régies paraszti életet élt itt a többség, mint a századforduló táján, ugyanakkor még erőteljesebben érvényesült a helyi társadalom felső rétegében és egész intézményrendszerében az úri fensőbbiség és az úri életstílus.

Körültekintően kell azonban eljárunk, ha ezt a mezővárosi utórendiséget társadalomtörténetileg értékelni akarjuk. Európai összehasonlításban, érett polgári társadalmi és politikai viszonyok mércéjével ez a korabeli nagykőrösi struktúra akár atavisztikus kövületnek is tekinthető, és számonkérhető rajta mind a gyakorlati jogegyenlőség, mind a közemberi politikai részvétel hiánya. Ám ha a tőlünk keletre akkor létező agrártársadalmak bármelyikével vetjük össze Nagykőröst, felfigyelhetünk a sajátosságok egész sorára, amelyek mégis inkább Nyugat-Európához kapcsolták városunkat, és pedig szervesen, a hosszú távú "formaképződés" erejével.

Ma, annyi fordulat és viszontagság után látható csak igazán, mennyire határozott körvonalakkal, milyen kemény maggal épült ki ebben a régi mezővárosban az elemien jogtudatos, sérthetetlen *közemberi egzisztencia*, és pedig nemcsak a tanya-birtokos, szép darab földekkel bíró gazdák körében, de a sokrétegű kisparasztság és más földjén szorgoskodó szegényparasztság világában is.

A közemberi egzisztenciának ez a megépülése és érvényesülési körének megszilárdulása: hosszú távú, nagyerejű, menetéből nehezen eltéríthető folyamat. Elemi egysége, egyben aktív hordozója a *kiscsalád*, melynek szűk körű, de erőteljes szuverenitását az egész társadalmi környezet elismeri, tiszteletben tartja. Szívósak és súlyosak azok a viszonylatok is, melyek a családok hálózatát egy-egy rétegen belül is, a rétegeket keresztül-kasul átjárva is egymáshoz kapcsolják és egymáshoz igazítják: a kölcsönös ellenőrzés és támogatás, az erkölcsi és viselkedési normákra való együttes felügyelet, az elemi jogvédelem viszonyai. S az egész, sokrétegű, családsejtekből álló egzisztencia-építményt áthatotta valamiféle íratlan konszenzus: a létező, jól ismert egzisztencia-típusok élethez való jogának és megmaradási feltételeinek szokásszerű elismerése.

* Dr. Márkus István, a szociológiai tudomány kandidátusa (Budapest)

Ezt a problematikát szeretnénk kissé körüljárni Nagykőrös kapcsán. Nem is csak önmagáért, a múlt jobb megismerése végett. De azért is, mert sem az 1945 és 1956 közti viszonyokat, sem különösen az 1957 és 1960 utáni fejleményeket nem érthetjük meg jól, ha nem alkotunk fogalmat a "közemberi egzisztencia" szívsós erejéről, megmaradási, önvédelmi és érvényesülési léttechnikáiról, a gazdasági és politikai felsőstruktúrát alulról módosítani képes energiáról. Itt következő gondolatmenetünk hozzájárulás kíván lenni a kemény és puha diktatúrát megélt mezővárosi nép társadalomtörténetéhez, egyben annak megértéséhez, miképp "puhította fel" a diktatúrát maga a nép.

1. A MÚLT. AZ ÁRUGAZDASÁG DINAMIKÁJA ÉS A PARASZTI LÉT-FORMA BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉSE

A pénzre tekintő gazdálkodásnak, az árutermelésnek Nagykőrösön hosszú múltja van. Már a XVII. században is ezerszám tartották a város tágas határában, a hatalmas közlegelőkön a nyugat-európai vásárookra szánt marhát. Rég dívott a Pestet, Budát megcélzó szekerező kereskedelem is, olyan termékek felhozatala, mint a búza és a vágóállat, a bor és a gyümölcs, a saláta és az uborka, és így tovább. Forgalmas volt a napi és a hetipiac, meg az évente többször megtartott vásár, már a XVIII. században is. A múlt század második felében a nagykőrösi árutermelés új lendületet kapott.

Ahogy kiépült a vasút, a gyorsan fejlődő főváros oly közel került, hogy a hajnalban vagonba rakott áru kora reggel már a nagyvásártéren lehetett. Fél napon belül elérhető lett Bécs és a Monarchia sok más városa. A vasúti hálózat a birodalom dinamikusán differenciálódó gazdasági szervezetébe kapcsolta be mezővárosunkat, egy rohamosan modernizálódó, kapitalista elveken működő nagyvilágba, melynek ugrásszerűen fejlődő ipara olcsón kínálta a vasárut, a textíliát és sokféle más termékét, cserébe az innen származó agrárcikkekért. E korban épült ki - ez sem mellékes a helyi árugazdaság szempontjából - a korábbihoz képest monumentális modern állam, hivatalaival és kaszárnyáival, iskoláival és reprezentatív intézményeivel, addig ismeretlen mérvű adóival. Az adó, ha hosszú távú gazdasági hatását nézzük, nem merő elvonás: serkentés, kényszerítés is rendszeres árutermelésre, ilyenformán a szelekció eszköze is.

Városunk, éppen árugazdaságának korábbi fejlettsége folytán, kiemelkedően alkalmas volt arra, hogy az új viszonyokhoz alkalmazkodjék. És valóban, a század utolsó évtizedeiben mintegy varázsütésre átalakult a kőrösi határ. A terjedelmes közlegelők nagy részét kiosztották és feltörték. A város körül is, a Cegléd és Nagykőrös közé eső, most már jól megközelíthető homokpusztákon is tovább terjeszkedett a szőlők és gyümölcsösök övezete. Szerte a nagy határban új tanyák százait emelték, a régieket pedig, melyek afféle ideiglenes szállások voltak, úgy építették át, hogy alkalmassá tegyék egy-egy család téli-nyári kintélésére. Egyetlen

nemzedék életideje alatt úgy módosult az övezetes körösi határ szerkezete, hogy alkalmas legyen a táguló és differenciálódó piac sokféle igényének kielégítésére.

A város széles törzsrétege, a hetven százaléknál is magasabb arányú "mezőgazdasági népesség" sajátos módon éppen a fokozott árutermelésre való áttérés során lett "még parasztabb", mint korábban volt. A nagygazdaréteg ekkor vesztette el végképpen a távoli múltból addig úgy-ahogy őrzött civispolgári vonásait, amelyek ugyanis összeforrtak a túlnyomóan állattartó életformával is, a gazdaelem mostanára elsorvadt városvezetői és egyházi szerepével is. A kisebbeket és az árutermelés terebélyesedése során emelkedni képes szegényebbeket most a megfeszített szorgalom és a kényszerű takarékoság satujába szorítva tartották meg igazi parasztnak a viszonyok. Megnőtt a fizikai munkának egy-egy családra háruló tömege. Másfelől a gazdasági átállás, a tanyaépítés, a szőlőtelepítés, a már elhárítatlan iparcikkfogyasztás, nem utolsósorban az adóprés miatt erősödött a beosztó takarékoság, a kuporgatás kényszere. Nagyobb és kisebb gazdák százával költöztek ki ezekben az évtizedekben tanyára, ami a termelésnek javára vált, ám úgy, hogy életvitelük a városinál szűkösebb, földhöz és jószághoz kötöttebb, egyszerűen parasztosabb lett.

Kivételek akadtak, de a többség, ha rendszeresen jelentős mennyiségű árut termelt is, korántsem vállalkozói mentalitással gazdálkodott. A nagygazdák sem, akik bérest, napszámost, részesaratót tartottak. Az alkalmazott bér munka nem arra szolgált, hogy a profitból újabb tőke halmozódjék fel. Egyszerűen csak működtették általa is a gazdaságot, megkímélve önmagukat a sok esetben családiról már el sem végezhető munka egy részétől. Az önerővel dolgozó kisebb gazdák pedig, akár tanyán éltek, akár városban, legfőbb célként és értéknek a család megélhetését, lehetőleg teljes foglalkoztatását és tisztességes boldogulását tekintették, meg azt, hogy gyerekeiket, ha eljön az ideje, becsületesen kiházasítsa, indítsák útnak hasonló szintű vagy egy fokkal jobb gazdálkodói élet felé. A parasztból, ha gyarapszik is, nem lesz vállalkozó polgár. Az újonnan vásárolt föld, a frissen telepített szőlő, a sok kuporgatás árán megvett városi ház: mind olyan befektetés, amely vagy a családi munkaerő jobb kihasználását, vagy a felerősülő gyerekek jobb házassági esélyét szolgálja, vagy a tisztességes megőregedés kerete lesz. Mindenképpen a *paraszti létforma bővített újratermelésével* van dolgunk. Ezen belül sok esetben olyan helyváltoztatással, amely - szigorúan a parasztság keretei között - egy-egy fokkal emeli a családot, illetve védekezésül szolgál a szétörökléssel együttjáró esetleges lesüllyedés ellen.

2. STÁTUSOK ÉS INTÉZMÉNYEK

Nemcsak a munka, annak technikai szintje és jellege, nyomasztó tömege tartotta meg parasztnak a körösi embert, és nem is csak az aprólékosan beosztó, az önellátás sok elemét is őrző fogyasztás kényszere. Ezen túlmenően parasztnak lenni - akár gazda volt az ember, akár másnak dolgozott - határozott körvonalú

státus volt. Hely és szerepkör a lokális, egyben az országos társadalomban, megszabott mozgástérrel, érintkezési és viselkedési követelményekkel. Az egyéni, családi és társas lét *kultúrája* is határozott szabályokkal, erkölcsi normákkal, megfogalmazott és megfogalmazatlanul is köztudott értékkel, jól kidolgozott nevelési eljárásokkal.

A paraszti státus és létforma itt is, mint mindenütt, része volt egy *átfogó státusépítménynek*, mely egészében az 1848 előtti rendiségből jött át, s bár sokban módosult a kapitalizmus és a polgári jogrend viszonyai között, végig megőrizte alapszerkezetét. Ezt nevezzük *utórendiségnek*. Olyan struktúra volt ez, végig a kapitalizmus évszázadában, amelyben a tanultság, a hivatal, a jog megfogalmazása és érvényesítése, az igazgatási és politikai hatalom, a fegyveres erők fölötti rendelkezés, az oktatási intézmények működtetése és tartalmuk meghatározása: mind-mind a paraszt nagytöbbségtől elkülönült úri státusbeliek funkciója és féltékenyen őrzött kiváltsága volt. Létezett kispolgárság és szerény létszámú polgárság is, de a rendszer úgy működött, hogy az iparos, kereskedő, kishivatalnok, vasutas stb. kispolgárokat gyakorlatilag éppúgy kirekesztette a hatalomból, mint a parasztokat. A vagyonosabb és képzetesebb polgárokat, polgári értelmiségieket pedig csak oly mértékben engedte közéleti szerephez jutni, hogy az úri szupremáciát ne veszélyeztessék.

Emeljük ki csupán két elemét a helyi utórendi struktúrának. Ezeken is bemutatható, hogy a rendies elkülönültség, a státusok szereposztása nem egyszerű spontaneitással, nem "magától" maradt fent a két világháború közti korban, de nagy szerepe volt ebben a felső szintű tudatosságnak és az intézményi építkezésnek is.

Az egyik: a státusokhoz igazodó *szervezettség*. Tény, hogy a XX. század első felében e városban is számos gazdakör, olvasókör, vallási és ifjúsági egyesület működött. Némelyiknek szerepe volt gazdasági tanfolyamok szervezésében, illetve a kisdzadapárt vagy éppen a kormánypárt választási kampányának támogatásában. De tévedés lenne ezekben a körökben a tömegdemokrácia intézményeit látni. Ezek az egyesületek - többnyire úri és papi felügyelet alatt, de akár a nélkül is - inkább merevítették a gazdaparasztság rendies elkülönültségét, semhogy oldották volna. Beleszólásuk a város - hát még az ország - ügyeibe nem lehetett; polgárosító hatásuk minimális. Inkább arra szoktatták tagjaikat, hogy érzék be büszkén gazdapaszti állapotukkal, vegyék tudomásul, hogy ekként is "megbecsülést élveznek", de rajtuk nem múlik semmi. Ugyanakkor e körök közvetítő csatornaként is működtek: közbeeső félhivatalos intézményekként, melyeken át a felső szándék a nép szélesebb rétege közt megmagyaráztatott. A döntések nem ezen a szinten születtek.

Szó sincs persze arról, hogy "odafönt", az úri rétegben kivétel nélkül mindenki aktív részese lett volna a hatalomnak. De annyi biztos, hogy a döntéshozók, ha kevesen is, mind egy szálig urak voltak. E szűk kört, melyen belül forgott minden értékes információ ügyekről és személyekről, nemcsak telefonvonalak kapcsolták össze (abban a majdnem telefontalan világban), hanem rokoni és baráti szálak, kaszinók és családias összejövetelek, egymás kiismert megbízhatóságát

feltételező érintkezési formák. Mit érhetett e bensőséges kapcsolati hálózathoz és a benne kicsiszolt érdektudatossághoz képest egy gazdakör, még ha tekintélyes kishirtokosok gyűltek is ott egybe? Ilyen viszonyok közt szinte elképzelhetetlen az urak és nem urak közötti minden olyan társadalmi érintkezés, mely egyívásúak közt természetes. A távolságot - mely összefér a patriarhálisan barátságos formákkal, mégis távolság - nemcsak az úr tartja, hanem, érzékelve mozgásterének határait, az önérzetes paraszt is. Társadalmilag intézményesített bennfentességgel és a szélesebb néprétegek magától értetődő, tökéletesen megszokott kirekesztésével van dolgunk.

Ebben jutott szerephez a másik "szerkezeti elem": az *iskolarendszer* is. Elég arra emlékeztetni, milyen kiemelt társadalmi rangja volt az eleve szűk tanulói létszámra méretezett gimnáziumnak, amelynek elvégzése után az ugyancsak utórendi szellemű hadseregben tisztí rangra lett jogosult a fiatal ember. És milyen, valóban beavató, a nemzet történelmi értékeit is, a jogi és szokásjogi normákat is, az úriember, az úri értelmiségi ember kötelezettségeit és kiváltságait közvetítő tartalma volt annak a színvonalas oktatásnak, amit a gimnázium - esetünkben a hagyományosan kitűnő református Arany János gimnázium - nyújtott. Nem volt ez valami arisztokratikus oktatás és nevelés: a mezővárosi gimnázium mindig is szép számmal vett fel, mintegy az úri réteg utánpótlásául, iparos és - kisebb számban - gazdafiakat. Érezhető volt itt a kálvinizmus relatív demokratizmusa és valamiféle népies hazafiság. A gimnázium mégis határozottan, céltudatosan *elitet* nevelt, kiváltságokra jogosult kisebbséget, mert az utórendi szerkezetben éppen ez volt ennek az iskolatípusnak elháríthatatlan funkciója. A túlnyomó többségnek eközben a hatosztályos városi, vagy éppen az osztatlan tanyai elemi népiskola jutott, egy másik, kispolgári helyzetű kisebbség fiai-lányai pedig a négy elemi után négy polgárit végezhetnek, ipari, kereskedelmi vagy szerény adminisztrációs pályára készülődve. Világos, hogy az iskolarendszer tudatosan megtervezett eszköze volt az utórendi struktúra fenntartásának és újratermelésének.

Még egy vonását érdemes kiemelni az 1945 előtti mezővárosi létezésnek. A *lokális identitás* erős tudatára gondolok, és arra, miképpen tartalmazta ez az országban elfoglalt *alárendelt hely* tudomásul vételét. Nagykőrös lakosai, elsősorban az urak és a gazdák, de kisebb-nagyobb mértékben a többiek is, tudatában voltak a helység régi, városi szabadságának, mint valamiféle kollektív rangnak. De élt annak tudata is, hogy ennek a városnak népe, lett legyen szabad és önérzetes, sohasem juthatott szóhoz országos ügyekben: azok más, magasabb szinten dőlnek el, azok intézéséhez *máshová kell születni*. Mintha a településeket is hierarchikus gúlába rendezték volna el: Nagykőrös az idők végezetéig *parasztváros*, még ha urak vezetik is. Kőrösinek lenni lehetett magában véve rangos állapot, ám együtt járt azzal, hogy az országos hatalomból eleve kizárt, politikailag súlytalan az itteni ember, és az idevalósiak bármilyen gyülekezete.

3. A TÁRGYIASULT INDIVIDUALIZMUS ÉS A HOSSZÚ TÁVÚ BIZTONSÁG ÉRDEKE

Létezett az árutermelésre átállt mezővárosi társadalomnak egy másik sajátossága, amit máig elérő következményei miatt is igen fontosnak tarthatunk, ami azonban a szociológia vagy a történetírás megszokott fogalmaival a legnehezebben megragadható. Olyan viszonylatokról és beidegzettségekről van szó, melyeket az frott jog soha nem rögzített, de a közbeszéd sem tartott említésre méltónak, megfogalmazhatónak, éppen mivel létük a megszokottság jegyét viselte, magától értetődött. De az összehasonlító történelmi-szociológiai vizsgálódás - ha odafigyel - kimutathatja, hogy ami itt természetesnek tűnik, specifikus, nagymúltú "formaképződés" műve, és pedig olyané, mely a hazai társadalom szerkezetét és fejlődését határozottan a nyugat-európai alakuláshoz kapcsolja. A mezővárosi struktúrát meg éppen különös erővel köti be a nyugati Európába, évszázados relatív szabadsága okán is.

Induljunk ki abból az egyszerű tényből, hogy a helyi társadalom kimondva és kimondatlanul elismerte minden egyes bennszületett és odavándorolt, befogadott tagjának *jogát a megélhetéshez*, az önálló családalapításhoz és családja eltartásához - természetesen munka árán. Elismerte azt a fontos jogot is, hogy az ember, ha nincstelen is, *szabad akaratából* szegődjék el akár napszámos, akár időszakos, akár éves munkára, s ha szabott ideje lejár, munkahelyet változtasson. De ami ennél is jobban mutatja a viszonyok tartalmát: gazdák és elszegődő munkások, földtulajdonosok és bérlők között a kapitalizmus évszázadában tipikusan olyan szerződések kötöttek, melyeknek feltételeit nem egyedül a gazdasági racionalitás, nem is a két fél tárgyaló pozíciójának egyenlőtlensége diktálta, hanem valami más is: a *viszonyokba ivódott, objektiválódott méltányosság*. Az a "szempont", hogy a szegényebbnek is élnie kell, családostul.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a "méltányossági mérce" nem a gazdák és birtokos urak személyes jóindulatából vagy kegyes belátásából eredt. Hosszadalmas történelmi "formaképződés" műve volt: *tárgyiasult, kötelező viszonylatrendszer*. Kialakult egy norma mind a részesaratás és bérceplés, mind a kapálás feltételeit, mind a családostanyai elszegődés és a tanyabérlet kondícióit illetően. Mindennek tengelye az volt, hogy a gazda is találja meg számítását, azaz helyzetéhez illő hasznát, de a szegényebb fél is eltarthassa családját, s "ha érdemi", meg is kapaszkodhasson. Hogy mi jár a gazdának, mi a bérlőnek, mi a szegényparasztnak, sokkal inkább *a státusok kölcsönös elismerésének beidegzett szokásrendje* szabta meg, semmint a tőke után járó profit kalkulációja, valamiféle bérharc hatásával módosítva. Egyenlőtlen erejű felek egyezkedtek, de nem a nyers erő vagy a pőre érdek mérkőzött, hanem a *tartós együttélés* során kifomálódott *egyensúly* mélyebb igénye.

Szerepe volt a kiegyensúlyozódásban annak is, amit "face to face" viszonylatnak nevez a szociológia. Igaz, a mezőváros, húsz-huszonöt ezres lélekszámával,

nagy területen elszórt tanyáival túl nagy ahhoz, hogy mindenki mindenkit személy szerint ismerjen. De ahhoz eléggé állandó és áttekinthető, hogy az ott élő ember mindenki másról első tekintetre tudhassa: *kiféle és miféle*. Azaz hogy melyik réteghez, csoporthoz tartozik, nagyjában egészében mi várható el tőle és milyen munkájáért mi jár neki. Örökös információcsere tudatta kívül-kívül, hogy a másik ember mit művel és hogyan él. Olyan rétegzett közösség volt a mezőváros, melyben mindenki számon tartotta kinek-kinek státusát, teljesítményét, erejét, korát, családi helyzetét, a többiekhez való viszonyát, s mindezen át azt is, megfelel-e léte a közérdekű normáknak, vagy sem. Ezért sem lehetett súlyosan vagy tartósan megsérteni a kölcsönös méltányosságnak azt a szabályrendszerét, mely végső soron az együttes, békés fentmaradás közös érdekén alapult.

Létezett az együttélésnek e rendszerében valami, amit így is nevezhetünk: *relatív szabadság*. Miközben kinek-kinek pozíciója körülhatárolt, viselkedése társadalmilag ellenőrzött volt, ugyanakkor elismerten és megkövetelten kifomálódott az egyéni és kiscsaládi lét *szuverén mozgástere, döntési önállósága*, ezzel együtt átháríthatatlan *felelőssége* is. Férfi és nő individualitása itt családon belül is érvényesült - a másutt oly erős paraszt "nagycsalád" védelmező és zsarnokian elkötelező életszabályai a mezővárosban sohasem léteztek -, a felserdült gyerek is a maga lábára állt, mihelyt keresőképes lett és új családot alapíthatott. Minden egyes kiscsalád úgy illeszkedett a helyi társadalomba, mint kemény maggal bíró önálló egység, egyéni munkaenergiával és ambícióval, vállalkásra, teljesítésre és alkura való individuális képességgel, s ennek megfelelő öntudattal.

Jóllehet a mezővárost még a két világháború közti korban is patriarchális kötelékek szőtték át, a patrónus-kliens jellegű viszonylatokban is hangsúlyos maradt az, hogy ki-ki szabad akaratából, egyénileg kialakított feltételek között, meghatározott időre vállalja, amit vállalni jónak lát. A szabadság és felelősség tudata megjelenik a közemberi önérzetben, és nemzedékről nemzedékre száll, áthatva a nevelés népi gyakorlatát.

Látni kell, hogy az objektiválódott méltányosságnak és a relatív szabadságnak e rendszere távolról sem érdekmentes. Megragadható benne egyfajta erős, hosszú távú érdek: a megbízható együttlétezés, a tárgyiasult kölcsönös bizalom, a tartós áttekinthetőség, azaz az állandó erőfeszítésre kötelezett, rétegzett, feszültségekkel terhes társadalom *létezési és működési biztonságának* átfogó érdeke. A méltányosság ennek a biztonságnak a technikája. A pillanatnyi haszonnál, az azévi bevételnél, az anyagi és hatalmi fölény gyors kihasználásánál fontosabb, hogy a társadalom élethossziglan és a következő nemzedékek idején is kiszámíthatóan működőképes legyen. Az embernek tudnia kell, kitől mit várhat, és szerepét a társadalmi környezet ismeri és elismeri. Ez a feltétele annak, hogy a rétegzett mezővárosi világ úgy maradjon fenn hosszú korszakokon át, hogy rendjének, munkálkodó sürgésének és forgalmas piacának éltetéséhez ne legyen szükség örökös, beavatkozó erőszakra. S hogy a megszokott tulajdonviszonyok, életformák, szerepek és viszonylatok békésen öröklődjenek fiúról fiúra.

4. KITEKINTÉS

Amikor a hatalomvéde utórendiség kiürült felszíni formáit elbomlasztja a hatalmi változás - ez történt 1945-ben és utána -, szívfósan megmarad a mélyben az egyszerű, köznapi egzisztenciák elemi szabadságának igénye, egyben összefogódzó önbiztosításának, individuális érdekérvényesítésének és egymásközi méltányosságának "élettechnikája". Hamarosan kidolgozódnak azok az önvédelmi, majd szerzési és boldogulási technikák is, melyek már az 1948-cal életbe léptetett "proletárdiktatúra" radikális átgyúró hatását is semlegesíteni kezdik, habár részleges sikerrel. 1953 után pedig, és méginkább 1957 majd 1960 után ezek a mélyben működő erők úgy módosítják a monolitikusnak elképzelt, szigorú hierarchiaként építeni vélt szocialista tervgazdaság és "tervtársadalom" struktúráját, benne kiváltképpen az agrárszférát, hogy szülőatyja sem ismerhet rá.

Olyan szerkezet lett ez a nagykőrösi társadalom, amelyről mintegy lepereg az osztályharc, ami csupán jelszavakban és hatósági meg karhatalmi akciók formájában létezik, s nem úgy, hogy valóban osztály indulna meg osztály ellen. A mezőváros - miközben gazdasági szervezetében megerősödik az ipar, s ezzel kibővül az egzisztenciaépítés terepe - szívfósan ellenáll annak, hogy a megfélemlítés és lelkesítés iker-eszközeivel engedelmes masszává gyúróják. A családok ezrei, köztük a mélyről indult egykori szegényparasztok már 1948 és 1956 között is a maguk érdekeinek és életigényeinek képeire szabták át a kezdetleges, tétován vezetett téveszcséket, melyek akkor még csak a határ egy töredékét foglalták el. 1960 után pedig újra megszilárdították egzisztenciális szuverenitásukat: ekkor már a lábadozó nagyüzemi mezőgazdaság és a gyorsan terebélyesedő ipar versengett értük, miközben a tanyai és városkörüli törpegazdaságok ezreiben is foglalatoskodhattak. Ugyanezek a családok százával indították el fiaikat és leányaikat az iskolázódás és szakképződés útjára, abban az új iskolarendszerben, mely végképp elvesztette utórendi, kiváltságosító és kirekesztő jellegét, és az iparosodás meg az agrártechnizálódás szolgálatába állt.

A nagy mozgás most már arra irányult, hogy a paraszti életformát ki-ki valami mással: igényesebb, urbanizáltabb, elektrifikált és technizált életmóddal válthassa fel. Ennek a folyamatnak - ennek az "ambíciórobbanásnak" - alapsejtjei megint csak az erőn túl is dolgozó, keményen takarékoskodó, gyermekeiket többnyire fegyelemben nevelő családok, a maguk önállósági igényével, versengő feltörekvésével és örökletes munkakultúrájával.

Szétszakadozik-e, elgyengül-e ez a struktúra az előttünk álló években, amikor Nagykőrösön is tömeges munkanélküliség fenyeget, és esetleg jövedelmét veszíti a mezőgazdaság számos ágazata? Erejét veszíti-e a nehezedő és bizonytalanra váló viszonyok között a legfontosabb alapegység: a család, mely csak úgy maradhat tartósan hatékony életkeret és nevelő intézmény, ha munkája folyamatosan biztonságot teremt, és ha van mifelé indítania, ösztönöznie gyermekeit?

Ma mindez meglehetősen bizonytalan.

Az előzmények ismeretében csak abban lehetünk biztosak, hogy az egykori mezőváros mára alaposan átalakult, zömmel már nem paraszti, hanem szakmunkás, technikus és értelmiségi társadalmára ugrásra készen várja az új gazdasági kereteket, melyeket, ha kell, megfeszített erővel tölthet majd ki, és igazíthat át ismét önnön érdekei és képességei szerint.

Az "alapszerkezet", individuális beállítottságú, energikus és magukra adó családok ezreivel, túlélte az utórendiség rendszerét, melyben eredetileg létrejött; túlélte a kemény és puha diktatúrát, a mezőgazdaság fél-kollektivizálását, a vidéki iparosítás viszontagságait, a hatalmi földcsuszamlásokat, a fölötte átcsapó ideológiai felhőjátékokat, és így tovább. Remélhetőleg túl fogja élni a tulajdonviszonyok mostani, feltehetően többmenetes átrendeződését és az elavult technikájú termelés mai válságát is.

NAGYKŐRÖS OR THE STRENGTH OF LONG-TERM PROCESSES

István Márkus

Nagykőrös is a town with 30,000 inhabitants, located south of Budapest, on the Danube-Tisza Interfluve. It was a typical agrarian town or a peasant town even in the period between the two world wars: most of its population lived from agriculture and industry and trade also served the agricultural sector to a large extent.

Between 1860-1945 the social structure and institutional organisation in the town are good examples for the survival of feudal and 'post-feudal' forms and relations in a market town where commodity production had strengthened in agriculture.

A main point underlined in the paper is that these remnants of the feudal system has to be evaluated very carefully. Such a historical evolution can only be evaluated using a comparative method. In an European comparison, taking the Western, mature bourgeois conditions as a standard, the Nagykovács structure of the time seems to be fossilised, since the practical equality of rights as well as the participation of the public in politics were missing. If, however, Nagykovács in the 19th-20th century is compared with any of the agrarian societies to the east of us, a series of characteristic features bounding this peasants' town definitely to Western Europe, are to be observed, bounding it there organically and with the force of long-term social organisation.

In this respect the most important force is the presence of a clearly-outlined, hard-core, confident and inviolable public existence, which dated back to the age

of feudalism and established itself under capitalism. This existence was not only characteristic of the higher peasantry, but also of the many layers of smallholders and even of the poor peasants, who worked on somebody else's land. The limited but strong sovereignty of the nuclear peasant family was acknowledged and respected by the entire social environment. An unwritten consensus could be felt in the whole construction of existence composed of the cells of family: a customary acknowledgement of the grounds for and maintenance of existing and well-known types of existence.

Author points out that it was after 1948, with the introduction of the 'proletarian dictatorship' that the social acknowledgement and protection of the ordinary and tenaciously maintained human and family existence became shaken, but latently survived in the depth. This was one of the reasons - and naturally not only in Nagykőrös - for the undermining of the Soviet social model and its fall in 1956. The more moderate policy after 1957 took the relative sovereignty of public existence, the demand for a space to move and the nation-wide conditions of its fulfillment, into account - although more so in the practice than in the theory. This is what author calls the strength of long-term processes, to be verified here on the example of Nagykőrös, chosen from among the many others possible.

REFORMÁTUS LELKÉSZEK GYULÁN A XVIII. SZÁZADBAN

*Kósa László**

A hódoltság után Gyula, mint földesúri mezőváros több vallású és több nyelvű településként éledt újjá. A külön városrészekbe tömörülő vallási és nyelvi közösségek túlnyomólag agrárnépessége az uradalom és a vármegye tisztviselőivel és alkalmazottaival laza szerkezetben alkotott helyi társadalmat.¹ Ebben feltétlen tekintélye és hatása volt a kis létszámú, de vallási és foglalkozási meghatározottsággal csoportokra tagolódó értelmiségnek. Időrendben legelőbb - Grócz Béla jóvoltából - a római katolikus papok csoportját vette számba a helytörténetírás.² A megyei tisztkarnak a város életében is jelentős működéséről, valamint a kastély életéről Scherer Ferenc városmonográfiája sok vonatkozásban tájékoztat, de hogy a kutatás lehetőségei változatlanul tágasak, arra kitűnő példa Draskovich József nemrégiben közzétett tanulmánya a Gyulán tartózkodó Harrucker udvarról.³ Jóllehet az első várostörténet, Ecsedy Gábor dolgozata a helybeli egyházi jegyzőkönyv nyomán közreadta a református lelkészek névsorát, a helyi kutatás mostohán bánt ezzel az értelmiségi csoporttal, alig emlékezett meg róluk.⁴ Valószínűleg nyomatékosan közrejátszott ebben az is, hogy a helyi egyházi források az 1801. évi pusztító tűzvészben megsemmisültek. Rövid frásunkban ezt a hiányt igyekszünk pótolni, bemutatva ezúttal egy vallásilag sajátos helyzetű, mert római katolikus többségű, tiszántúli mezőváros református értelmiségi vezetőit.

Mindeddig nem tisztázott, hogy volt-e önálló protestáns egyházközsége a hódoltságkorabeli városnak, vagy kik, melyik közeli helység lelkészei szolgáltak be Gyulára. A kérdés megválaszolására ezúttal nem vállalkozhatunk, de kapcsolódóan néhány, tárgyunk szempontjából fontos tényt meg kell jegyeznünk. Az egyes szerzők eltérő következtetéseinek ellenére, az eddigi kutatásokból világosan kiderül, hogy az 1695-ös felszabadulást megelőző hadjárat a váron kívüli települést megsemmisítette. A magyar református lakosság feltehetően mégis folytonos maradt, valószínűleg meghúzódott a környéken, és többször próbált eredeti lakhelyére visszatérni, csak hogy a rác helyőrség és a kuruc háborúk miatt ismételten visszavonulni kényszerült. Jellemző, hogy az 1697-ben missziós céllal Gyulára küldött ferences barát hamarosan távozott, mivel nem akadtak hívei. Az 1715-ben megjelenő nagyobb számú római katolikus magyar olyan távoli vidékekről érkezett,

* Dr. Kósa László, a történettudomány-néprajz doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanszékvezető egyetemi tanára (Budapest)

hogyan nyelvjárása a XX. századig szigetet képzett a szomszédos tiszai nyelvjárással folytonosságban lévő református magyarokkal szemben.⁵

Nem tudjuk, ki lehetett a hódoltság után az első református lelkész. Az 1696-tól vezetett békési egyházmegyei jegyzőkönyv adatai az első években különösen hiányosak. Lelkész neve nem szerepel ugyan mellette, de 1712. április 6-án hagyják jóvá az első ismert gyulai lelkészi díjlevelet. Ebben 30 forint készpénz, 12 debreceni mérő búza, 8 mérő "gabona" (árpa? rozs?), hét mázsa só, disznóra 5 forint, 3-3 icce vaj és méz, 5 font faggyú, öt boglya széna, "fa elegendő", dinnye-, kukorica- és kenderföld-szántás szerepel, továbbá négy köblös őszi vetés alá és ugarszántást vállálnak, az utóbbit tavasszal kölessel bevetik. Mindehhez még örletés is tartozik.⁶ Ez az évi fizetés, ha nem is magas, mivel a híveknek kellett biztosítaniuk, nagyobb létszámú református magyart sejtet ebben az időben Gyulán, mint azt eddig tette a helytörténetírás. Karácsonyi János 1712-13 tájára helyezte a reformátusok szórványos betelepődését, Scherer viszont 1715 utánra.⁷ Egyébként a következő, 1719-es díjlevél jól tanúsítja a lélekszám gyarapodását, tizenegy helyett tizenöt tételben adja meg a fizetést, ötven forint készpénzt, 20-20 köből búzát és árpát, 8-8 icce vaját és mézet és így tovább, megnövekedett mennyiségeket biztosít.⁸

Nézzük ezek után név szerint, időrendben a lelkészeket!

1. SZENDREI GERGELY. Róla mindössze annyit tudunk, hogy a kor szokásának megfelelően 1715. január 18-án írta alá gyulai lelkészként az egyházmegye törvényeit.⁹ Ez a tény megelőzi a következő két év olyan fontos helyi eseményeit, mint Békés vármegye végleges újjáalakulása Gyula székhellyel és a gyulai római katolikus plébánia újjászervezése.¹⁰

2. TORONYAI ANDRÁS 1716. április 16-án írta alá az egyházmegyei törvényt, tehát igen gyorsan követte Szendreit, de róla sem tudunk egyebet. Neve után elképzelhető, hogy a közeli Csanád megyei Tornya községben született.¹¹ Lehetőséges, hogy 1718-ban az ő prédikátorsága idején vetette el Kovács Pál, török világ utáni első gyulai római katolikus plébános a reformátusok harangját, melyről fölirata alapján megállapította, hogy eredetileg katolikusoké lehetett. Ez ellen a reformátusok még abban az esztendőben a szeghalmi megyegyűlésen sikertelenül tiltakoztak.¹² Megtélésünk szerint a harangvita is valószínűsíthető a református magyarok folytonosságát, jóllehet a fölirat pontos tartalmáról a források nem tudósítanak.

3. MÁNDOKI ISTVÁN 1721. január 21-én mint rektor írta be a nevét az egyházmegye jegyzőkönyvébe, tehát akkor nem lelkész volt, hanem még *academicus rector*, akit az anyaiskola a korban szokásos módon a gyulai partikulába kibocsátott, hogy három esztendőn át tanítóskodva, összegyűjtse külföldi tanulmányútjának költségeit.¹³ Az 1801-ben elégett iratokat pótló feljegyzések szerint a gyulaiak emlékezete már csak a vezetéknevét őrizte, egy bűnügyi per kapcsán azonban kevéssel többet is lehet róla tudni.¹⁴ A per iratai a múlt század végi publikáció óta elvesztek (vagy lappanganak), így nem ellenőrizhetjük, hogy Oláh György jeles helytörténész miért nevezte Mándokit hol "mester"-nek, ami tanítóságáról vall, hol

"tiszteletes uram"-nak, ami viszont lelkészi mivoltáról tanúskodik. A boszorkány hírében álló Gréczi Jánosné Győri Zsófia gyulai asszonnyal Kovács Istvánné Szőcs Erzsébet füvekből fürdőt készíttetett beteg férjének, aki nem sokkal ezután 1721 augusztusában meghalt. A periratok tanúsága szerint kereken egy évvel később indította a vizsgálatot a vármegye, miután városszerte arról beszéltek, hogy Grécziné közvetítésével szövődött szerelmi kapcsolat Kovácsné és Mándoki István között, amiért el kellett tenni láb alól a férjet. A gyászév letelte után a fiatal özvegy férjhez ment a tiszteleteshez, a súlyos vádemelés (házasságtörés, férjgyilkosság, boszorkányság) már ezután, 1722 novemberében történt. Az ügyész halált kért az asszonyra, láncra verve le is tartóztatták, de a következő évben kiszabadult. Perújrafelvétel során újabb tanúkat meghallgatva, 1723. szeptember 6-án mentette föl a bíróság.¹⁵

Utóbb kiderült, hogy az asszony egyik haragosa volt a híresztelések szítója. Oláh György mégis hajlott arra, hogy a bíróság - bár a vádlott soha semmit el nem ismert - részrehajlóan mentette föl őt, aki mellesleg nemes rendű volt. A per anyagát ismételten ismertető Csákabonyi Kálmán már egészen biztosra vette ezt.¹⁶ Rágalmazáson alapult-e Mándoki Istvánné pere vagy sem, ma már nem lehet megállapítani. Bármiként történt, elképzelhető, hogy az 1723 szeptemberében még Gyulán tartózkodó házaspár jobbnak látta távozni a városból. Mándokiról több ismeretünk nincs. Miután megnősült, külföldi akadémiákra már nem mehetett. Feltehetőleg ezért kérte lelkészi kinevezését és ezért szerepelhet Oláh György munkájában lelkészként is.

4. SUKORAI vagy SUKORÓI ISTVÁN 1715. január 9-én szubszkribált a debreceni kollégiumban, 1728-ban pedig tanácsbíróvá választották a békési egyházmegyében s ekkor gyulai prédikátor volt.¹⁷ Az egyházmegyei jegyzőkönyvben 1719-ben ilyen nevű makói lelkész neve szerepel, de ez az adat inkább rektornak felelne meg és elírás lehet, ha azonos személyről van szó. Más forrás ugyanis *rector Macoviensis*-nek mondja Sukorait, viszont Szirbik Miklós, a makói egyház történetének múlt századi tudós monográfusa ezen a néven sem lelkésről, sem rektorról nem tud Makón.¹⁸ Sukorai 1735-ben vagy 1736-ban távozhatott Gyuláról, mert 1734-ben a békési templomszentelésen még gyulai prédikátorként vett részt. Később 1765-ben Tiszaszentimrén (Szolnok megye) vagy inkább Hegykösszentimrén (Bihar megye) lelkész, mert utolsó ismert állomáshelye, Kóly (1768) az utóbbihoz esik közel.¹⁹

5. GYULAI JÁNOS 1736-tól 1770-ben bekövetkezett haláláig volt gyulai prédikátor. Ő kezdte vezetni a tűzvészben elégett anyakönyveket, és ő az egyetlen gyulai lelkész, akiről tanulmány terjedelmű életrajz készült. Az 1920-as években kései leszármazottja, a budapesti illetőségű Dr. Gyulai János írta ezt a szakszerűnek ugyan nem mondható, de több értékes adatot tartalmazó munkát.²⁰ Gyulai János Gyulán született 1700-ban vagy néhány évvel korábban. Apja az egyik helybeli vízfizalom tulajdonosaként tehető molnár volt. Egy ízben - talán a Rákóczi-szabadságharc idején - a városban fosztogató rácoktól legértékesebb vagyontárgyait és pénzét úgy mentette meg, hogy hirtelen csónakba ülve, elevezett a Kőrös egyik

ágán, majd biztonságos helyen mindenestül elsüllyesztette a csónakot. A veszély elmúltával fölemelte a vízből az értékeket s mint beszéltek, jutott belőle fia taníttatására is. Mindezt az 1820-as években Ecsedy Gábor rögzítette családi hagyományból, ugyanis a kiterjedt armalista familia Gyulai-család leszármazottai akkor még többen helyben éltek.²¹ A debreceni kollégium anyakönyvében két olyan Gyulai János szerepel, aki azonos lehetett a későbbi gyulai prédikátorral. Az egyik 1717-ben, a másik 1720-ban szubszkribált. Az említett életrajz szerzője az előbbit tartja ősenek, ő eztán létai (Bihar megye) rektor lett. Az életkort tekintve ez a valószínűbb. Az utóbbi viszont 1726-28-ban Mezőtúron rektorkodott.²² Mindenesetre a "mi" Gyulai Jánosunk 1730-ban öcsödi lelkész, ahol 1733-ig biztosan maradt²³ és onnan kerülhetett Gerlára (Békés megye). Ecsedy szintén családi emlékekre hivatkozva írja, hogy Öcsödön vagy Gerlán egyszer a templomból kilépő Gyulait ruháitól fosztották meg a rácok, de miután a kapitányuknak panaszt tett, megbüntették a tetteseket. Nehézséget okoz, hogy a kutatás 1731-et jelöli meg Gerla végleges fölhagyásának esztendejeként. Ecsedy viszont úgy tudja, hogy a gerlai reformátusok vele együtt 1736-ban költöztek be a szomszédos Gyulára, fölhagyva árvizektől veszélyeztetett településüket.²⁴ Itt jegyezzük meg az egyházmegyei jegyzőkönyvekben előforduló még két gerlai lelkész nevét: Patai István 1720-ban, Erdődi János 1723-ban.²⁵ Megelőzőleg Oláh György egy gerlai boszorkányperben Újlaky Jánosról is tud (1717), aki a hódoltság után újjáéledő - voltaképpen addig soha hosszabb időre el nem néptelenedő - község templomát újjáépítette.²⁶ Dobozra is költöztek gerlaiak, ahol 1711-től ismerjük folytonosan a prédikátorok nevét.²⁷

Gyulai Jánost 1743-ban egyházmegyei tanácsbíróvá választották.²⁸ Ezen kívül hosszú gyulai szolgálata idejéből csupán néhány, igaz, nem érdektelen eseményt ismerünk. 1738. április 24-én hazafelé tartva bihari szőlejéből, betért szeghalmi kollégájához, Keresztesy Mártonhoz, aki megmutatta neki Rákóczi József kiáltványát ("török manifestum"), amit ő lemásolt és nem sokkal később, pünkösdi hétfőjén helyettesként prédikálván Dobozon, az ottani tanítónak, Füredi Jánosnak átadott. Nem tudjuk, ki jelentette föl őket, de a dologból vármegyei vizsgálat lett, melynek során a tanítót letartóztatták. Gyulai bántódásáról nem tudunk.²²

1735 után a békésszentandrási (Péró-féle) erősen református színezetű parasztfelkelés következményeként a megyebeli protestánsok addig viszonylag szabadabb helyzete megszigorodott. Gyulai papsága idején akarták a hívek omladozó oratóriumokat kijavíttatni (1742), amit a vármegye pártolólág föl is terjesztett a helytartótanácsához, de 1746-ban csak azt engedték meg, hogy új haranglábat állítsanak, s az nem lehetett magasabb az épületnél.³⁰

6. BICSKEI SZÓKE ISTVÁN 1770. február 22-én vállalta aláírásával a gyulai lelkézséget. Azonos nevű apja 1723-ban, ő 1756-ban szubszkribált a debreceni kollégiumban. Az apa 1738. április 22 és 1741. március 21 között Tiszadadon (Szabolcs megye) volt prédikátor, fia valamikor ezekben az években született. Az ifjabb Szóke István kiváló tanuló lehetett, mert 1764-ben a kollégium alsó osztályát, a "coniugisták"-at taníttotta (köztanító, azaz *publicus praeceptor* volt). 1766-ban Mezőtúron találjuk rektorként és még ugyanebben az esztendőben külföldi

akadémiákra ment. 1768-ban Bázélből tért vissza.³¹ Gyulán 1774-ben a szolgabíró eljárást indított ellene, mert a református éjjeli őrt, aki katolikus módon énekelve ("Dicséressék az Úr Jézus Krisztus és az Isten anyja, a Boldogságos Szűz Máriá"-t kiáltozva) járkált éjszaka, kiprédikálta és eltiltotta az úrvacsorától. 1775-ben királyi parancsra ezért, az ellenreformáció idejére jellemző összeütközés miatt fosztották meg állásától.³²

7. BOTOS (BOTTOS) MIHÁLY 1776. szeptember 20-án lépett gyulai szolgálatba. Ungváron született, ahol az apja csizmadia mester volt. Születési évszámát azonban pontosan nem ismerjük. Alighanem idősebb lehetett Szőkénél, mert 1753-ban szubszkribált a debreceni kollégiumban, ahová a hódmezővásárhelyi iskolából érkezett. 1762-ben Bihar községben rektor, de külföldre nem ment, hanem Mezőgyánban kezdte el és Örvénden (mindkettő Bihar megye) folytatta a lelkészi pályát. Ezután következett 1780-ig tartóan a gyulai lelkészség. Ecsedy a gyulai presbiteri jegyzőkönyvre támaszkodva úgy tudja, hogy Gyulaváriba távozott, Bakóczi szerint azonban 1780. április 20-tól két esztendeig Nagyzerinden (Arad megye) működött, majd Dámoson, Zsákán, Kőrösszakálon, Paptamásiban prédikátoroskodott, végül Berettyószentmártonba került (mind Bihar megye), ahol 1803. április 11-én hunyt el. Akkoriban még eleven lévén a papmarasztás szokása, bár nem igazolható, de elképzelhető, hogy a gyakori álláshelyváltogatásnak valamilyen előnytelen fizikai vagy lelki tulajdonság lehetett az oka.³³

8. SZIKSZAI N. (NAGY) BENIAMIN kiterjedt, jeles lelkészi család tagjaként született Békésen, valószínűleg 1749-ben. Apja idősebb György békési esperes (1699 vagy 1700-1774), testvérbátyja ifjabb György (1738-1803) szintén lelkész, neves egyházi író, a mindmáig legtöbbször megjelent kegyes református olvasmány, a *Keresztyéni tanítások és imádságok* (első kiadása: 1786, Pozsony) szerzője. Beniamin a debreceni kollégium növendéke volt, ahol 1767-ben lett tógátus diák. 1774. július 11-én iratkozott be a bázeli egyetemre, tanulmányait néhány hónap múlva Utrechtben folytatta. Hazatérése után 1775. szeptember 13-án írta alá a békési egyházmegye törvényeit. Előbb Békésen káplán, majd második lelkész lett s innen hívták meg 1780-ban Gyulára. Még 1775-ben megházasodott, Bélyei Péter debreceni prédikátor leányát, Zsuzsannát vette el feleségül. Gyulai idejéről semmit sem tudunk. Az 1783. év vége felé halt meg.³⁴

9. BECSI (BETSI) MIKLÓS Tiszakeresztúron (Ugocsa megye) született, valószínűleg 1754-ben. Alsó iskoláit Debrecenben járta, ugyanott szubszkribált 1772. május 1-jén. 1779-ben Békésen lett rektor. Elképzelhető, hogy innen került Gyulára, ahol néhány hónapig káplánként, valójában helyettes lelkészként működött. Utóbb Biharfélegyházán volt lelkész, közben az érmelléki egyházmegye tanácsbírája 1817-ben bekövetkezett haláláig.³⁵

10. MICSKEI NAGY ISTVÁN Micskén (Bihar megye) született, pontos esztendejét azonban nem ismerjük. Debrecenben járt iskolába, 1770. április 26-án lett tógátus diák. Akár Szőke István, kiváló tanulóként ő is publicus praeceptor lett, 1777-től a "coniugisták", 1779-től az "orátorok" osztályát tanította. 1780-ban utazott külföldi akadémiákra, előbb Utrechtben, 1781 és 1783 között pedig Heidel-

bergben tanult. Ezután került Gyulára, az egyházmegyei kánonokat 1784. május 3-án írta alá.³⁶ Feltehetően a legtanultabb XVIII. századi gyulai református lelkész volt. Már a türelmi rendelet után történt 1788. szeptember 13-án, hogy a városban canonica visitatíot tartó Kalatay Xavér Ferenc nagyváradai római katolikus püspök maga elé idézte, amiért egy lutheránus ifjút a katolikus templomban előírt kihirdetés és elbocsájtás nélkül esketett (mint nem reformátust). Az esketést meg kellett ismételni.³⁷

Nagy István lelkészsége idején 1788. január 22-én Gyulán tartották azt az egyházmegyei közgyűlést, melynek jegyzőkönyvében találjuk az első följegyzést arról, hogy a gyulaiak templomot szeretnének építeni. A gyűlés egyszerre kérte az egyházközségeket, hogy az építendő gyulai és rittbergi (később Végvár, Temes megye) templomokat adakozással támogassák.³⁸ Nagy István intézte az engedélyeztetést, a szükséges telekcserét és vásárlást, ő kezdte el 1791-ben az építkezést is. Munkájának eredményét azonban nem láthatta, mert 1792. február 20-án viszonylag fiatalon, negyvenes éveiben elhunyt.

11. JUHÁSZ ISTVÁN a debreceni kollégium anyakönyve szerint Radványon született, de azt nem lehet tudni, hogy az azonos nevű községek közül melyikben. Füzérradvány (Abaúj megye), Csilizradvány (Győr megye) vagy Dunaradvány (Komárom megye) jöhet szóba, mindhárom távol esik a debreceni anyaiskolától. 1777. április 24-én írta alá a kollégium törvényeit. Bizonyára kitűnő előmenetele és jó magaviselete folytán lett 1787. március 18-án kollégiumi szenior.³⁹ Ebben a tisztségében 1787. június 25-én ajánlják professzorai külföldi akadémiákra. Fennmaradt az esperesektől támogatást kérő latin fogalmazványa és egy levél, melyet már szenior utódja intézett a gyülekezetekhez, hogy útjának megvalósítását segítsék, ám mindeztidáig nem sikerült megállapítanunk, utazott-e külföldre vagy sem.⁴⁰

A szubszkribálás és a szeniorság között eltelt viszonylag hosszabb időszak alatt valahol rektornak is kellett lennie, de úgy látszik, a külföldi út fedezetét nem sikerült megtakarítania. Pályájának későbbi szakaszában nagy tisztelet övezte, pl. a kortárs Szirbik Miklós "nagy tiszteletű és tudományú"-nak mondta s talán ez arra vall, hogy kijutott nyugati akadémiákra.⁴¹

Juhász 1792. április 15-én írta be nevét az egyházmegyei jegyzőkönyvbe.⁴² Lelkészsége alatt fejeződött be az elhúzódó templomépítés. Az épület 1795 szeptemberében szentelték föl, azonban az említett 1801. július 9-i tűzvészben teljes berendezésével, a parókiával együtt elégett.⁴³ Juhász Istvánnak kellett 1801-1804-ben az újjáépítést vezetnie. Feltehetően ebbe és a vele járó személyi súrlódásokba belefáradva, 1809-ben elfogadta az öcsödi hívek meghívását. Öcsödön élt 1836-ban bekövetkezett haláláig, 1816-tól a békés-bánati esperes tisztelet is viselte. 1823-ban megfestett arcképe a debreceni kollégium múzeumában látható, ifjabb Kiss Bálint (1802-1868), később országos hírnévű festőművész diákkori alkotása.⁴⁴

A fiatal Juhász István mellékszereplője volt Réz József gyulai orvos perének, az ún. Békés megyei jakobinus pernek. Réz Kazay Mihály vármegyei kancellistával és még egy társával gabonaüzleteket bonyolított le, de a felek összevesztek, amit Kazay súlyosan terhelő feljelentése tetőzött be. A vizsgálatban Juhásznak is

vallomást kellett tennie, mivel Réz ellene vallott, azt állítva, hogy séta közben örömmel nyugtázta a császári seregeken aratott francia győzelmet. Pedig a Juhásznál vacsorázó Rézt egy ízben a karddal rátörő Kazay ellen kellett a házigazdának megvédenie. A fennmaradt iratok szokványos napi politizálást sejtetnek, amit a bosszúvágyó feljelentés gerjesztett perré a veszedelmes időkben. Juhász letartóztatását is elhatározták, de végül nem foganatosították, viszont őt, Domokos Lőrinc vármegyei főjegyzőt, egyházmegyei gondokot és Szász György gyulai rektortanítót mint politikailag gyanúsakat az alispán hosszabb ideig figyeltette.⁴⁵

Kazay Nagykőrösön született, szülővárosában járta ki az alsó iskolákat, majd 1783-ban szubszkribált a debreceni kollégiumban, de nem választotta a papi pályát.⁴⁶ Juhással Debrecenből ismerték egymást, Gyulán összekeresztkomásodtak. Kazay utóbb vármegyei levéltáros, majd pénztáros lett, hivatalából kifolyólag részt vett a presbitérium munkájában, de ez már erősen belenyúlik a XIX. század első évtizedeinek történetébe.

Az 1801-i tűzvész, mint a helybeli források elpusztítója, ösztönözte a gyulai lelkészek XVIII. századi történetének megírását. Ha azonban nem következik be a katasztrófa, egy korszak akkor is lezárul a gyulai reformátusok históriájában. A XVIII. század elején egy boszorkányper a középkor árnyaként vetődik a mezőváros életére, a századvégen a francia forradalommal vagy csupán a forradalmi Franciaországgal kapcsolatos - talán nem is rokonszeny, csak - élénk érdeklődés kétségtelenül új események felé mutat.

Jóllehet írásunk elején értelmiségi csoportnak neveztük a gyulai református lelkészeket, valójában csak történeti folyamatban alkottak csoportot, és nem horizontálisan, a társadalom hasonló helyzetű, foglalkozású vagy érdekeltségű tagjainak egységeként. Olykor még a hivatali sorban következők sem ismerték egymást személyesen. A kapcsolatot a vallási közösség jelentette, annak vezetése és az azonosságtudat a közös debreceni iskoláig bezárólag.

A prédikátorok pályájának állomásairól sokat megtudtunk, teljes életrajz igényeit tekintve viszonylag mégis keveset. Ez a kevés azt tanúsítja, hogy nem éltek elszigetelten, személyes sorsukkal nagyonis kapcsolódtak a történelmi eseményekhez és társadalmi folyamatokhoz. Háromról biztosan tudjuk, hogy nyugati egyetemeken folytatták tanulmányaikat, ami az utazás vélhető élményeivel együtt kiemelte őket a kor értelmiségi átlagából, a gyulaiból feltétlenül. A többiekéről is elmondható, hogy a szolgálati helyek többé-kevésbé gyakori változása valószínűleg gyarapította tapasztalataikat, országlátottságukat. Miként hatott mindez híveikre, a túlnyomólag földműves reformátusokra és nagyobb körben a kulturális és jelentékenyebb igazgatási központoktól nagy távolságra eső mezőváros társadalmára, azt egy más irányú vizsgálatnak kell fölmérnie.

JEGYZETEK

1. Karácsonyi János: A mai Gyula megalakulása. Őrszem, 1925. december 15. pp. 2-6.; 1926. január 1. pp. 4-8.; Scherer Ferenc: Gyula város története. I. k. Gyula, 1938. pp. 271-294.; Még a két világháború között is negyedekben elkülönült életet éltek: Szilágyi Miklós: Hagymány és közösség. Gondolatok Gyula néprajzi vizsgálatához. Békési Élet 1970. pp. 243-255.
2. Grócz Béla: A múlt századi gyulai plébánosok. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi társulat évkönyve 13. k. (1886-87) pp. 174-179., 14. k. (1888-89) pp. 43-54.
3. Scherer i.m. I. pp. 290-296. és pp. 333-344.; Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. k. (1694-1848). Békéscsaba, 1971. pp. 41-43.; Draskovich József: Egy XVIII. századi arisztokrata család mulattatója. Antonius atya históriái. Békés megye és környéke XVIII. sz.-i történetéből. (Közlemények). Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula, 1989. pp. 179-278. Közlemények Békés megye és környéke történetéből 3.
4. Ecsedy Gábor: Gyulának polgári és egyházi állapota a régibb és újabb időkben. Tudományos Gyűjtemény 1832. pp. 13-37., XI. k. pp. 3-40. Az idézett rész: pp. 35-39.
5. Grócz i.m. p. 174.; Scherer i.m. I. p. 261., p. 273. a környékbeli református magyarok folytonosságának példái: Molnár Ambrus: Az újratelepülő lakosság származása és összetétele. Dobozsi Tanulmányok. Szerk.: Réthy Zsigmond. Békéscsaba, 1989. pp. 148-156. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 14.; Molnár Ambrus: Csaba újratelepülése, társadalmi, gazdasági, önkormányzata 1772-ig. Békéscsaba története. Szerk.: Jankovich B. Dénes és Erdmann Gyula. Békéscsaba, 1991. pp. 402-405.
6. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (a továbbiakban TtREL) I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Református Egyházmegye Jegyzőkönyve 1696-1809. 31.
7. Karácsonyi János: Békésvármegye története. Gyula, 1896. II. k. p. 153. Ugyanő i.m. 1925-26. 8. és Scherer i.m. I. pp. 271-276. kifejezetten a Gyulára telepedő római katolikus magyaroknak tulajdonítják a város újraalapítását.
8. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 35.
9. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 9.
10. Scherer i.m. I. pp. 271-272.
11. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 9.
12. Ecsedy Gábor i.m. XI. k. p. 37.; Grócz Béla i.m. p. 175.
13. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 72.
14. Presbiteri Jkv. I. k. 1801-1841. A Gyulai Ref. Egyház irattára.
15. Oláh György: A boszorkányperek Békés vármegyéjében. Művelődéstörténelmi vázlatok a múlt századból. Békés-Gyula, 1888. pp. 86-108.
16. Csákaabonyi Kálmán: Békés megyei boszorkányperek a XVIII. században. Gyula, 1960. pp. 29-33. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 17.
17. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 24.
18. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 10.; A debreceni ev. reform. főiskola növendékeinek betűrendes névsora 1588-1791. Készítette Bakóczy János (1887). Kézirat TtREL. A továbbiakban TtREL Bakóczy.
19. Presbiteri Jkv. I. k. 1801-1841. Gyula; Ecsedy Gábor i.m. XI. k. p. 37.; TtREL Bakóczy.
20. Dr. Gyulai János: Gyulai János (1699-1770) gyulai ref. lelkész élete és kora. Gyula, 1920-27. Kézirat a gyulai ref. egyház parókiás könyvtárában.
21. Ecsedy Gábor i.m. XI. k. 41.; Dr. Gyulai János i.m. p. 26.
22. TtREL Bakóczy: Dr. Gyulai János i.m. p. 26.
23. TtREL I. 8. c. Egyházközségi adattár. Öcsöd. Az 1860-as években összeállított adatsor valószínűleg pontatlan, mert Gyulait 1732-1737 között állítja öcsödi lelkésznek, ugyanakkor 1733-tól, majd 1735-től két újabb lelkész nevét is említi.
24. Ecsedy Gábor i.m. XI. k. p. 38.
25. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 10.
26. Haan Lajos: Békés vármegye hajdona. Pest, 1870. I. k. pp. 184-185. Egyébként ő is 1736-ot jelöli meg a település megszűnése évének.; Oláh György i.m. pp. 63-64.
27. Molnár Ambrus i.m. 1989. p. 151.
28. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 63.
29. Implom József i.m. p. 206.

30. Scherer Ferenc i.m. I. p. 327.
31. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 16.; TtREL Bakóczy.
32. Scherer Ferenc i.m. I. p. 327.
33. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 17.; TtREL Bakóczy.
34. Presbiteri Jkv. I. k. 1801-1841. Gyula.; TtREL Bakóczy; Ifj. Szabó Aladár: Szikszay György élete és munkássága. Debrecen 1927. pp. 7-8. Kny. a Theológiai Szemléből.
35. Presbiteri Jkv. 1801-1841. Gyula.; TtREL Bakóczy.
36. TtREL I. 29. a. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 19.; Presbiteri Jkv. I. k. 1801-1841. Gyula; TtREL Bakóczy.
37. Grócz Béla i.m. 53.
38. TtREL I. 29. a. 2. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1787-1829. 36.
39. TtREL Bakóczy.
40. TtREL I. 3. f. Instanciák.
41. Szirbik Miklós: Makó városának közönségének és az abban lévő reformata ekklesiának különös leírása. 1836/36. Sajtó alá rendezte Eperjesy Kálmán. Makó, 1926. 54. A Makói Múzeum Füzetei 22.
42. TtREL I. 29. a. 1. A Békés-Bánáti Ref. Egyházmegye Jkve 1696-1809. 19.
43. Presbiteri Jkv. I. k. Gyula. Közölve: Kósa László: Adatok Gyula város művelődéstörténetéhez és történeti néprajzához (1801-1850). A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1988. pp. 176-178. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 11.
44. Közölve: Kósa László: Egy ismeretlen arc a múlt századi Gyuláról. Gyulai Hírlap 1990. június 22.
45. Scherer Ferenc i.m. I. pp. 342-343.; Maday Pál: A Békés megyei jakobinusok pere. Körös Népe I. 1956. pp. 127-151., pp. 189-204.
46. TtREL Bakóczy.

REFORMED CLERGYMEN IN GYULA IN THE 18TH CENTURY

László Kósa

After the liberation from Ottoman rule (1695), Gyula - almost completely destroyed - had to be refounded. In its religiously divided society, besides the Roman Catholic majority and the Orthodox population, a Reformed Church community was created. It had 11 clergymen during the 18th century. Their careers and social activities prove them to be a marked group of intellectuals - along with similar groups in the settlement (Roman Catholic priests, officers of the administration, manorial officials). The clergymen had a conspicuously high average education: three of them graduated from German (Heidelberg), Dutch (Utrecht) and Swiss universities (Basel) and one of them probably took a study trip abroad (although this information cannot be confirmed). As far as their origin is concerned, only one of them was born in the town. Although not as protagonists, but they were involved in the social movements of their age. This period being that of counterreformation in Hungary, part of their social conflicts are of religious origin and roots in the unfavourable position of the Reformed Church. The profound changes during the century are characterised by the following facts:

While the third clergyman's wife was charged with witchcraft in 1722-1723 (this was later lifted), the clergyman of the end of the century was heard as witness and suspect in a Jacobinic suit in 1795.

AZ ALFÖLD OKTATÁSÜGYE

*Forray R. Katalin**

1. BEVEZETŐ

A tanulmány két szempontból ad képet az Alföld műveltségi állapotáról és oktatásügyéről. Egyrészt áttekinti a térség főbb iskolázottsági mutatóit az 1990-es népszámlálás adatai alapján, másrészt az 1991/92-es statisztikák segítségével bemutatja az oktatási intézményhálózatot. Hivatkozunk korábbi tanulmányainkra és felhasználjuk a térségben készült esettanulmányaink tanulságait is.¹ Alföld, mint vizsgált terület alatt a 6 alföldi megye (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg) mellett Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Pest kapcsolódó térségeit is értjük.

A népesség iskolázottsága és az elérhető iskolahálózat, képzési kínálat valójában nem determinálja egymást olyan mértékben, ahogyan azt esetleg a két aspektus első megközelítésben sugallja. Természetesen vannak igen erős társadalmi hatások - például a munkaerőpiaci helyzet - amelyek módosítják ezt az összefüggést. Azonban nemcsak a tanulmányfró szakismerete és elkötelezettsége láttatja alapvetőnek e két szempont szoros összefüggését. A hozzáférhető iskolák kínálata az infrastruktúra fontos eleme, s így az életminőséghez is hozzájárul. Továbbá nemzetközi és hazai adatok egyaránt bizonyítják, hogy - ez főként a felsőoktatásra érvényes - a végzettek szívesen keresnek munkát ott, ahol tanultak. A meglévő oktatási intézmények tehát többszörösen is hatást gyakorolnak a lakosság iskolázottságára.

A terjedelem korlátozottsága folytán jelen elemzés csupán a *közép- és felsőfokú oktatásra* terjed ki, nem tárgyalja az alapfokú oktatás intézményrendszerét (általános iskola). A közép- és felsőfokú oktatás jelenleg azok a pontok, ahol a legközvetlenebbül mérhető a lakosság iskolázottságának állapota, a fejlődés tendenciája, s ahol a beavatkozás, a támogatás legközvetlenebb. előnnel biztat.

2. A NÉPESSÉG ISKOLÁZOTTSÁGA

A népesség iskolázottságát az érettségizettek, a felsőfokú végzettségűek és az frástudatlanok térbeli elhelyezkedésének, számuk és arányuk időbeli változásának főbb jellemzői alapján vizsgáljuk.

* Dr. Forray R. Katalin, a neveléstudomány kandidátusa, az Oktatókutató Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest)

2.1. Az érettségizettek

Korábbi tanulmányainkban részletesen vizsgáltuk és bizonyítottuk, hogy az iskolázottságnak különösen érzékeny területi mutatója az *érettségizettek aránya* a 18 éven felüli népességben (Forray R. K. 1988a, Kozma T. és mtsai 1983, Forray R. K.-Kozma T. 1992). Főként azért emeltük ki ezt a mutatót, mert elemzéseink során úgy találtuk, hogy egyes térségek infrastrukturális, intézményi, gazdasági fejlettsége és fejlődési pályája általában erősen korrelál a magasabban iskolázott lakosok letelepedési gyakoriságával. A magasabb iskolázottság pedig a mai Magyarország statisztikailag az érettségivel mérhető.

Az érettségizetteknél országosan 1960-1970 között történt minőségi változás, amikor tíz év alatt arányuk megkétszereződött. A következő időszakban már 20 év volt szükséges a kétszereződéshez. 1970-ben a 18 éven felüliek 15,5 %-a, 1990-ben 29,2 %-a rendelkezett érettségivel. A fővárosban csaknem minden második felnőtt érettségizett (45,2 %), a többi városban az átlag 33,9 %, a községekben pedig 15,7 %.

Az Alföld ebből a szempontból az országos átlag körül, egyes területei e fölött helyezkednek el! Az Alföld ilyen kedvező adottságai egyáltalán nem közismertek - *Enyedi György* írt elemzést, amelyben "magyar Szilikon-völgy" kiépítésének emberi tényezőjét látta az országos átlagnál iskolázottabb alföldi népességben-, pedig rendkívül fontos feltétele a fejlesztésnek.

Ha az okokat kutatjuk, érdemes hangsúlyozni, hogy a középiskolai továbbtanulásban (az érettségi megszerzésére való törekvésben) igen nagy a *hagyományok ereje*. Az Alföld sok városa (mezővárosainak többsége) rendelkezik nagy hagyományú középiskolával, gimnáziummal, amelyeket "illet" látogatni egykor a módos parasztság gyermekeinek is. Az Alföldön elterjedt protestáns vallások összehasonlító kultúranropológiai kutatások szerint ugyancsak a magasabb (hagyományosan a középiskolai) végzettség megszerzésére motiválnak (hasonlóan a zsidó valláshoz; Karády, V.-Mitter, W. 1990). Valószínű, hogy egy paradox hatás is a hosszabb idejű iskolázásra ösztönöz: a jó kereseti lehetőséget biztosító ipari szakmák, illetve munkahelyek viszonylagos hiánya.

Az általános képen belül feltűnik, hogy több alföldi városban az érettségizettek aránya nem az ország városi átlagával, hanem Budapestével vethető össze (lásd 1. táblázat). Ilyen Szeged (41,4 %), Debrecen (40,7 %), a kisebbek közül Szolnok (43,7 %), Nyíregyháza (39,4) és Záhony (45,0 %). Az Alföld legtöbb városa az országos átlaghoz hasonló aránnyal jellemezhető. Ezzel szemben a legutóbbi időben városi rangot kapott települések többségében kirívóan kevés az érettségizett lakos: a Békés megyei Battonyán és Sarkadon, a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Csengerben, a Pest megyei Dabason 18-20 %, a Hajdú-Bihar megyei Nádudvaron, a Csongrád megyei Mórahalmon pedig az országos községi átlaggal azonos (1. ábra). Ezek a kisebb települések aligha képesek valódi városként működni, hiszen kevés bennük a kvalifikált ember, a városi intézményeket működtetni képes mun-

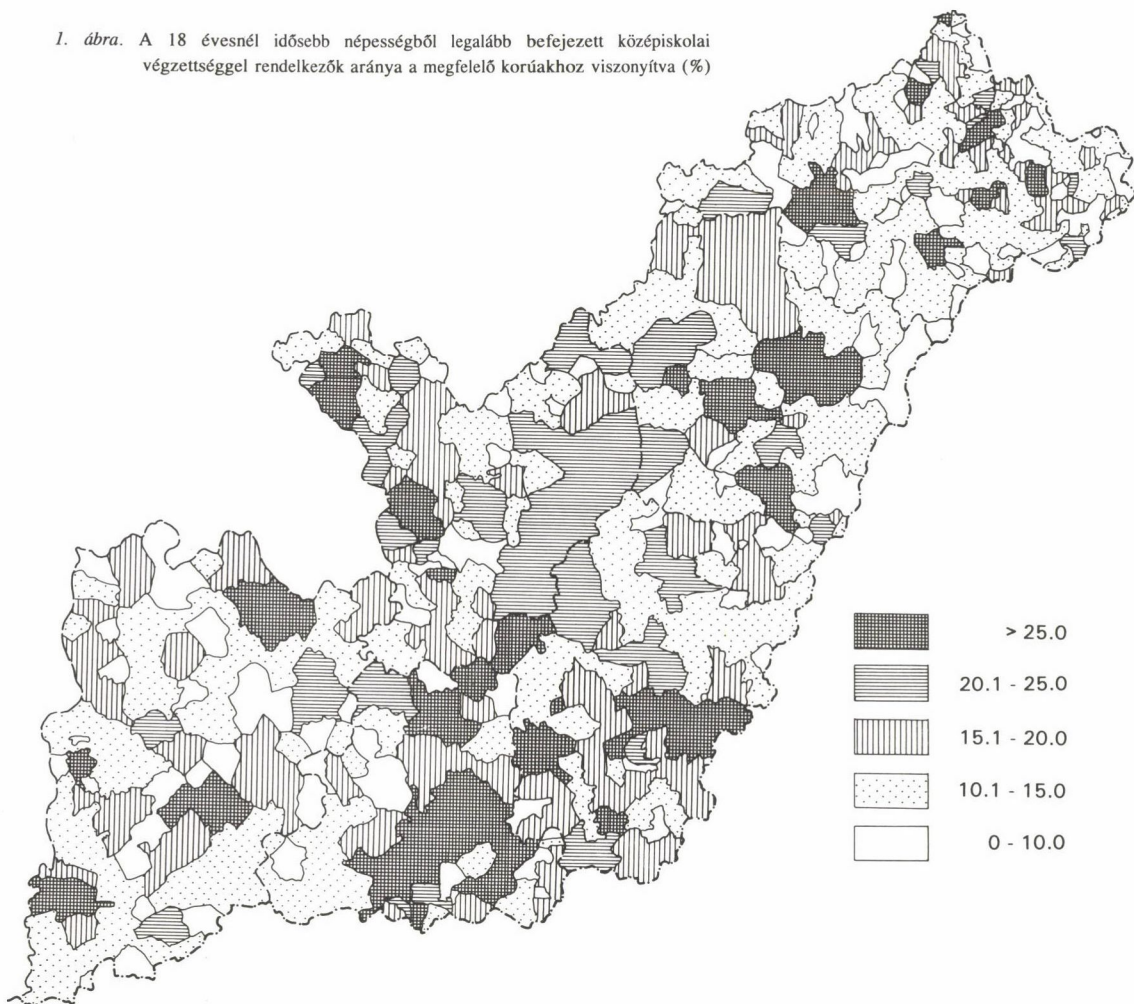
1. táblázat

Az Alföld területére eső megyék 10 évnél idősebb népességéből 0 osztályt végzett, 18 évnél idősebb népességéből legalább középiskolai végzettséggel, 25 évnél idősebb népességéből felsőfokú végzettséggel (diplomával) rendelkezők száma (fő) és aránya (%) (1990)

	lakos (fő)	0 osztályt végzett		befejezett középiskola		felsőfokú végzettség	
		fő	%	fő	%	fő	%
<i>Bács-Kiskun</i>							
városok	288959	3258	1,3	62089	29,3	19090	10,3
ebből: Kecskemét	102516	753	0,8	26076	35,3	8539	13,4
községek	255789	3912	1,7	25926	13,3	6080	3,5
összesen	544748	7170	1,5	88015	21,6	25170	7,0
<i>Békés</i>							
városok	248506	1934	0,9	54182	29,3	14306	8,8
ebből: Békéscsaba	67609	431	0,7	18917	37,9	5192	11,8
községek	163381	2102	1,5	18475	14,7	3896	3,5
összesen	411887	4036	1,1	72657	23,4	18202	6,6
<i>Csongrád</i>							
városok	320240	2426	0,9	82304	34,2	24567	11,9
ebből: Szeged	175301	1407	0,9	54353	41,4	16949	15,3
községek	118602	1337	1,3	12749	13,8	2514	3,1
összesen	438842	3763	1,0	95053	28,6	27081	9,4
<i>Hajdú-Bihar</i>							
város	378324	4567	1,4	86310	31,7	26260	11,3
ebből: Debrecen	212235	2068	1,1	62448	40,7	20155	15,5
község	170404	3474	2,4	16035	12,7	3714	3,4
összesen	548727	8041	1,7	102345	25,7	29974	8,7
<i>Jász-Nagykun-Szolnok</i>							
város	252324	2787	1,3	54581	29,7	15952	9,9
ebből: Szolnok	78328	468	0,7	24604	43,7	7928	16,1
község	174167	3119	2,1	19426	14,8	4154	3,6
összesen	426491	5906	1,6	74007	23,5	20106	7,2
<i>Szabolcs-Szatmár-Bereg</i>							
város	217823	2527	1,4	53111	35,5	15916	12,4
ebből: Nyíregyháza	114152	1162	1,2	31246	39,4	9973	14,9
község	354478	9093	3,0	33589	13,2	7442	3,4
összesen	572301	11620	1,9	86700	21,4	23358	6,7

Forrás: 1990. évi népszámlálás

1. ábra. A 18 évesnél idősebb népességből legalább befejezett középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya a megfelelő korúakhoz viszonyítva (%)

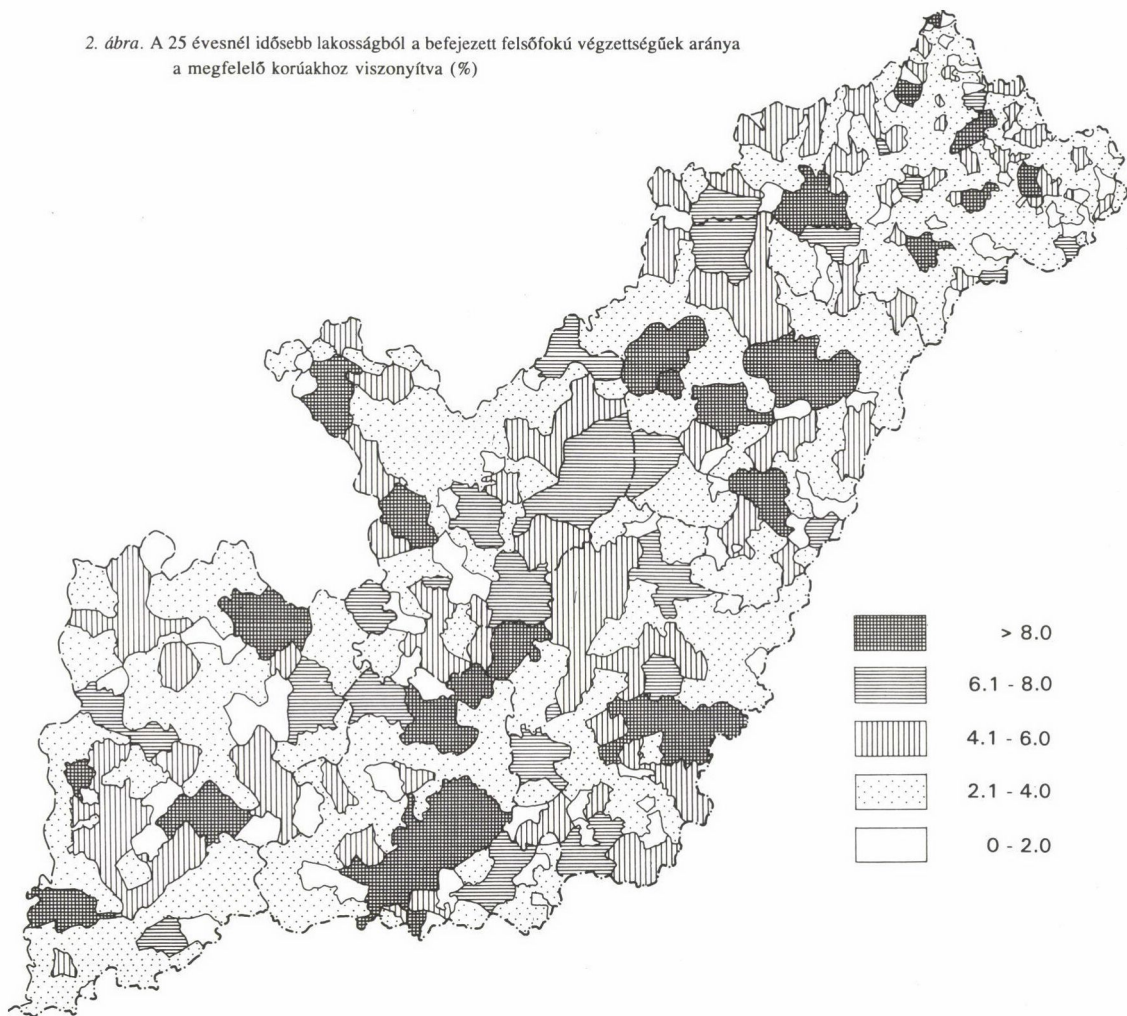
kaerő. (A Dabason és környékén végzett kutatásokból tudjuk például (Forray R.K. 1988b), hogy a több településből összeszervezett városka műveltségi szempontból is rendkívül tagolt, az egykori falvak ma is hordozzák múltjuk örökségét. A város-mag egyedül viszont túlságosan kicsiny volt a "városi rang" elnyeréséhez.) Az okok kutatása messzire vezetne, de utalni kell az elmúlt évtizedek politikájának azon vonására, amely nemcsak nem kedvezett, hanem egyenesen akadályozta a helyi közösségek szerveződését, a civil társadalmak organikus fejlődését, ami lehetőséget teremtett volna a városodáshoz.

A városokat közvetlenül övező községgyűrű rendszerint jelentősen kevesebb érettségizett lakost telepít le, mint a várostól távolabb eső települések. Úgy tűnik, a város "túlságos" közelsége éppúgy kedvezőtlenül befolyásolja a falvakban az iskolázott emberek megtelepedését, mint a "túlságos" távolság. Hogy milyen távolságot nevezhetünk "túlságosan" nagyinak vagy kicsinek, mai és tegnapi magyar (alföldi) viszonyaink között nem határozható meg egyszerűen földrajzilag, hanem sok tényező együttes hatására dől el (útviszonyok, infrastrukturális fejlettség, helyi hagyományok stb.) Ez különösen feltűnő Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, ahol szélsőséges eltérések tapasztalhatók. Az iskolázottságbeli különbségek nagysága utal az elmúlt évtized(ek) felemás fejlesztési politikájára is: a megye fejlesztésére szánt pénzek egyes kiemelt településekben realizálódtak, és igen kevésbé sugárzott ki hatásuk a szűkebb vagy tágabb környékre. Nem csupán az a probléma, hogy van község, ahol senkinek nincsen érettségije vagy csak egy-két embernek van, hanem az, hogy tipikus az alacsony arányok között a 4-5 %-os érettségizett ráta. Ez az Alföld más megyéivel összehasonlítva nagyjából félakkora gyakoriságot jelent.

2.2. A felsőfokú végzettségűek

A középiskolához hasonló robbanás a felsőfokú oktatásban nem történt. A diplomások aránya 1970 óta éppen csak megkétszereződött, az 1990-es népszámlálás szerint minden tizedik 25 évesnél idősebb lakos rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A diplomások fővárosi koncentrálódása éppen ezért sokkal nagyobb mértékű, mint az érettségizetteké. A 25 éven felüliek közül Budapesten minden ötödik, a városokban minden tizedik, a községekben minden huszonötödik lakosnak van felsőfokú végzettsége (2. ábra). Az Alföld megyéi elmaradnak az országos átlagtól, az egy Csongrád kivételével (1. táblázat). (Szeged felsőfokú képzésének központi szerepét mutatja, hogy a megyék között kizárólag Győr-Sopron-Mosonban hasonlóan magas a diplomások aránya: Csongrádban 9,4 %, az utóbbi megyében 9,2 %.) Alacsonyabb az arány, de a megyei összehasonlításban jó pozíciót foglal még el Hajdú-Bihar megye is, ahol a 25 éven felüliek 8,7 %-a rendelkezik befejezett felsőfokú iskolai végzettséggel. A többi alföldi megye a rosszabb helyzetűek közé tartozik. A diplomások aránya az országban legalacsonyabb Békésben (6,6 %) és Szabolcs-Szatmár-Beregben (6,7 %).

2. ábra. A 25 évesnél idősebb lakosságból a befejezett felsőfokú végzettségűek aránya a megfelelő korúakhoz viszonyítva (%)

Kozma Tamás mutatott rá hangsúlyosan, hogy az Alföld iskolázottsági szerkezetét sajátos kettősség jellemzi (Kozma T. 1989). Míg egyfelől országos összehasonlításban alacsony a felnőtt lakosok által elvégzett osztályok átlagos száma (hasonló statisztika az 1990-es népszámlálásból nem áll rendelkezésre), az Alföld mezővárosaiban viszonylag magas a felsőfokú végzettségűek részesedése. Ebből egyrészt a térség fejlődésének felemás voltára következtetett, másrészt a rendelkezésre álló szellemi potenciál kihasználásának szükségességére hívta fel a figyelmet. Hasonló összefüggések rajzolódnak ki a legutóbbi népszámlálás adatai alapján is.

A felsőfokú végzettségűek szakirány szerinti megoszlása jellegzetes képet rajzol ki. A *műszaki és a közgazdasági végzettségűek aránya* - bár az előző évtizedekben lassan emelkedett - igen alacsony (még mindig 7-8%-a az összes diplomásnak), magas viszont a felsőfokú végzettségű *mezőgazdasági szakemberek és a pedagógusok részesedése*. Ez utóbbi két szakmai csoport dominanciája különböző okokból jelent problémát. A mezőgazdasági végzettség jelentős részt főiskolán (és pedig elsősorban az Alföld mezőgazdasági főiskoláin) szerzett diplomát jelent. Ezek a főiskolák - amelyeket zömükben az egykori középfokú technikumokból szerveztek (Forray R. K.-Györgyi Z. 1992) - sem a hallgatók rekrutációjában, sem a képzés minőségében nem versenyképesek a magasabb műveltség közvetítésében. Problémát jelent emellett természetesen, hogy a mezőgazdaság mai helyzetében az amúgy is szűk körben konvertálható, specializált szaktudás hogyan kamatoztatható más területeken. Egy kissé hasonló a helyzet a pedagógiai diplomával kapcsolatban is. A nemzetközi összehasonlításban is kis befogadóképességűnek minősíthető magyar felsőoktatás jelentős hányada úgy épült fel, hogy felsőfokú tanulmányokhoz, oklevélhez kötött olyan pedagógusi foglalkozásokat, amelyeket a nem túlságosan távoli múltban középfokú iskolákban lehetett elsajátítani. Ez anélkül történt meg, hogy az oktatás színvonala jelentősebben emelkedett volna. Jellegzetesen ilyenek általában az óvó- és tanítóképző intézmények. Az itt végzettek részesedése a diplomások között csökkenti a viszonylag magas arányok valódi értékét.

Perspektivikusan nem is a két utóbbi szakirány reprezentációja, nem a műszaki végzettségűek kisebb részesedése jelenthet gondot, hanem a *közgazdasági és jogi végzettségűek alacsony aránya*. (Ez utóbbiak részesedése csak Szeged környékén magas, az Alföld más térségeiben igen alacsony.) Egy valódi piacgazdaság nem nélkülözheti ezeket a szakértelmeket, már pedig pótlásukra a térségnek igen nagy szüksége lenne. Hiányzó, illetve hiányos képzési helyekkel ez aligha képzelhető el. Felsőfokú, avagy post-secondary képzést nemcsak a ma és a közeljövőben érettségizett fiatalok számára lenne szükséges szervezni. Szükség van olyan képzési formákra is, amelyekben a más szakirányú diplomával rendelkezők posztgraduális tanfolyamokon szerezhetnének ilyen irányú szakértelmet.

2.3. Az analfabétizmus

Az Alföld területét szélsőségesen eltérő művelődési állapotok jellemzik. A magasan iskolázott felsőoktatási-kutatási centrumokat (nemcsak Szegedre és Debrecenre gondolhatunk, hanem olyan kisebb központokra, amilyen Kecskemét és Nyíregyháza), a viszonylag jól képzett mezővárosokat (a Duna-Tisza-köze és a Tiszántúl mezővárosaira egyaránt érvényes ez) ellentételezik az országos összehasonlításban is kirívóan alacsonyan iskolázott lakosságú területek. Nemcsak a megszokott város-falu ellentétpárról van szó, hanem elsősorban arról, hogy a magasabban iskolázottak gyakorisága mellett egyes térségekben feltűnően magas az analfabétizmus aránya.

A 20. század végén Magyarországon elvileg csak *funkcionális analfabétizmusról* (az iskolában megszerzett írni-olvasni tudás elfelejtéséről) lehetne szó, hiszen a kötelező elemi iskolázást már csaknem 130 éve törvény mondja ki. Ennek ellenére létezik analfabétizmus múlt századi, vagy harmadik világbeli formájában is: élnek 10 éven felüliek, akik egyetlen iskolai osztályt sem jártak ki. Arányuk a magyar népességben nagyjából az európai normák szerinti (1,2 %), ám aggasztó, hogy az 1980-as népszámlálás óta növekedett. A növekedés csupán 0,2 %-pontos, de az frástudatlanok száma Budapesten, a városokban és a községekben egyaránt nagyobb, mint 10 évvel korábban, a fővárosban és a községekben pedig arányuk is nőtt.

Az Alföld jelentős hányadán az frástudatlanság az országos átlag körüli, illetve alatti (1. táblázat). Különösen Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Csongrád megyében alacsony az frástudatlanok aránya, és nincsen számottevő koncentráció Pest megye alföldi településeiben sem. Ám mindegyik megyében vannak települések, ahol koncentrálnak az iskolába egyáltalán nem járt felnőttek: a román és a volt jugoszláv határ menti községekben, a Tisza középső szakasza mentén, Borsod-Abaúj-Zemplén megye néhány alföldi településén.

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az frástudatlanok aránya kétszerese az országos átlagnak, s két-három határszéli településén minden ötödik 10 éven felüli lakos (!) frástudatlan. Az analfabétizmus ebben a durva formájában (habár ennél alacsonyabb arányban) jellemző a megye néhány kisebb térségére csakúgy, mint a Tisza felsőbb szakaszának vidékére (Jász-Nagykun-Szolnok, Borsod-Abaúj-Zemplén megyében). A kirívó arányok gyakran a cigány lakosság sűrűsödésével esnek egybe, azonban hiba lenne az analfabétizmust pusztán "cigánykérdésként" szemlélni, s ekként elhárítani.

Nehezen orvosolható hiányosságról van szó, amit mutat az is, hogy a felnőttoktatásban az ún. alapismereti tagozat gyakorlatilag megszűnt: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében például összesen hatan tanulnak ebben a formában írni-olvasni. (A dolgozók esti és levelező általános iskoláiban egyébként is szinte már csak a tankötelesek, illetve a 20 év alattiak számára vannak tanfolyamok.) Az írni-olvasni tudást önmagában a munkaerőpiac nem értékeli, ráadásul ahol az analfabétizmus koncentrálnak, ott gyakran munkahelyek sincsenek. Egyaránt hiányzik tehát az

indok, a szándék és a lehetőség is az írás-olvasás megtanulásához. Ennek ellenére fontos határozott lépéseket tenni az írástudatlanság leküzdéséhez: nemcsak a mai felnőttek (fiatal felnőttek), hanem még inkább a gyermekeik érdekében, hogy ne öröklődjék tovább az analfabétizmus.

A többé-kevésbé sikeres nemzetközi példák alapján az érintettek lakóhelyére rendszeresen kijáró tanár, tanító vagy műveltebb felnőtt is képes ellátni ezt a feladatot. A tanfolyami részvétel motivációinak kidolgozásában szintén nemzetközi példák segítenek. Analfabéta tanfolyamokra nemcsak az ÉK-Alföld alacsonyan iskolázott - és "fiatalos" korösszetételű - településeiben van szükség, hanem mindenütt, ahol a környezetnél jelentősen magasabb az írástudatlanok aránya. A tanfolyam szervezését a felelős önkormányzat (esetleg iskola) kezdeményezheti az írástudatlanságról rendelkezésre álló információk alapján. A szervezést saját erőből vagy külső segítséggel oldhatja meg, finanszírozni pedig a fejlesztésre rendelkezésre álló keretből lehetne.

3. AZ OKTATÁSI INTÉZMÉNYHÁLÓZAT

Az oktatási intézményhálózat elemei közül a középiskolák (szakközépiskolák, gimnáziumok), a szakmunkásképzők és a felsőoktatási intézmények (főiskolák, egyetemek) elhelyezkedésének és a hallgatók beiskolázásának főbb jellemzőit mutatjuk be.

3.1. Középiskolák

Ahogy már a nyolcvanas években megfigyelhettük, az Alföldnek változatlanul fejlettebb a gimnáziumi, mint a szakképző hálózata. Ezt valószínűleg a szakképzés nagyobb pénzigénye és erősebb gazdasági függősége magyarázza (2. táblázat).

A *szakképzés* - még a piaci viszonyok iránti kisfokú érzékenységet mutató időszakokban is - elsősorban ott települt, ahol a kiképzett munkaerő foglalkoztatására többé-kevésbé reális lehetőség volt. Ezt a realitást néha csak a makrogazdasági adottságok jelentették, és nem a tényleges munkaerőigény. Az Alföld mezőgazdasági jellegével függ össze például, hogy viszonylag nagy méretű a mezőgazdasági szakképzés (még a felsőfokú oktatásban is), jóllehet a mezőgazdaságban az adott képzettséget nemigen lehetett hasznosítani. A szakképzés manapság gyakran emlegetett összeomlása nemcsak azzal magyarázható, hogy tulajdonost és profilt vált mind több nagyüzem, hogy egyre nehezebb finanszírozót találni. Ezek csak a *tartósodó diszfunkció most megnyilvánuló jelei*. A természete szerint nehézkesen mozduló középiskolai oktatás nem tud és nem tudott alkalmazkodni adott (kisebb-nagyobb) üzemek munkaerőigényeihez, sőt az a paradox helyzet alakult ki, hogy minél inkább konkrét üzemi "megrendeléseket" akart kielégíteni (minél in-

kább hasonulni akart a szakmunkásképzéshez, illetve átvenni az üzemi szakmunkásképzés funkcióit), annál érzékelhetőbbé vált a meg nem felelés: a specializáció fokozásával mind szűkebb területen felhasználható képzettségeket közvetített. Ráadásul az adott üzem által kívánt kész munkaeerőt még így sem tudta biztosítani. (lásd az esettanulmányt Békéscsaba középfokú iskolaszervezetéről; Forray R. K. 1991)

2. táblázat

Az általános iskolát végzettek száma 1991-ben (fő) és továbbtanulása (%)

Megye	Ált. isk. vég- zett (fő)	Gim- ná- zium %	Szak- közép- iskola %	Együtt %	Szak- mun- kás- képző %	Össze- sen
Bács-Kiskun	8476	20,2	23,6	43,8	51,9	95,7
Békés	6280	20,2	29,3	49,5	48,2	97,7
Csongrád	6664	21,8	29,2	51,0	47,0	98,0
Hajdú-Bihar	8692	23,3	23,9	47,9	44,6	92,5
Jász-Nagykun-Szolnok	6799	19,2	21,4	47,1	47,7	94,8
Pest	15419	16,2	29,6	46,6	36,1	90,2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	9855	21,1	21,4	42,5	45,7	88,2

Ugyanakkor a szakközépiskola iránti lakossági igények változatlanul jelentősek. Bár mostanában sokat hallunk a gimnázium térhódításáról, ez statisztikailag mérhetően még nem jelentkezik. (Vélhetően azért, mert gyermekeit színvonalas felsőoktatásba eljuttatni kívánó viszonylag szűk réteg fejezi ki érdekeit a korábban differenciáltabban és nyíltabban.) A szakközépiskola az egyetlen olyan iskolatípus, amely kettős biztosítékot ad diákjainak (érettségit és szakképzettséget), és nem szelektál túlságosan erősen (esélyt nyújt a közepesen végzetteknek). Ilyen iskolára pedig a lakosságnak szüksége van.

A dilemmát az iskolarendszeren belül nem lehet megoldani. Megoldást csak az jelenthet, ha kiépülnek olyan középiskolára épülő szak- és átképzési formák, amelyek egyetlen funkciója a munkahelyre történő szakképzés. (Ennek a fejlődésnek remélhetőleg a készülő oktatási törvények megteremtik a jogi kereteit.)

Akár a gimnáziumok, akár a szakközépiskolák tanulóinak területi összetételét vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy az Alföld gyakorlatilag autark. A tanulók döntő többsége a megyén belül tanul, kisebb hányaduk szomszédos - alföldi -

megyékben vesz részt középiskolai oktatásban, és elenyésző azok részesedése, akik az ország más tájain tanulnak. Nagyjából ugyanez érvényes akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes megyék középiskolái honnan vesznek fel tanulókat. (Pest megyét két okból nem vontuk be az elemzésbe: egyrészt mert csak egy rész tartozik az alföldi régióhoz, másrészt mert Budapest közelsége ebből a szempontból erős befolyást gyakorol. Ugyanakkor Pest megye alföldi területén fekvő középiskolák felvevő körzetét megvizsgáltuk és elemeztük.)

Két megye *gimnáziumi hálózata* "ugrik ki": Csongrád és Hajdú-Bihar megye gimnáziumai a megyében lakó gimnazisták 96-98 %-a számára biztosítanak férőhelyet. E két megyéből igen kevesen tanulnak másutt. A további négy megyében nagyjából a gimnazisták 90 %-a számára van férőhely. A többiek zöme a szomszédos alföldi megyékben tanul. (Bács-Kiskun megyének vannak csak gyakoribb kapcsolatai a dunántúli térség iskoláival.) Csongrád megye gimnáziumait elsősorban Békés, ezen kívül Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok diákjai választják, Hajdú-Bihar gimnáziumait pedig főleg Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Jász-Nagykun-Szolnok megye preferálja. A választásokból a térség egybeszervülése olvasható ki. Emellett kirajzolódik egy dél-alföldi és egy észak-alföldi régió is. Jász-Nagykun-Szolnok megye közbülső helyet foglal el a két régió között, míg Bács-Kiskunnak vannak a legerősebb kapcsolódásai más régiókhoz.

Az irányulásokat abból a szempontból vizsgálva, *honnan jönnek egyes megyék gimnáziumi tanulói*, eléggé hasonló eredményeket kapunk. Csongrád és Hajdú-Bihar gimnáziumaiban legalacsonyabb a megyében lakók aránya, Békésben és Szabolcs-Szatmár-Beregben a legmagasabb. Ez bizonyára összefügg azzal, hogy ebben a két megyében viszonylag kevés a gimnáziumi férőhely (tehát elsősorban a helybélieknek tartják fenn a meglévőket), de azzal is, hogy kevés a vonzó gimnázium. (Békéscsaba városi vezetőinek régi tapasztalata, hogy a legtehetségesebb diákok szegedi gimnáziumokban tanulnak tovább, s nyilván hasonló a helyzet Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is, amelyre Debrecen gyakorol hasonló vonzerőt.) Bár nem túlságosan magas az arány, mégis figyelemreméltó, hogy Jász-Nagykun-Szolnok gimnáziumai (bár a megye, illetve a megyeszékhely nem egyetemi központ) csaknem ugyanolyan magas arányban vonzanak tanulókat, mint a Csongrád megyeiek. (Az "egyéb" helyről beiskoláztak itt nyilván Heves megye alföldi területét is jelentik.)

A *szakközépiskolában* a fentiek figyelhetők meg tendenciaszerűen, de az arányok eltérőek. Kizárólag Csongrád és Hajdú-Bihar megye tudja szakközépiskoláit a megyén belül kiképezni, legkisebb arányban pedig Bács-Kiskun megye (a szélső értékek között majdnem 20 százalékpont a különbség!). Ebben a vonatkozásban is meghatározók a térségen belüli, illetve a szomszéd megyei kapcsolatok, de nem annyira kizárólagosak, mint a gimnázium választásában. A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiek viszonylag jelentős hányada tanul Csongrád megye szakközépiskoláiban (tízszer annyi, mint ahány gimnazista), de hasonló számban választanak szakközépiskolát Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is. A Jász-Nagykun-Szol-

nok megyeiek egy része egri szakközépiskolában tanul, míg Bács-Kiskun megye szakközépiskolásai viszonylag gyakran választanak Tolna megyei intézményt.

Feltűnő különbség a gimnáziumválasztással szemben, hogy mindegyik alföldi megye viszonylag *sok szakközépiskolást küld Budapestre*. Az arányok nem magasak ugyan, de jelzik a hiányokat. A határszéli Szabolcs-Szatmár-Beregből például 145-en, Bács-Kiskunból 247-en, Jász-Nagykun-Szolnokból 126-an tanulnak a fővárosi szakközépiskolákban: a számok a gimnazisták 4-7-szeresét jelentik. Az adatok egyrészt arra utalnak, hogy Budapest ma is elsősorban saját lakóinak tartja fenn gimnáziumait, és csak (valószínűleg kevésbé kedvelt) szakképzésébe enged kívülről tanulót, másrészt arra, hogy az Alföld szakképzése sem mennyiségileg, sem minőségileg nem nyújt eleget ahhoz, hogy 14-17 éves lakóit képezze. A szakképzés gazdasági háttérének erodálódása azzal a következménnyel jár, hogy ezek a fiatalok (illetve a hasonló helyzetben lévő, egyre nagyobb számú fiatal) már arra sem kap lehetőséget, hogy a fővárosba vagy más nagyvárosokba ingázzon. A budapesti középiskolák egyre zártabbá válnak, és elsősorban az "idegeneket" utasítják el. (Ezt a hatást fokozza az oktatás finanszírozási rendszere: az alföldi falvak önkormányzatainak, de még megyéinek sincsen elegendő eszköze ahhoz, hogy kiegészítse a "fejkvótát" a budapestire, így pedig a kívülről jött tanuló még kevésbé vonzó a fővárosi intézmények számára.)

Az Alföld szakközépiskolai hálózatának (szakképzésének) egyenatlenségét jelzi, hogy Csongrád megyében - köszönhetően főként Szegednek - a szakközépiskolások egyötöde "kívülről", bár gyakorlatilag kizárólag az Alföldről származik. Ez azt is jelzi, hogy Csongrád megyének nemcsak a felsőoktatásban, hanem a középfokú szakképzésben is központi szerepköre van. Hajdú-Bihar megye középiskolai szakképzésének befogadóképessége viszont alig elegendő arra, hogy saját lakóit ellássa. A középiskolai oktatásban is ide vonzó Szabolcs-Szatmár-Bereg megye fiataljainak szakközépiskolai képzését már nem tudja vállalni.

Az Alföld középiskolai hálózatában tehát a gimnázium dominál. A gimnáziumi oktatásnak a térségben hagyományai vannak, s ez jelentős tartalékot jelenthet a jövőben. Ugyanis a gimnázium által nyújtott műveltség - a munkaerőpiaci, gazdasági igényeknek megfelelő post-secondary képzésekkel - alapja lehet az elmélet-igényesebb szakképzésnek. A gimnáziumi érettségi viszont csak akkor válik a munkaerőpiacon is kamatoztatható tőkévé, ha valóban "közép-" iskolai végzettséget jelent. Azaz ha mód nyílik az általános műveltség speciális területen történő elmélyítésére.

Történetileg is értékelni és értelmezni lehet az egyház útkeresésének határozott jeleit, amelyek gyakran az egyházi gimnáziumok visszaállításaiban nyilvánulnak meg (Educatio 1992. 1.). Lehetséges, hogy az egyházak - a történeti egyházak és az újabb egyházi közösségek - nagyobb részt tudnak vállalni az Alföld társadalmának újraszervezésében. Másfelől az egyházi iskolák térhódítása egyelőre - ahogyan hagyományosan is - elsősorban a gimnáziumi hálózat sűrűsödését jelenti a szakképzést is szolgáló középiskolai típusokkal szemben. Ha a jelenlegi trendek folytatódnak, a gimnáziumi (általános) iskolázásban résztvettek és érettségizettek

aránya jelentősen növekedni fog. Tehát megnő az a műveltségi potenciál, amely elméletileg bármely innovációnak - beleértve a gazdasági vállalkozást éppúgy, mint a társadalomszervezést, karitativitást, de persze a felsőfokú továbbtanulást is - alapját képezheti. *Magasabb szintű szakképzés, szakjellegű képzés nélkül azonban társadalmi feszültségek góca is lehet a tömegesülő általános gimnázium.* Már ma is érzékelhető a gimnáziumban és egyes, nem anyagi ágazatokhoz kötődő szakközépiskolákban érettségizetteket fenyegető munkanélküliség.

3.2. Szakmunkásképzés

A szakmunkásképző iskolákba beiratkozott tanulók száma az 1989/90-es tanévtől kezdve országosan csökkent (két év alatt 84 ezerről 74 ezerre), ami 1991-ben az általános iskolát végzettek 39 %-át jelentette (a korábbi évek 42-43 %-os aránya után). A csökkenés elsősorban abból adódik, hogy nőtt a tovább nem tanulók aránya (4-5 %-ról 8-9 %-ra), más szóval nőtt azoknak a hányada, akik még szakmunkásképző iskolába sem jutottak be (lásd 2. táblázat). Az üzemi háttér zavarait mutatja, hogy az üzemi képzési helyek száma egyetlen tanév alatt 52 ezerről 46 ezerre csökkent, a szakmunkásbérben dolgozó tanulók aránya már csupán a végzősök 2,4 %-át teszi ki.

Az Alföldön 105 *szakmunkásképző iskola* működik, ahol összesen 70 ezren tanulnak. A megyék csaknem önellátónak tekinthetők a szakmunkásképzés szempontjából: a tanulók 94-98 %-a saját megyéjében vesz részt szakmunkásképzésben. (Az Alföld Pest megyei települései képeznek kivételt, ahonnan jelentős arányban járnak tanulni a fővárosi intézményekbe. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falvak lakói elsősorban saját megyéjükben és nem a szomszédos megyékben tanulnak. Ennek szakirányítási és finanszírozási okai vannak.) Az alföldi megyék közül Jász-Nagykun-Szolnok a legkevesbé ellátott: a szakmunkástanulók 10 %-a tanul más megyében, főként Csongrádban, illetve Budapesten. Ehhez a helyzethez az is hozzájárul, hogy országosan és területileg jelentősen csökkent a diákotthoni férőhelyek száma. A nyolcvanas évek közepén még a szakmunkástanulók 18 %-a lakhatott diákotthonban, a kilencvenes évek elején már csak 13 %-a. Az alföldi megyék fiataljait súlyosan érinti a budapesti diákotthoni férőhelyek drasztikus redukálása (6 év alatt feleződött a számuk). Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ugyan még ma is sokkal nagyobb arányban kapnak bentlakásos férőhelyet a tanulók (22 % és 20 %), a csökkenés tendenciája azonban itt is érzékelhető. Ez nemcsak a megyei "autarkiak" növekedését jelenti, hanem az iskolaszékhelytől távolabb élő tanulási lehetőségeinek szűkülését is.

A *gazdasági ágak szerinti megoszlás* néhány vonatkozásban sajátos vonásokat mutat. A nagyobb volumenű képzések közül az országos arányokhoz hasonló a gépgyártás és karbantartó szerelőipari (27 % körül), a kereskedelmi (10 % körül), az építőipari (12 % körül) képzés. A ruhaipari képzés részesedése jelentősen magasabb (12-15 % között) az országos átlagnál (9 %), ami esetleg ennek az iparág-

nak az erősödését jelenti. A *mezőgazdaság és élelmiszeripar szakmunkásképzési* kapacitása - hasonlóan a középiskolai és a felsőfokú képzéshez - ugyancsak nagyobb, mint az országos átlag (a 8 %-os országos átlaggal szemben az Alföldön 12-14 %-os arányokat találunk). Tulajdonképpen ez a két szakirány az, amely az Alföld alapfokú szakképzésének sajátos, az országos átlagtól eltérő vonását adja.

Távlatilag a szakmunkásképzésnek eddig kialakult rendszere semmiképpen sem tartható fenn, ebben szakértők és politikusok egyetértenek. Kérdés azonban, hogyan módosítható a szerkezet és a közvetített tartalmak a gazdasági háttér jelenlegi tisztázatlan helyzetében. A fejlődés egyik útja lehet (a Világbank által finanszírozott) *szakképzési modell*, amely mindegyik alföldi megyében megszerveződött és amelyben jelenleg összesen 61 iskola vesz részt. Ennek lényege egy kétéves elméleti (gimnáziumi jellegű) képzési szakaszra épülő kétéves szakmai orientáló blokk, amely után következik csak a valódi szakmai specializáció. Az Alföld nagy részén kialakult gimnáziumi dominancia kedvez az ilyen típusú képzésnek, és éppen az átmenet idején rendkívül fontosnak tűnik a tényleges szakmaválasztás és pályaválasztás eltolódása. Kérdéses azonban, hogy a tanulóknak (családjaiknak) azok a tömegei, amelyek a rövid képzési idő, a viszonylag gyors pénzkereset reményében, alacsony tanulmányi teljesítmények alapján választják és választották a szakmunkásképzést, igénylik-e majd ezt a képzési utat. Egyelőre az látszik valószínűnek, hogy a gimnáziumi illetve a szakközépiskolai továbbtanulás iránt érdeklődők számára lesz vonzó a kísérleti szakmunkásképzés.

A 61 *kísérleti szakképző iskola* - túlnyomó többségük szakközépiskola, kisebb részük szakmunkásképzővel közös igazgatásban, szervezeti keretben működő intézmény. Az alföldi régióban összesen 20 iskola vesz részt a kísérleti fejlesztésben (ami országos összehasonlításban sok is, kevés is). A megyeszékhelyeken kívül Világbanki támogatásban Tiszaföldvár, Törökszentmiklós, Nagykőrös és Tiszavasvári egy-egy szakközépiskolája részesül.

A munkavállalás és a szakmatanulás időbeli eltolódására - ekképpen a térséget fenyegető, illetve már jelenlévő ifjúsági munkanélküliség kezelésére - más kezdeményezések is megindultak. Az általános iskolák 9-10. osztályokat szerveznek, amelyek szakjellegű képzést adnak, elsősorban "gazdaképzést", "háziasszonyképzést", esetenként "hagyományos mesterségeket" oktatnak. A pontos számokról és megoszlásokról egyelőre hiányosak a statisztikák. Általában az figyelhető meg, hogy a nagyobb falvak általános iskolái, a városokban több általános iskola között legalább egy-egy megszervezi (tervezi) az újabb évfolyamok iskolázását. Szakmailag ez a kezdeményezés ellentmondásosnak minősíthető. Átmeneti megoldást kínál ahhoz, hogy a "hivatalos" szakképzésen kívül rekedt fiatalok legalább 16 éves korukig iskolai keretek között maradjanak. Távlatilag ez a folyamat akkor biztat eredménnyel, ha nem csakúgy működik, hanem a végzeteknek lehetőségük van a formális képzettséget nyújtó oktatásba bekapcsolódniuk.

A szakmunkásképzők is a túlélésért küzdenek és készek a megújulásra. Tervezett megoldás a szélesebben alapozó elméleti oktatás sürítése az első két tanévre,

a specializációnak a harmadik tanévben történő megvalósulása. Ez ismét abba az irányba hat, hogy a fiatalokat a szervezett oktatás keretei között tartsák.

Az átképző központok munkájára jelen tanulmány nem tér ki. Ebben az összefüggésben azt emelem ki, hogy minden egyes átképzési központ - bármilyen nehezen, botladozva kezdi meg tevékenységét - hosszabb távon a formális iskolázáshoz hasonlóan település- és térségfejlesztő erő is. Új vállalkozási formák ott telepednek meg, ahol a megfelelően képzett, illetve átképezhető munkaerő rendelkezésre áll. (Tanulságos az osztrák példák vizsgálata, Forray R. K.-Pribersky, A. 1992.)

3.3. Felsőoktatás

A térségben kerekén 25 ezer egyetemi és főiskolai hallgató tanul, mintegy negyedük az esti és levelező oktatásban. A diákok száma az országos létszámnak csaknem egynegyedét teszi ki. Ez igen jelentős arány, különösen, ha Budapest túlsúlyát is tekintetbe vesszük (ahol kb. az ország összes diákjának egyharmada tanul).

Az Alföld *felsőoktatási szerkezetét* a két egyetemi székhely, Debrecen és Szeged határozza meg, a két városban együtt 16 ezren tanulnak. Jelentős felsőoktatási központ még Nyíregyháza is, a maga 3 300 hallgatójával. A fennmaradó mintegy 5 000 hallgató az Alföld további 9 városa között oszlik meg (3. táblázat).

Azt állapíthatjuk meg, hogy országunk - egyébként nemzetközi összehasonlításban igen alacsony arányú - felsőoktatásában az Alföld népessége létszámához viszonyítva felülreprezentált. A kiművelt emberfőkben rejlő lehetőséget azonban mindeddig nem sikerült a térségben kellően hasznosítani. A népesség iskolai végzettségében, különösen pedig a foglalkoztatottságban nem tükröződik a felsőoktatásban játszott szerep. Ennek nyilván legfőbb oka az, hogy a régió nem tud elég vonzó munkaalkalmat, életlehetőséget biztosítani a diplomásoknak. Ezzel szemben a két egyetemi székhely nemcsak kiképezi, hanem az átlagosnál nagyobb mértékben magához tudja kötni az értelmiséget. A felsőfokú oktatási intézmények jelenléte, illetve jelen nem létének, kiépítetlenségének hatása is megmutatkozik abban, hogy Békés és Szabolcs-Szatmár-Bereg - bár a nagy egyetemi központok peremén helyezkednek el, e földrajzi közelségből egyszerűen nem tud profitálni; ezért kerültek a megyék rangsorának végére a diplomások aránya szempontjából.

A felsőoktatás belső szerkezetében találunk olyan jellegzetességeket is, amelyek előrevetítik a hiányokat. A felsőoktatás két fontos szakiránya szinte teljesen hiányzik a térségben: *a műszaki és a közgazdaságtudomány egyetemi szintjei*. Különösen az utóbbi érthetetlen hiányosság, hiszen ez a szakirány immár több évtizede a "hagyományos" tudományegyetemi diszciplínák sorába tartozik. A Debrecenben működő 37 (!) és a Szegeden alapított 18 (!) fős kihelyezett esti tagozat nemigen több statisztikai trükknél. Ezeken kívül közgazdasági jellegű főiskolák két kihelyezett tagozata működik Szolnokon - összesen 379 nappali és 731 levelező tagozatos hallgatóval.

3. táblázat
Az Alföld felsőoktatási intézményei (1991/1992)

Típus	Székhely	Hallgatók létszáma		
		nappali	egyéb	összesen
EGYETEMEK				
<u>Tudományegyetem</u>				
JATE	Szeged	6809	1830	8639
KLTE	Debrecen	5228	1206	6434
BKE kar	Debrecen		18	18
<u>Agrártudományi</u>				
Agrártudományi	Debrecen	554	55	609
<u>Orvostudományi</u>				
Orvostudományi	Debrecen	1358		1358
Szent-Györgyi Albert	Szeged	2165		2165
<u>Hittudományi</u>				
Református Teol. Ak.	Debrecen	193	201	394
FŐISKOLÁK				
<u>Műszaki</u>				
Gépipari, Automatizálási	Kecskemét	493	70	563
Pollack M. Műsz. Főisk.				
(Pécs) Vízgazd.	Baja	261	25	286
Ybl M. Ép.ip. Főisk. (Bp.)				
Kih. tagozat	Debrecen	493	298	791
<u>Tanárképző</u>				
Bessenyei György	Nyíregyháza	2008	525	2533
Juhász Gyula	Szeged	1995	801	2796
Bárczi G. (Bp.)				
Kih. tagozat	Debrecen		50	50
Kih. tagozat	Baja		37	37
<u>Tanítóképző</u>				
Comenius	Sárospatak	444	91	535
Kölcsey Ferenc	Debrecen	838	204	1042
Kőrösi Csoma Sándor	Békéscsaba	436	55	491
Eötvös József	Baja	503	180	683
Jászberényi	Jászberény	430	86	516
Kecskeméti	Kecskemét	523	86	609
<u>Óvóképző</u>				
Brunszvik Teréz	Szarvas	277	117	394
Hajdúböszörmény	Hajdúböszörmény	284	125	409

3. táblázat folytatása

<u>Közgazdasági</u>				
Külker. (Bp.) Kih. tag.	Szolnok	144	169	313
Ker. és Vend. Főisk. (Bp.)				
1. kih. tag.	Szolnok	235	183	418
2. kih. tag.	Szolnok		119	119
<u>Művészeti</u>				
Liszt Ferenc (Bp.) Kih. tag.	Debrecen	188	221	221
Kih. tag.	Szeged	305	114	114
<u>Mezőgazdasági</u>				
Agrártud. (Gödöllő)				
Kih. tag.	Mezőtúr	216	51	239
Kih. tag.	Nyíregyháza	246	69	374
Agrártud. (Debrecen)				
Kih. tag.	Hódmezővásárhely	407	80	286
Kih. tag.	Szarvas		70	316
Kertészeti Egy. (Bp.)				
Kih. tag.	Szeged		42	449
Kih. tag.	Kecskemét		291	291
<u>Orvostudomány</u>				
Debreceni Egy. főisk. szak	Nyíregyháza		144	144
<u>Egyéb</u>				
Kilián Repülő Műsz. Főisk.	Szolnok		59	59
<u>Hittudományi</u>				
Hittud. Főiskola	Szeged		130	130

Műszaki főiskola Debrecenben, Baján és Kecskeméten van, a három városban összesen mintegy ezer hallgatóval, mindhárom - természetesen - erősen specializált képzést nyújtva.

A jelentősebb számú *jogászt* (beleértve az államigazgatási szakirányokat is) képző szegedi egyetem a teljes Alföldet természetesen nem tudja ellátni szakemberrel. Nemcsak a gazdasági szerkezettel, hanem - az ideológiai okokból más humán tudományoknál is inkább háttérbe szorított - jogászképzés mennyiségi és hálózati hiányaival is összefügg, hogy az Alföldön országos összehasonlításban is kevés a jogi végzettségű szakember.

Az *agrárképzés* a térség erőssége - egyúttal gyengéje is. Agrár egyetem működik Debrecenben, agrárfőiskolák pedig összesen hat városban: Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Mezőtúron, Nyíregyházán, Szarvason, Szegeden.

A *főiskolai pedagógusképzés* (tanár-, tanító- és óvóképző főiskolák) az Alföld domináns felsőoktatási típusa: kereken 10 000-en tanulnak nappali tagozaton 11 pedagógusképző főiskolán. Ez a hallgatólétszám az összesnek csaknem a felét teszi

ki, a főiskolák hallgatólétszámának pedig kétharmadát. A pedagógushallgatóknak az összes felsőoktatásban résztvevőhöz viszonyított aránya az országos átlagnál (40 % körül van az egyetemi hallgatókat beszámítva) magasabb, a problémát mégsem ez jelenti, hanem az, ha a megoszlást a térségben hiányzó - már említett - felsőoktatási szakirányokkal vetjük össze.

A főiskolák nagyobb része (ez érvényes a mezőgazdaságiakra is), a helyi, illetve környékbeli érettségizetteknek kínál továbbtanulási lehetőséget az érettségi után. Ráadásul olyan továbbtanulási lehetőséget, amellyel a lakóhelyen is lehet munkát találni. Ezek a kis főiskolák valójában "post-secondary" képzést adnak, annak reális esélye nélkül, hogy az "igazi" felsőoktatásba vezetnének. Ugyanakkor nem épülnek és nem építenek tudatosan a helyi szellemi potenciálra sem, nincsenek mély kapcsolódásaik a helyi társadalmakhoz. Ez a bezártság és elszigeteltség (autarkia!), ami ezeknek a kis főiskoláknak a lényegi problémáját jelenti. Valószínűleg ez az oka annak is, hogy - bár a székhelytelepülésnek érdeke fűződik létükhöz - a végzetek nem képesek mozgósítani, szellemileg megújítani városukat.

A sok kis elszigetelt intézmény - nagyobb részük közelebbi vagy távolabbi egyetem-főiskola kihelyezett tagozata - kevésbé képes arra, hogy innovációs góc legyen. A szervezeti kötődés az egyetemekhez és főiskolákhoz rendszerint formális, de függetlenül ettől - az ország vasúti és közúti hálózatához hasonlóan -, csillag alakzatban kötődik a központhoz, sokszor éppen Budapesthez. Ha végignézzük a főiskolai székhelyek listáját (az Alföld 12 településén van felsőoktatási intézmény jelenleg, nem számítva az államilag el nem ismert kiskisgyémi főiskolát, amilyen pl. Békésen létesült) szinte önként vetődik fel a kérdés: miért nem városon belül vagy a szomszédos településsel kooperálnak a kisebb főiskolák?

4. táblázat

A felsőoktatási intézmények székhelyén nappali tagozaton tanulók létszáma (1991/92)

Település	Létszám	Település	Létszám
Baja	974	Kecskemét	1385
Békéscsaba	395	Mezőtúr	342
Debrecen	8711	Nyíregyháza	3252
Hajdúböszörmény	409	Szarvas	883
Hódmezővásárhely	349	Szeged	7206
Jászberény	595	Szolnok	704

Az egyes felsőoktatási székhelyek *nappali tagozatos* hallgatóinak létszámát vizsgálva a két kiemelkedő felsőoktatási központ (Szegeden 7200-an, Debrecenben

8700-an tanulnak) mellett további felsőoktatási "alközpontokat" találunk (4. táblázat). Nyíregyházán 3400 nappali hallgató tanul négy intézményben, Kecskeméten 1400 hallgatója van három, és Baján csaknem 1000 hallgatója szintén három felsőoktatási intézménynek. Szolnokon négy elkülönült és szervezetileg is különböző (fővárosi) központokhoz csatlakozó felsőoktatási intézménynek összesen 700 hallgatója van, Szarvason pedig csaknem 900-an tanulnak a felsőoktatás két szakirányában. (A szervezeti hovatartozás formaiságát jelzi, hogy a szarvasi mezőgazdasági főiskola a debreceni, az alig 30 km-rel távolabb fekvő Mezőtúr mezőgazdasági főiskolája jelenleg a gödöllői agráregyetemhez kötődik hivatalosan.) A maradék székhelyeken egy-egy főiskola van, és összesen 300-600 nappali tagozatos hallgatót számlálnak (Békéscsaba, Hajdúböszörmény, Hódmezővásárhely, Jászberény, Mezőtúr).

Az Alföld érdekeit az szolgálja, ha egyértelművé válna, melyek azok a főiskolák, amelyek lokális munkaerőpiaci igényeket elégítenek ki, s ezek mint ilyenek kapnák meg az (pénzügyi támogatásban is kifejeződő) állami támogatást. Az egyértelmű definíció azzal a következménnyel járhatna, hogy a kisebb városok főiskolái szervezetileg nem országos és távolabbi központokhoz kötődnek (ez persze nem jelentheti a szakmai támogatás, esetleg meghatározott szintű ellenőrzés megvonását!). Ehelyett tudatosan és vállalva a felelősséget, a főiskolai ágak mellett post-secondary képzést nyújtanának. Szellemi életünk regionális központjai (Kozma T. 1986, Kozma T.-Saád J. 1988) mellett valódi alközpontok akkor alakulhatnak ki, ha egy-egy kisebb-nagyobb város apró intézményekből szerveződött felsőoktatása laza konföderációt alkotva egyetlen főiskolaként vállalná a környék lakóinak magasabb szintű iskolázását.

4. ÖSSZEGZÉS

A lakosság műveltségi állapota és az oktatásügy olyan komplex problémakör, amit egy rövid tanulmányban nem lehet részletesen áttekinteni, ezért csak a legfontosabb szempontokat emelhetjük ki. Az elemzés főbb tanulságait az alábbiakban foglalhatjuk össze.

1. Az Alföldet - a szabolcsi, a szatmári, a beregi, a tiszaháti és részben kisebb békési területek kivételével - viszonylag magas szintű iskolázottság jellemzi. Középiskolai hálózatában hagyományosan a gimnázium dominál - ebben a tekintetben Szeged és környéke kivételt jelent, de már például Debrecen és környéke nem. Két nagy egyetemi centrumán kívül a felsőoktatásban a pedagógusképzés a legnagyobb terjedelmű, annak is inkább az alacsonyabb szintű, voltaképpen "lakossági szolgáltatás" jellegű formái. A felsőoktatási hálózat további jellegzetes elemei a kisvárosokban működő, javarészt a mezőgazdasághoz kapcsolódó főiskolák, melyekben nemcsak a képzés színvonala, hanem tartalma és iránya is vitatható. Hiányzik, illetve szűk körű a közgazdasági és jogi képzés.

Az általános iskolázottsági (műveltségi) szerkezet az Alföld jelentős részét alkalmassá tenné arra, hogy elméletigényesebb gazdasági ágak települjenek meg. A másik oldalról viszont a szakképzés alacsony részesedése az oktatási szerkezetben jelzi, hogy mindeddig hiányzott az a gazdasági környezet, amely kitermelné a modernebb szakképzési irányokat.

Fontosabb célok, eszközök:

- a) a nemzedékek során át kialakult viszonylag magas iskolázottsági szint megőrzése és emelése;
- b) az érettségire épülő post-secondary képzési formák kialakítása és meggyökereztetése - ezek magvát képezhetik a mai kis főiskolák és egyes középiskolák egyaránt; a posztgraduális képzés kiterjesztése;
- c) a kialakuló új gazdasági szerkezethez alkalmazkodó ki- és átképzési intézmények hálózatának megteremtése.

2. Az Alföld keleti-északkeleti térségeiben a lakosság országos összehasonlításban is kirívóan alacsonyan iskolázott, ráadásul ezek hagyományosan magas népszaporulatú területek. Viszonylag magas részaránya van a népességben a gyengébben iskolázott cigányságnak.

Fontosabb célok, eszközök:

- a) az alapiskolázottság emelése;
- b) a fiatal nemzedékek eljuttatása legalább az első befejezett szakmai képzettségig;
- c) alapiskolai (szükség esetén frás-olvasási) tanfolyami rendszer kiépítése, a részvétel feltételeinek megteremtése;
- d) kevésbé elméletigényes szakmák képzési és átképzési intézményeinek kialakítása.

3. A vállalkozásbarát gazdaság- és társadalompolitika még az Alföld magasabbban iskolázott térségeiben is igényli a vállalkozásokat támogató, tanácsadó szakemberek munkába állítását. A gyengébben iskolázott térségekben még több támogatásra van szükség, például az alapoktatást iskolai kereteken kívül vállaló szociális és kulturális, a helyi társadalmak megerősödésében segítő szakemberekre is. Az előbbi szerepkörnek Európa-szerte ismert megoldásai vannak, az utóbbiakhoz a "harmadik világ" országaiban alkalmazott módszerek közül kellene válogatni, illetve a ma is működő kísérleteket kritikailag vizsgálni, a hatékonyságukat adaptálni, terjeszteni.

4. Országos probléma, de az Alföldet sajátosan érinti a középfokú szakképzés eddigi rendszerének összeomlása. A sajátosságot az adja, hogy a középiskolai szintű szakképzés (szakközépiskola) a régió egészében viszonylag gyengén fejlett, a szakmunkásképzés zöme a válságos helyzetű mezőgazdasághoz, egyes - többé-kevésbé csődhelyzetbe került - nagyipari üzemekhez szerveződött, illetve az, hogy a keleti térségekből rekrutálódott az alacsony presztízsű (egykori elnevezéssel nehezen beiskolázható) szakmák utánpótlása a nagyvárosi, a budapesti, sőt észak-

magyarországi és dunántúli szakmunkásképző iskolákban. Az utóbbi lehetőségek szűkülése először a "vidékiek" kizárását vonja maga után. Kényszerű szükség van olyan szakképzési és átképzési rendszer kialakítására, amely a környéken konvertálható ismereteket közvetíti, de nem konzerválja a jelenlegi gazdasági szerkezetet, hanem elébemeny az új lehetőségeknek.

5. Az egyes térségekben eltérő oktatásfejlesztési súlypontokra van szükség. Ezek kialakítása során tekintettel kell lenni arra, hogy az Alföld nagyobb része nagyfalvas és mezővárosi településszerkezetű, főként a peremvidékein viszont városhiányos területek jöttek létre. Az új városok társadalma még nem alakult valóban városivá, de a kisebb, organikus fejlődött városi települések sem képesek arra, hogy környezetük művelődési centrumává váljanak. A közép- és felsőoktatás, valamint az átképzési rendszerek szerkezetében és mennyiségében olyan fejlesztésre van szükség, amely tekintettel van a környező kisebb települések lakosságára is, és számításba veszi az ott jelentkező iskolázási, képzési, művelődési igényeket.

6. A fejlesztés esélyeivel csak az önmagukat, településüket, térségüket tisztelő, önmagukból erőt meríteni tudó emberek, kisebb-nagyobb közösségek lehetnek képesek. "Másodrendű állampolgároktól", önértékeit nem ismerő közösségektől nem várható, hogy tudnak önmagukon segíteni vagy okosan élni a támogatással. Ezért rendkívül fontos a pozitív önkép, talán egyfajta *regionális öntudat* kialakítása. Ennek (is) vannak hagyományai az alföldi régióban, jóllehet a lokális, térségi öntudatokat kiváltképpen az elmúlt fél évszázad alaposan megnyirbálta.

Az Alföld sokszínű, mégis hasonló gyökerekből táplálkozó tájegység és társadalom. Ennek megfelelően *öntudatának* is meg kell erősödnie. Ehhez antropológiai, történeti tanulmányok is szükségesek. Nem a régmúltat idéző "turulmadaras" szerveződésekre gondolok, hanem a civis hagyományokra épülő öntudat erősítésére. Ehhez a helyi kezdeményezések és szerveződések értő támogatására, a köztük és a "nagy társadalom" közötti információáramlás biztosítására van szükség.

A regionális öntudat kialakításának egyik útja lehet a "közös vonások", "közös attitűdök", "közös szokások", "közös értékek" feltárása és tudatos erősítése, vagyis egy feltételezhető *alföldi alapszemélyiség* neveléssel, információátadással, propagandával történő erősítése. Népcsoportok a lakosságban csak akkor rendelkezhetnek pozitív önképpel, ha önmagukról olyan képet tudnak kialakítani, amely vonzó számukra is, más csoportok számára is. Nincs, vagy alig van nagyobb záloga a sikeres magatartásnak, mint az önérték tudata. Az erre irányuló kutatás, az ezt célzó fejlesztés fontos - más regionális projektek számára példaértékű - eleme lehet az Alföld fejlesztésének.

JEGYZET

1. A tanulmány első változata a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által koordinált Alföld Kutatási Program számára készült.

IRODALOM

- Educatio, 1992. 1. (Egyház és iskola tematikus szám)
- FORRAY R. K. (1988a): *Társadalmunk és középiskolája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORRAY R. K. (1988b): Iskolázási magatartások a dabasi és a nagykátai térségben. In: Bóhm A.-Pál L. (szerk.): *A helyi társadalmak szerveződése egy alföldi településegységben*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- FORRAY R. K. (1991): *Békéscsaba iskolaszervezete és fejlődésének kilátásai*. Oktatóskutató Intézet, Budapest.
- FORRAY R. K.-GYÖRGYI Z. (szerk.) (1992): *Egy ismeretlen Magyarország - A mezőgazdasági szakképzés és közoktatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORRAY R. K.-KOZMA T. (1992): *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORRAY R. K.-PRIBERSKY A. (szerk.) (1992): *A határmenti együttműködés és az oktatás*. Oktatóskutató Intézet, Budapest.
- KARADY, V.-MITTER, W. (szerk.) (1990): *Bildungswesen in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung. Böhlau Verlag, Köln, Wien.
- KOZMA T. és mtr. (1983): *A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei*. Oktatóskutató Intézet, Budapest.
- KOZMA T.-SAÁD J. (1988): *Felsőoktatási regionális kutatások*. Kutatások a felsőoktatás köréből. Oktatóskutató Intézet, Budapest.
- KOZMA T. (1989): *Képzettség és szervezetszervezés. Tények és megfontolások az állami iparpolitika és a regionális szellemi központok összefüggéséhez*. Oktatóskutató Intézet, Budapest.

FORRÁSOK

- Az 1990. évi népszámlálás adatai. Megyei adatok. 1992 KSH, Budapest.
- Művelődési és Közoktatási Minisztérium: Statisztikai tájékoztató. Középfokú oktatás 1991/92, Budapest.
- Művelődési és Közoktatási Minisztérium: Statisztikai tájékoztató. Szakmunkásképzés 1991/92, Budapest.
- Művelődési és Közoktatási Minisztérium: Statisztikai tájékoztató. Felsőfokú oktatás 1991/92, Budapest.
- Művelődési és Közoktatási Minisztérium: Kísérleti szakképzésben résztvevő iskolák 1992, Budapest.

PUBLIC EDUCATION IN THE ALFÖLD

Katalin R. Forray

On the basis of census and education statistics as well as case studies the author presents historical changes in public education and regional variation in the concentration of population by level of education. The structure of the institutional network of education is analysed from the aspect to which extent it contributed to the education level of population. Trends of development are pointed out in the changes of school network.

The level of education is generally higher in the Alföld than one would expect it from the viewpoint of economic development. On the other hand, the recreation of illiteracy appears as a severe problem, particularly in eastern and northeastern rural areas. For socio-economic development, the broad distribution of grammar schools providing general education is favourable because upon the knowledge obtained there a specialised training relying on a theoretical basis can be built. However, this opportunity only exists in principle. The transitional nature of the whole economy is also reflected in the nation-wide crisis of vocational training. The new structures have not taken shape, no unambiguous directions can be designated for the development vocational training (in the first place or re-training, further training). The ratio of people with higher education is remarkable. The large university towns concentrate a large proportion of graduates. A structural problem is presented by the low ratios of lawyers, economists and engineers among higher education graduates. This is related to the network of higher education institutions in the region, which is characterised - as a result of historical reasons, settlement structures and education policy in the recent past - by the fact that there are small and highly specialised colleges (politechnics) in several small towns.

The way of progress can be the introduction of post-secondary training, based on these small colleges and some of the outstanding secondary schools. Under the transitional socio-economic conditions postgradual training should also be extended in order to supply the missing (primarily economic) expertise. To fight against precisely localised illiteracy, programmes should be designed and implemented. In the development attention should be paid to settlements which were given the urban status recently and they should be enabled to function as true centres of education. In addition to technical development, the regional selfconsciousness of the region should be strengthened. Intensifying grassroots organisation and extensive flow of information are obvious tools for this.

A HELYI ELIT ÉS A LAKOSSÁG ISKOLÁZOTTSÁGÁNAK SZEREPE SZEGED FEJLŐDÉSÉBEN

*Nagy Erika**

Az alföldi városok megújulási lehetőségeit kutató tanulmányok gyakran hivatkoznak a mezővárosi értelmiség hagyományos szerepére ezen települések fejlődésében. Felmerült bennem a kérdés, hogy ezek a "hagyományok" miben állnak: milyen hatással volt Szegeden a lakosság iskolázottságának javulása, a helyi értelmiség bővülése és tevékenysége a város funkciónak változásaira?

Mivel a tanulmány mintegy száz évet fog át, az "elit", illetve az "értelmiség" kategória használata problémát jelent, hiszen a társadalom mást tekintett értelmiségi tevékenységnek száz éve és mást a hetvenes években (Konrád Gy.-Szelényi I. 1989). A második világháború előtti időszak vizsgálatakor célszerűnek tűnt az "intelligencia" kifejezés használata, ahová a kortársak (Kulinyi Zs. 1901, Szekfű Gy. 1920) az értelmiséget (hivatalnokok, szabadfoglalkozásúak), a nagybérlőket, középirtokosokat, valamint a tehetősebb kereskedőket, iparosokat sorolták. Ők voltak a gazdaság és a közélet vezető alakjai a városban, ők támogatták a kulturális és egyesületi életet. Statisztikai kategória nem feleltethető meg ennek a társadalmi csoportnak. Számbeli változásait és összetételének alakulását inkább csak jelzik a legiskolázottabb keresőket magukban foglaló közszolgálat és szabadfoglalkozású, illetve pénzügyi-kereskedelmi kategóriák, amelyeket kiemelten vizsgáltam. A második világháború után a helyi intelligencia gazdasági, politikai szempontból is ellehetetlenült, korábbi szerepét nem tölthette be a város fejlődésében. A statisztikai kategóriák is megváltoztak: az 1960-as volt az utolsó népszámlálás, ahol a közszolgálat és szabadfoglalkozásúak csoportja szerepelt, de már megváltozott tartalommal. Ezért az 1945 utáni fejlődés vizsgálatakor helyi "elitnek" a diplomásokat tekintem, részben a mérhetőség, részben számuk gyors növekedése miatt.

A kutatást megkönnyítette, hogy a vizsgált száz év alatt volt néhány fordulópont Szeged fejlődésében, amely lehetővé tette a fejlődés szakaszolását. Az első időszak az 1879-es árvízről az első világháborúig terjed; ezt követi a két háború közötti szakasz; majd az 1945 utáni demográfiai és gazdasági stagnálás az 50-es évek végéig, és végül a hatvanas, hetvenes évek gyorsabb növekedése (gazdasági, infrastrukturális és demográfiai szempontból is). Az elemzés a 80-as években kezdődő új szakasz jellemzőinek összefoglalásával zárul.

* Nagy Erika, a József Attila Tudományegyetem tudományos ösztöndíjasa (Szeged)

1. ÚJJÁÉPÍTÉS ÉS URBANIZÁCIÓ

A "nagy árvíz" korszakhatár Szeged fejlődésében: a várostörténeti munkák is ezzel kezdődnek, avagy végződnek (Reizner J. 1899, Kulinyi Zs. 1901). A kortársak maguk is úgy gondolták, hogy az újjáépítéssel a városkép megváltozott, a belterület külső jegyekben, de "lélekben" is eltávolodott a külterületről. Utóbbi kifejezés arra az urbanizációs folyamatra utal, amely a kiegyezés után gyorsult fel Magyarországon, és amelynek Szeged is részese volt. Ennek a folyamatnak gazdasági hátterét a vasúthálózat és a pénzügyi szféra gyors bővülése, a kereskedelmi forgalom növekedése - a nyolcvanas években elsősorban a mezőgazdasági termékek -, és a gyáripari termelés felfutása jelentette. Az ország keleti területein a nagyobb városok többsége jelentős népességnövekedést könyvelhetett el 1870 és 1910 között (a törvényhatósági jogú városokban átlagosan 60,4 %-kal, Szegeden 66,2 %-kal) növekedett a lakosságszám, ami az ipari és szolgáltató funkciók megerősödésével magyarázható (Beluszky P. 1992). Ennek megfelelően a foglalkozási szerkezet is átalakult: bár ez kevésbé volt látványos Szeged esetében, mint Temesváron vagy Aradon (különösen az 1890-es években), itt is megkezdődött a munkaerő átáramlása a mezőgazdaságból az iparba és a szolgáltatásokba (1. táblázat).

1. táblázat
A foglalkozási szerkezet változása Szegeden (%)

	1890	1900	1910
Östermelés	46,7	43,7	38,7
Ipar	20,2	21,3	23,9
Kereskedelem, pénzügy	4,3	4,9	6,0
Közlekedés	3,2	4,6	7,7
Közszołg.-szabadfogl.	4,5	4,7	5,5
Véderő	5,2	6,2	3,0
Napszámos	11,1	10,1	6,0
Nyugdíjas és tőkep.	2,9	2,9	-
Házicseléd	-	-	2,9
Egyéb	1,9	1,6	6,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

A *mezőgazdasági foglalkoztatottak* számának növekedése az 1890-es években a városi legelők nagy részének bérbeadásával (igen kedvező feltételek mellett) magyarázható, amit a század utolsó évtizedeinek gyors népességnövekedése is szükségessé tett. Az őstermelés szerepe egyébként is sajátos Szeged gazdasági és társadalmi átalakulásában. Azt a tényt, hogy még 1910-ben is a foglalkoztatottak 38,7 %-a dolgozott őstermelőként, nem kell feltétlenül negatívan megítélni. Hiszen közismert a városkörnyéki intenzív gazdálkodást folytató kisbirtokok (bérlek) tudást és tőkét felhalmozó szerepe, és jelentősége a parasztság társadalmi felemelkedésében. Egyetlen példa: míg országosan a "gazda" (földbirtokos, bérlő, paraszt) származású diákok a gimnáziumi tanulók 17 %-át tették ki, a szegedi Állami Klauzál Gábor Gimnáziumban ez az arány 40 % volt 1910-ben.

A pozitív tendenciák (az iskolázottság javulása) ellenére az *agrárszféra* mindvégig a legkevésbé kvalifikált gazdasági ág maradt (2. táblázat), és ez egy ponton túl a fejlődés gátjává is vált: a nagybérlek, a gazdasági egyesületek hiába próbáltak kiállításokkal, tenyészállatok importjával javítani a termelés színvonalát, a tanatlanság (gyakran frástudatlanság) és a kisbérlek szegénysége is akadályozta elterjedésüket. A külterület és a mezőgazdaság tehát ellentmondásos szerepet játszott a város fejlődésében: az egyik oldalon az intenzív kultúrákkal foglalkozó bérletek állnak, a másikon iskolázatlan, tökeszegény, éppen csak tengődő kisbirtokok.

2. táblázat

A közép- és felsőfokú végzettségűek aránya néhány foglalkozási csoportban
Magyarországon 1910-ben (ezrelék)

Foglalkozási főcsoport	Felsőfokú	Középfokú		
		8. oszt.	6. oszt.	4. oszt.
Őstermelés	2,0	1,7	1,9	6,1
Ipar	6,4	16,3	9,7	83,9
Kereskedelem, pénzügy	34,4	116,5	36,2	215,0
Közfogl.-szabadfogl.	249,8	243,9	48,8	141,8

A tőkefelhalmozásnak Szegeden is fontos tényezője a *mezőgazdasági termékek kereskedelme*. Ennek fellendülését a vasútvonalak kiépítése tette lehetővé az 1880-as években. Szeged *vasúti csomóponttá* vált. A legnagyobb forgalom Budapest, Nagyvárad és a Bánát (Temesvár) felé irányult. A közlekedési funkció fejlődését mutatja, hogy a foglalkozási szerkezetben részesedését 3,2-ről 7,7 %-ra növelte 1890 és 1910 között. Annak ellenére, hogy Szabadka jóval nagyobb szerepet ját-

szott a Balkán felé irányuló forgalomban, több MÁV-hivatalt is Szegedre telepítettek az 1880-as években.

A közlekedés mellett a *pénzügyi intézmények* (és ezek betétállománya) gyarapodása jelentette a fejlődés másik fontos feltételét. Ennek a gazdasági ágának is növekedett a részesedése a foglalkoztatottak között (4,3-ról 6 %-ra). A kereskedelem fejlődése megtorpan a 90-es években: a kortársak szerint nem alapítanak új kereskedelmi vállalatot az évtized végétől kezdve. Ennek oka a mezőgazdasági-termék-kereskedelem növekedésének megtorpanása lehetett, ami összefügg az olcsó amerikai búza megjelenésével az európai piacokon. A pénzügyi intézetek száma ugyan tovább növekedett, de a betétállomány lassabban gyarapodott (és kevesebb is volt), mint Arad vagy Temesvár esetében (Beluszky P. 1990), hiszen utóbbiak - különösen Temesvár - dinamikus (gyáripari) központok voltak, jelentős zsidó és német etnikummal. Népességük növekedése is felülmúlta Szegedet, amelynek tehát komoly vetélytársai akadtak, pénzügyi és kereskedelmi centrum szerepén osztozni kényszerült.

A *szolgáltatások: a közlekedés, a pénzügy és a kereskedelem* együttes részesedése 7,5 %-ról 13,7 %-ra növekedett a foglalkozási szerkezetben. Az 1910-es adatok szerint a közép- és felsőfokú végzettségűek arányát tekintve ezek megelőzték az ipart és a mezőgazdaságot is, sőt, a pénzügyi szférában dolgozók kvalifikáltsága a közszolgálat és szabadfoglalkozású kategória után a legmagasabb színvonalú volt (2. táblázat). A szolgáltató szerepkörök fejlődése tehát az általános szellemi színvonal javulásával járt együtt. Utóbbi folyamat ebben az időszakban elsősorban következménye a gazdasági fejlődésnek és az állami infrastruktúra-politának, és nem oka. Jó példa erre, hogy a képzett munkaerőt igénylő kereskedelem és pénzügyi szolgáltatások olyan keresletet támasztottak a város oktatási intézményeivel szemben, amelyet az általános műveltséget nyújtó gimnáziumok nem elégíthettek ki; ezért kereskedelmi középiskolát, majd felsőkereskedelmit alapítanak Szegeden az 1880-as években. Gyakorlati képzést nyújtó kereskedelmi tanfolyamokat is indítottak.

Az *adminisztratív szerepkör* bővülése, a hivatalnokok számának növekedése viszont véleményem szerint alakítója volt Szeged funkcionális fejlődésének is. *Tímár Lajos* szerint a magyarországi urbanizáció fontos tényezője a helyi hivatalnokréteg (Tímár L. 1988). A 80-as évektől kezdve folyamatosan növekszik az ide telepített magán- és közhivatalok száma, és ennek megfelelően bővül a többnyire középfokú végzettséggel (középiskola 6, illetve 8 osztálya) rendelkező hivatalnokok csoportja is. Ez a helyi oktatási intézmények számára (elsősorban a gimnáziumoknak) növekvő keresletet jelentett: tisztviselő gyermeke volt a középiskolai tanulók 35-40 %-a. Az adminisztratív funkció tehát közvetve befolyásolta az oktatás fejlődését, sőt, a város kulturális és egyesületi életét is.

A közoktatás támogatása az állami fejlesztési politika része volt, amit bizonyított, hogy az elemi és középiskolák száma valamennyi törvényhatósági jogú városban nőtt. Szegeden a vizsgált időszakban 2 új polgári iskolát, egy tanítóképzőt, egy állami főgimnáziumot, egy felsőkereskedelmit és egy kereskedelmi közép-

iskolát is alapítottak. A pedagógusok száma 1910-ig 510 főre emelkedett, amivel megelőzte a másik alföldi iskolavárost, Debrecent és a gazdasági szempontból dinamikusabb Temesvárt. Szeged iskoláiban tanuló diákok száma háromszorosára nőtt 1879 és 1899 között, míg a város lakossága csak 50 %-kal gyarapodott. Az oktatási intézmények jelentős regionális vonzással bírtak: a századfordulón az állami főgimnázium tanulóinak 75 %-a volt vidéki, a főreáliskolában 62 %, a felsőkereskedelmiben 71 %. Az iskolák alapításában fontos szerep jutott az állam azon törekvésének, hogy Szegedet a Délvidék oktatási-kulturális centrumává tegye (bizonyítja ezt az állami iskolák szokatlanul magas, több, mint 70 %-os aránya is). De meg kell említenünk a helyi intelligencia támogatását is, hiszen a két említett kereskedelmi középiskola működése a Szegedi Ipartestület, valamint a Kamara támogatásával vált egyáltalán lehetővé.

A hivatalnokok és a pedagógusok is a *közzszolgálat és szabadfoglalkozásúak* statisztikai kategóriájába tartoznak. Ez a csoport képviseli iskolázottsági szempontból a szellemi elitet, őket illetik a kortársak az "értelmiségi" kifejezéssel. E csoport csaknem egynegyede rendelkezett diplomával, további 43,4 % elvégezte legalább a középiskola 4 osztályát. E csoport összetétele, bővülése, tevékenysége meghatározó tényező volt a város kulturális fejlődésében. Számuk 1890 és 1910 között 1091-ről 1833 főre emelkedett. Legnagyobb létszámú csoportjuk a hivatalnokréteg (közigazgatás és igazságszolgáltatás), aminek részesedése azonban csökkent, és a közoktatás, valamint a "tudományos és egyéb társulatok" növelték arányukat. Utóbbi kategória 1890-ben a szó szoros értelmében a nulláról indult, és a háború előtt már több, mint száz fő tartozott hozzá. Ez az adat, illetve az irodalom és művészet foglalkoztatottjainak gyarapodása a város kulturális életének élénkülésére utal. Ennek infrastrukturális háttere is bővült: az 1880-as években alapítják a Somogyi Könyvtárat, építik fel a városi színházat és a kultúrpalotát. A helyi napilapok száma 1906-ig 5-re emelkedett. A kulturális fejlődés fontosságát a város vezetői is felismerték: 1910-ben a törvényhatósági városok közül Pozsony (és természetesen Budapest) után Szeged költött a legtöbbet ilyen célokra.

A *egyesületi élet* a helyi ügyek megvitatásának és bizonyos fókig befolyásolásának színtere volt. Ezeknek a társadalmi szervezeteknek az élén többnyire tekintélyes polgárok álltak, akik gazdasági tevékenységük révén is befolyásolták a város fejlődését, és emellett közéleti szereplést is vállaltak (mint pl. Bakay Nándor), vagy közismert értelmiségiek (mint pl. Kulinyi Zsigmond). Az egyesületek oszlopos tagjai, akik ilyen célokra hajlandóak voltak anyagi áldozatokra is, az intelligencia köréből kerültek ki, a "tömeget" pedig a szerényebb jövedelmű kispolgárság adta (iparosok, kereskedők, ritkábban kisbérlek). A nagyobb hagyományokkal rendelkező társulatok, mint például a Dugonics Társaság, elsősorban az értelmiség találkozóhelyei voltak. A különböző egyesületek közvetve - állásfoglalásaikkal, amelyek a tekintélyesebb tagok közvetítésével eljutottak a város vezetőihez, illetve a város állapotait elemző tanulmányok készíttetésével - és közvetlenül is - ösztön-díjakkal, pénzügyi támogatással - befolyásolták a város fejlődését.

Az a terület, ahol a kortárs frások szerint a legnagyobb kudarcot érték meg a város polgárai: az *ipari fejlődés*. Szeged esetében a kis- és kézműipari jelleg meghatározó maradt. A textilipar és néhány élelmiszeripari középüzem képviselte a helyi gyáripart. Többen is felvetik a kérdést: miért nem vált Szeged nagyipari központtá? Az infrastruktúra hiányosságai (ami alföldi jelenség) mellett a nyersanyagforrásoktól való távolságot és a helyi munkaerő képzettségének elégtelenségét említik. A helyi ipar számára az agrárszféra szolgálhatott munkaerő-forrásként, ahol a legmagasabb volt az frástudatlanok aránya (Szegeden az írni-olvasni tudók aránya az 1910-ig végbement fejlődés ellenére is alig haladta meg az országos átlagot - a külterületi lakosság alacsonyabb képzettsége miatt). Komoly gondot jelentett a tulajdonosok számára a munkások kétlakisága, ami gyakran az ipari munkahely elhanyagolásával járt együtt. Bár a gyakorlati képzés Szegeden is fejlődött (iparos- és kereskedőtanonc-iskolák), de a tanoncok létszáma alig haladta meg a jóval kisebb lélekszámú Temesvár hasonló adatait.

Az első fejlődési szakasz sajátosságait összegezve megállapíthatjuk, hogy a város fejlődését, az ezt kísérő funkcionális átalakulást a városnak a magyarországi gazdasági térszerkezetbe történő beilleszkedése határozta meg. Mivel Szeged mezőgazdasági területek központja volt, a helyi ipar, a szolgáltatások erre épültek fel, és ez - illetve a nagy külterület - határozta meg a társadalom összetételét is. Ez magyarázza egyrészt az éles választóvonalat a lakosság iskolázottságában (elemi, ill. középiskolai végzettségűek között), másrészt a foglalkozási szerkezet sajátos alakulását (a szolgáltatásoknak az iparnál gyorsabb fejlődése a századforduló után).

A lakosság iskolázottságának javulása, illetve a helyi intelligencia számbeli bővülése befolyásolta ugyan, de nem játszott döntő szerepet a város fejlődésében. Inkább Szeged, és környékének gazdasági fejlődése tette lehetővé - és szükségessé - az oktatás és a kulturális élet fellendülését. Ezzel Szeged nem mutatott fel különleges fejlődési utat: kulturális és adminisztratív funkciókat is tömörítő (mezőgazdasági) kereskedelmi centrum volt az első világháború előtt. A kulturális szerepkörök jelentőségének növekedése, mint előzmény, nagyobb jelentőséget a következő fejlődési szakaszban kapott.

2. KULTURÁLIS FEJLŐDÉS A PERIFÉRIÁN

A város háború utáni átalakulásában gazdasági és politikai földrajzi helyzetének megváltozása, az új intézmények és a lakosság iskolázottságának javulása játszotta a legfontosabb szerepet. A Monarchia területén létrejött elzárkózó, elleneséges kisállamok, Szeged periférikussá váló fekvése és Budapest egyeduralkodóvá válása a feldolgozóiparban és a szolgáltatások többségében oda vezetett, hogy a város veszített ipari súlyából, és a funkcionális átalakulás iránya a szolgáltatások felé mutatott (akárcsak Debrecen esetében, Tímár L. 1988). A tercier szerepkörök közül az oktatás, az egészségügy, a közigazgatás és a pénzügyek mutattak jelentős növekedést (intézmények, foglalkoztatottak száma). Ez a folyamat a lakosság

iskolázottságának növekedésével járt együtt, ami nem meglepő, hiszen az említett szolgáltatások továbbra is a legkvalifikáltabb munkaerőt foglalkoztató gazdasági ágak voltak.

Írni-olvasni tudásban Szeged felzárkózott a 30-as évek elejére a törvényhatósági jogú városok átlagához (93 %), és az elemi iskolát végzettek arányában is csökkent a lemaradása: a 6 osztályt egyharmad helyett már a lakosság 58 %-a végezte el. Az 1920 és 1941 között bekövetkezett javulás ellenére azonban az érettségizettek (6 %) és a felsőfokú végzettségűek (1,7 %) arányában Szegedet még a dunántúli törvényhatósági jogú városok többsége megelőzte.

A lakosság általános szellemi színvonalának emelésében az *oktatás fejlődése* játszotta a legfontosabb szerepet. Ennek mindegyik szintjét: az alap-, a közép- és a felsőfokú, valamint a szakoktatást is létszámbővülés és az infrastrukturális háttér javulása (ill. megteremtése) jellemezte. Az elemi iskolák számának növekedése a lakosság egészének iskolázottsága szempontjából volt fontos: a 20-as évek oktatási politikájának köszönhetően Szeged közigazgatási területén is megnövekedett az elemi mindennapi és ismétlő iskolák száma (1930-ig számuk megduplázódott a háború előttihez viszonyítva). Az elemi iskolák számát tekintve Szeged messze vezetett a többi törvényhatósági jogú város előtt (kivéve Budapestet). A fejlődésnek köszönhetően az 12 360 tankötelesből 12 244 beiratkozhatott az 1937/38-as tanévre. A középiskolák helyzete sajátos volt: a város korábbi oktatási vonzáskörzetének nagy részét elvesztette a határváltozással (Krassó-Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog). Ennek hatására a középiskolai tanulók száma vissza is esett (esetenként 50-60 %-kal is), de a feltöltődés a 20-as években megindult részben szegediekkel, részben Csongrád megyeiekkel, és az évtized végére már újabb iskolák alapítása vált szükségessé (1928 és 1937 között pl. 3 polgári iskoláé). A megnövekedett igényeket magyarázza egyrészt, hogy többen végezték el az elemi, tehát nagyobb volt a merítési lehetőség is; másrészt a foglalkozási szerkezet átalakulása (pl. a hivatalnokréteg felduzzadása), és a társadalmi felemelkedés, a biztos, nyugdíjjal járó állások elnyerésének lehetősége is csábító volt.

A *felsőfokú oktatás*, bár nem voltak intézményi előzményei, Szeged számára nem volt idegen: már évtizedekkel korábban kérték egyetem telepítését, többek között a helyi középiskolák színvonalára, nagy számára és regionális vonzására való tekintettel. Annak ellenére, hogy a volt kolozsvári egyetem helyét a második világháborúig ideiglenesnek tekintették, az beilleszkedett a város életébe. A hallgatói és oktatói létszám átmenetileg visszaesett (előbbi kevesebb, mint felére), de a 20-as évek végén már a Ferenc József Tudományegyetem volt a legnagyobb ilyen vidéki intézmény. A hallgatói létszám a 40-es évek elejéig folyamatosan növekedett (1928-ban 1268, 1934-ben 1639 diák).

Az egyetem (és 1928-tól a pedagógiai, 1930-tól a hittudományi főiskola) gazdasági hatása nehezen mérhető. A korabeli munkák szerint mindenesetre a város lakossága és költségvetése fontos kiegészítő jövedelemhez jutottak az 1500-2000 diák és az egyetemi rendezvények révén (Kiss F.-Tonelli S.-Szigethy V. 1927). Az új intézmények hatása a szellemi életre még ennél is fontosabb: a város

nyert egy újabb nagy könyvtárat (1925-ben az egyetemi könyvtár 100 ezer kötettel kezdett, 1937-ben már 220 ezer volt), új tudományos folyóiratokat, rendezvényeket, melyek a helyi lakosság művelődését szolgálták (pl. higiénés előadások, a Népfőiskola gazdálkodást segítő tanfolyamai), és nem utolsósorban hírnevet, melyet az egyetem tudósai szereztek. Az egyetem oktatói részt vettek a helyi egyesületek tevékenységében és írtak a helyi lapokba is. A felsőoktatási intézményekkel tehát Szeged *oktatási és kulturális funkciója* új területeket nyert, magasabb szintre emelkedett. Ennek talán legjobb mutatója, hogy a tudományos és közérdekű társulatokban dolgozók száma 1941-ig 349-re emelkedett (a háború előtt alig haladta meg a 100-at). A különböző egyletek újjal gyarapodtak, ezek túlnyomórészt kulturális (filharmóniai, képzőművészeti, közművelődési), illetve gazdasági jellegűek voltak. A kulturális élet fellendülését jelzi a Szabadtéri Játékok elindítása is 1931-ben.

Részben a szellemi élet felpettségével, részben a 20-as években újra meginduló városrendezéssel függ össze egy új szerepkör kialakítása: az *idegenforgalomé*. A legfontosabb, vagyis a legvonzóbb események a Szabadtéri Játékok előadásai és az Ipari Vásár voltak. A város vezetői igyekeztek megteremteni a szükséges infrastruktúrát: szállókatasztert készítettek, bővítették a fizetővendég-szolgálatot, és idegenvezetői tanfolyamot indítottak diplomások számára egyetemi oktatók közreműködésével. A város szerződést kötött a MÁV-val kedvezményes járatok indítására a Játékok idejére, amit 1937-ben már 21 ezer utas vett igénybe.

Egyértelműen az egyetem Szegedre telepítésének következménye az *egészségügyi szerepkör* megerősödése. Az első világháború kitörése előtt összesen 5 kórházzal rendelkezett a város (ebből egy magánszanatórium volt), ami megfelelt a törvényhatósági jogú városok átlagának. Az egyetem orvosi karának klinikáival és a fennmaradó 4 másik intézménnyel a város fontos regionális, sőt, bizonyos szakterületeken országos jelentőségű központtá vált. A szolgáltatások színvonalát az új klinikai tömb megépítéséig inkább csak a szellemi erőforrások biztosították, mert az infrastrukturális körülmények hátráltatták, és nem segítették a munkát. (A felszerelés, a technikai feltételek hiányosságainak szellemi potenciállal való "pótlása" a város fejlődését napjainkig végigkíséri.) A funkció jelentőségének növekedése mérhető a közegészségügyben dolgozók számának gyarapodásán (1920-ban 220, 1941-ban 1676 fő). Arányuk a közszolgálat és szabadfoglalkozású kategórián belül 9,6-ról 14,1 %-ra emelkedett.

Az *adminisztratív szerepkör* megítélése a kortársak körében eléggé ellentmondásos. Ez érthető is, hiszen a közigazgatásban és igazgatszolgáltatásban dolgozók száma jelentősen felduzzadt 1941-ig. E funkció nem bővült annyi intézménnyel, ami indokolta volna ezt a növekedést. Itt országosan jellemző tendenciáról van szó. Mindez a lakosság és a város költségvetése számára is komoly pénzügyi terhet jelentett. Ugyanakkor változatlanul ez a réteg adta a középiskolások 30-40 %-át, és folytatva a háború előtti pozitív hagyományokat, támogatták az oktatást, a kultúrát is. Az egyetemi évkönyvek feljegyzései szerint a könyvtári adományok a helyi

értelmiségtől (egyetemi tanárok, pedagógusok), különböző kulturális (szegedi és országos) szervezetektől, és mellettük hivatalnokoktól származtak. Hasonló volt a helyzet az ösztöndíjakkal is.

A lakosság szellemi színvonalának emelkedése, valamint a város kvalifikált szakemberei fontos szerepet játszottak abban, hogy a gazdaság szerkezete átalakult - a határváltozás okozta kényszerhelyzetre reagálva. A legjobb példát a mezőgazdaság szolgáltatja. Szeged *élelmiszeripara* korábban elsősorban húsrá és gabonára épült. A háború után ezek világpiaci ára volt a legnyomottabb. A válság jele volt az is, hogy megszorodtak a bérlők várossal szembeni tartozásai. A helyi intelligencia, a különböző egyletek, hivatalok segítséget nyújtottak az intenzív kultúrák természetéhez szükséges ismeretek megszerzésében. Ennek első lépése volt a már említett Népfőiskola felállítása, ahol az egyetem és a középiskolák tanárai oktattak. A város és az Erdőri Hivatal közös mintagazdaságokat hoztak létre. A Dugonics Társaság és a Szegedi Rotary Klub közgazdasági pályázatokat hirdettek meg.

Mindez akkortól hozott eredményt, mikor a lakosság iskolázottsága is jelentősen javult: a 20-as évek végétől. A kertek területe 1928 és 1941 között 575-ről 755 kh-ra növekedett. Főleg almát, körtét, őszibarackot termeltek. Az intenzív mezőgazdaság sokat emlegetett példái ekkoriban az ún. baktói kiskertek, ahol mellékfoglalkozásként értelmiségiek magas színvonalú gyümölcstermesztő-kultúrát honosítottak meg.

A város funkcionális szerkezetének változásai közvetve (állami döntéseken keresztül), vagy közvetlenül kapcsolódtak a helyi szellemi erőforrásokhoz. Igaz kényszerhelyzetben, de a város fejlődése a szolgáltatások felé mozdult el, ezen belül is az oktatási-kulturális és az egészségügyi szerepkörök erősödése a legszembetűnőbb. Ennek megfelelően a legkvalifikáltabb munkaerőt magában foglaló kategória, a közszolgálat és szabadfoglalkozásúaké a háború előttihez viszonyítva 2,4 %-kal növelte részesedését a foglalkozási szerkezetben. A gazdasági szolgáltatások, a kereskedelem és a pénzügy aránya nem változott lényegesen, a közlekedése pedig jelentősen csökkent - mindez a fejezet elején említett kedvezőtlen gazdasági térszerkezeti változásokkal magyarázható. Ezzel kialakultak annak a funkcionális szerkezetnek a körvonalai, amely inkább csak módosul, de nem változik meg alapvetően - eltekintve a mezőgazdaság szerepének csökkenésétől - a későbbi fejlődési szakaszokban sem.

3. SZEGED A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A város szerepköreit átmenetileg módosító tényező volt a Délvidék egy részének visszacsatolása 1941-ben: megélnékültek a kapcsolatok ezzel a területtel, Szeged közlekedési, kereskedelmi, pénzügyi funkciói újjáéledtek egy rövid időre.

A háború befejezése utáni évek az újjáépítés, a hadigazdaságról való áttérés időszakát jelentették, tehát a 40-es évek végéig nem beszélhetünk változásokról a

funkcionális szerkezetben. Az ekkor bekövetkező politikai változások azonban meghatározták Szeged fejlődési lehetőségeit az 50-es évek végéig.

Az egyik fontos tényező a külpolitika alapelveinek megváltozása volt Magyarország határaival kapcsolatban, majd a viszony megromlása Jugoszláviával. A másik változás a régi intelligencia gazdasági és szellemi ellehetetlenítése: a katonatisztek, tisztviselők elvesztették állásukat, kivándoroltak, részben kitelepítették őket; a nagybérlet, a kereskedők és iparosok az államosítással elvesztették egzisztenciájukat. Korábbi szerepüket tehát már nem tölthették be a város fejlődésében. A háború előtti társadalom bomlását siettetette a külterület elszakadása a várostól előbb politikailag (a tanyaközpontok UFOSZ-szervezeteinek fontos szerep jutott a város vezető tisztviselőinek megbuktatásában), majd közigazgatásilag is. Ez egyébként a várost egyik legfontosabb bevételi forrásától fosztotta meg.

A helyi pénzügyi források elvonása az állami beruházási politikától tette függővé Szeged fejlődését is. Az ötvenes évek stagnálása, a város periferiára szorítása részben határmenti fekvésével, részben a nyersanyaghiánnyal, és az ennek következtében alacsony beruházási részesedésével magyarázható. Ilyen szempontból az Alföld egésze hátrányos helyzetben volt, de Csongrád megye még a régió többi megyéjéhez képest is lemaradt az évtized első felében (Fehér I. 1973).

Bár erre az időszakra a nehézipar kiemelt fejlesztése jellemző, a terciér funkciókra, azok szellemi hátterére szükség volt a gazdaság növekedéséhez. Az új értelmiség képzéséhez iskolákra, tanárookra volt szükség, és ez Szeged oktatási központ szerepét felértékelte. A közép- és felsőfokú oktatásban résztvevők száma jelentősen emelkedett a háború előttihez viszonyítva, 1955-ben már a 3 ezret is meghaladta számuk. Az ennek következtében fellépő tanárhány vezetett a középiskolai tanárok képzési idejének csökkentéséhez 5 évről 4-re (1950-1957). Az egészségügyet az orvosok számának növekedése (számuk 10 ezer lakosra vetítve 1955-ben 45,1; 1960-ban 48,8) és igen csekély infrastrukturális fejlesztés jellemezte: az évtizedben összesen 122-vel emelkedett a kórházi ágyak száma, a klinikákat túlszűfoltóság jellemezte.

Az oktatás és az egészségügy a diplomások 41,6, illetve 19 %-át foglalkoztatta Szegeden 1960-ban, e területeken volt a legmagasabb a diplomások aránya (3. táblázat). Az egészségügyben az egyetemi végzettségűek 58 %-a 40 év alatti volt. (Az állam- és jogtudományi végzettségűek átlagos életkora kb. 10 évvel magasabb volt.)

A foglalkozási szerkezetben a *közszolgálat* (idesorolták az oktatást, az egészségügyet is) részesedése 1949-től 1960-ig 15-ről 12,1 %-ra csökkent: ez valószínűleg a hivatalnokok számának visszaesésével magyarázható. Csökkenést mutat a szolgáltatások egésze, ideértve a kereskedelmet is; valamint a *mezőgazdaság* (4. táblázat). Jelentős növekedést az ipar (elsősorban a könnyűipar) könyvelhetett el. Utóbbi nem a kvalifikált, hanem a nagy létszámú munkaerőre települt; alátámasztja ezt az a tény, hogy a felsőfokú végzettségűek aránya az iparban a legalacsonyabbak közé tartozott még 1960-ban is, a középfokú végzettségűek arányát tekintve pedig csak a mezőgazdaságot előzte meg. Ha tehát a foglalkozási és iskolázottsági

3. táblázat
A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező aktív keresők aránya
gazdasági áganként Szegeden (%)

	Középfokú				Felsőfokú			
	1960	1970	1980	1990	1960	1970	1980	1990
Mezőgazdaság	4,1	4,7	9,7	21,1	2,3	6,8	7,3	11,8
Ipar, építőipar	8,9	9,3	24,9	28,1	2,4	4,3	5,2	7,9
Közlekedés	15,6	23,9	30,8	35,0	2,3	4,6	6,0	9,7
Kereskedelem	11,5	21,8	28,2	34,3	3,8	4,1	5,0	8,6
Szolgáltatás	16,0	26,3	29,5	26,9	22,1	27,0	29,5	35,5
ebből: közs.	18,7	26,1	29,2	24,1	30,1	-	36,3	42,2
Összesen	10,1	20,9	26,6	25,9	5,8	9,6	12,4	17,7

4. táblázat
Az aktív keresők megoszlása gazdasági áganként Szegeden (%)

	1949	1960	1970	1980	1990
Mezőgazdaság	11,0	6,5	7,5	6,4	5,9
Ipar, építőipar	29,6	37,8	50,2	43,8	38,0
Közlekedés	7,0	7,9	8,6	10,0	10,5
Kereskedelem	9,0	7,7	9,3	11,1	11,3
Szolgáltatás	43,4	40,1	24,4	28,7	34,3
ebből: közszo.	15,0	12,1	-	22,2	25,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: a megfelelő évek népszámlálási adatai.

adatokból indulunk ki, megállapíthatjuk, hogy a háborút követő visszaesés után ismét jelentősen javult a lakosság iskolázottsága (5. táblázat), ami viszont a gazdaság egyes ágazataiban eltérő módon jelentkezett: a foglalkozási szerkezetben legnagyobb aránynövekedést elérő ipar bővülése a munkaerő szempontjából extenzív jellegű volt (bár pozitív tendenciának tekinthető a műszaki diplomások részesedésének emelkedése), ugyanakkor igen alacsony maradt a mezőgazdaságban dolgozók kvalifikáltsága. A közlekedés és a kereskedelem a középfokú végzettsé-

5. táblázat
A 7 éves és idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása
Szegeden 1930 és 1990 között (%)

	Általános iskola		Középiskola 1-4 oszt./szak- munkásképző	Érettségi	Felsőfokú
	8 osztály alatt	8 osztály			
1930	76,2	13,0	2,5	5,7	2,6
1941	74,7	13,4	3,0	6,2	2,8
1949	76,9	13,2	3,1	4,9	1,9
1960	58,1	22,0	5,5	10,4	4,0
1970	40,6	29,9	6,1	17,3	6,1
1980	40,1	23,9	10,4	17,9	7,7
1990	25,0	29,6	11,9	22,5	11,0

Forrás: a megfelelő évek népszámlálási adatai.

gűeket tekintve a háború előtti helyzethez hasonlóan, a középmezőnyben helyezkedtek el, a diplomások számában viszont (főleg a közlekedés) nagyságrenddel elmaradtak a közszolgálat mögött. A szolgáltatások, és ezen belül a közszolgálat a munkaerő minőségét tekintve tehát élesen elvált az anyagi ágazatoktól, és ezt a szakadékot tovább mélyítette a kategória foglalkoztatottjai számának relatív visszaesése az aktív keresők között. A többi gazdasági ág felzárkózása csak a következő évtizedekben következik be.

4. A SZELLEMI URBANIZÁCIÓ MÁSODIK HULLÁMA

Talán túlzásnak tűnik az alcímben használt kifejezés, viszont ha figyelembe vesszük, hogy a 7 éves és idősebb népességből a középiskolai végzettségűek aránya kétszeresére, és a diplomásoké is majdnem ugyanilyen arányban növekedett 1960 és 1980 között, jelentősége összemérhető a 20-as évekkel (akkor az elemi iskolai végzettségben következett be hasonló jelentőségű változás). A gazdasági ágak közül jelentősen javult az ipar helyzete, különösen a középfokú végzettségűek arányát tekintve. Ez nagyjából a szakmunkásokat magasabb arányban foglalkoztató nehézipar növekedésére vezethető vissza. A felsőfokú végzettségűeknél már kevésbé látványos a gyarapodás, de itt figyelembe kell vennünk egyrészt, hogy az ipar részesedése a foglalkozási szerkezetben megnőtt (4. táblázat). Más-

részt a műszaki diplomával rendelkezők részesedése duplájára emelkedett 1980-ig. Hasonlóképpen javult a mezőgazdasági foglalkoztatottak kvalifikáltsága, bár itt sajátos módon a felsőfokú végzettségűek aránya nagyobb mértékben növekedett, mint a középfokúaké. A kereskedelem és a közlekedés lényegében utolérte a középiskolát végzetek arányában a szolgáltatásokat (ezen belül a közszolgáltatást). A legkvalifikáltabb munkaerőt változatlanul ez utóbbi foglalkoztatta a legnagyobb számban (3. táblázat). A szellemi tartalékok tehát továbbra is a szolgáltatásokban halmozódtak fel.

A felsőoktatási intézmények kutatóhelyeihez, illetve a városkörnyéki intenzív kultúrák és a helyi mezőgazdasági kutatások (Gabonakutató Intézet) hagyományaihoz kapcsolódott az a törekvés, hogy Szegedet a biológiai kutatások egyik központjává tegyék. Kormányzati döntés alapján a 60-as évek végén megkezdték a Szegedi Biológiai Központ építését. Szintén a felsőoktatási intézmények, az ott folyó tudományos munka ösztönözte a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy elsőként itt hozzanak létre vidéki központot (Szegedi Akadémiai Bizottság). Az oktatási és tudományos kutatási szerepkörök tehát egymással kölcsönhatásban fejlődtek. A növekvő számú egyetemi oktató és hallgató fontos szerepet játszott a kulturális életben terjesztőként (Nyári Egyetem, MTESZ, TIT rendezvényei, konferenciák) és fogyasztóként is (az országos átlagnál jóval több könyvvásárlás, színházlátogatás stb.).

A város *regionális szerepköreit* vizsgáló munkák öt olyat említenek, amelyek a szolgáltatások kategóriájába tartoznak: az oktatási, a kulturális, az egészségügyi, az idegenforgalmi és az igazgatási-szervezési szerepköröket. Utóbbi visszahelyezése Szegedre különösen fontos volt, hiszen adminisztratív központként a város fejlesztési - finanszírozási erőforrásokat nyert (Vági G. 1982). A felsorolt szolgáltatások szempontjából ez azért is fontos, mert a tercier szektor beruházásaiban magas (országosan 40 %) volt a helyi tanácsok részesedése. Ennek nagy részét azonban az alapellátás fejlesztésére (elsősorban állami lakásépítésre) fordították. A központi forrásból finanszírozott infrastruktúra-fejlesztések pedig elsősorban ipar-telepítéshez kapcsolódtak. Érthető, hogy a helyi vezetők célja főképpen új telephelyek létrehozása volt a 60-as években. A decentralizáció szellemében megjelennek új intézmények Szegeden (pl. az SZBK idetelepítése), de ez a folyamat kifut a 70-es évekre. Az elkövetkező évtized az infrastrukturális fejlesztéseké, de a fő cél ekkor is az alapellátás javítása. Történt viszont néhány, a kultúra, az oktatás és az idegenforgalom helyzetét javító beruházás: a központi könyvtár és levéltár, valamint a Kamaraszínház felépítése, a JATE biológiai központjának átadása. Az egészségügy fejlesztésével kapcsolatban a Városi Tanács VB beszámolójában szó esik az új ideg-elme pavilon befejezéséről és a laborfelszerelések lecseréléséről, de arról is, hogy a gyermekkorház évek óta rekonstrukcióra szorul. Ez nem is csoda, ha figyelembe vesszük, hogy a IV. ötéves tervben ez a terület 0,8 %-os részesedéssel szerepelt. A város vezetői nem viszonyultak sokkal pozitívabban az oktatási funkcióhoz sem: a 60-as években beleegyeztek a tanítóképző megszüntetésébe, és a közlekedési főiskolát is "átengedték" Győrnek.

Tehát sem az elsősorban anyagi beruházásokra koncentráló központi beruházások, sem az alapellátást kiépítő helyi, tanácsi fejlesztések nem vették figyelembe a felhalmozódott szellemi tőkét, mint "telepítő tényezőt", és ezért az meg is maradt "tartaléknak" a 80-as évekre. Miként a fejlődés korábbi szakaszaiban, az iskolázottság javulása megelőzte a gazdaság, az infrastruktúra fejlődését (Lengyel Gy. 1989). Ezeknek a tartalékoknak a hasznosítására a 80-as években nyílt lehetősége a városnak - és az egyéneknek -, már új feltételek között. Az új településfejlesztési koncepció nagyobb mozgásteret biztosított a helyi tanácsok számára (Lackó L. 1988), amit azok csökkenő pénzügyi lehetőségeik miatt (1989-ben nominálértékben kevesebbet fordíthatott Szeged Városi Tanácsa beruházásokra, mint 1981-ben) nem használhattak ki. Figyelemre méltó azonban, hogy mind a tanácsi, mind a - szintén csökkenő - állami beruházásokban növekedett a nem anyagi szolgáltatások (elsősorban az oktatás-kutatás, kultúra, egészségügy), tehát a legkvalitatívabb munkaerőt foglalkoztató ágazatok részesedése: ekkor épül fel pl. az új klinikai tömb, egy 24 osztályos gimnázium, biotechnikai labor, elvégzik a kereskedelmi szakiskola rekonstrukcióját stb.

A legtöbb *állami támogatás* a statisztikai évkönyvek szerint az agro-, biokutatásoknak jutott, és az ipari befektetések között jelentős az élelmiszerfeldolgozás részesedése (az olajipar mögött a második). Ezt a fejlesztési irányt - a helyi kutatásokra alapozott intenzív mezőgazdasági termelést - jelöli meg az új, hosszú távú városfejlesztési koncepció tervezete is (társadalmi vitája most, 1992-ben zajlik). A beruházók, és köztük elsősorban a városi tanács, majd önkormányzata ekkor már fontos telepítő tényezőként számolnak a *város szellemi potenciáljával*.

A beruházások már említett csökkenése nem érintette a lakosság és az önálló befektetéseit, sőt, ezek összege emelkedett a 80-as években. Ennek a növekvő gazdasági aktivitásnak a jele a kisservezetek gyarapodása országosan és Szegeden is. Ezek számát tekintve 1991-ben Szeged az Alföldön kiemelkedik ugyan (Nemes Nagy J.-Ruttkay É. 1992), de az ország más részein kisebb lélekszámú városok (Győr, Székesfehérvár) is megelőzik. A fentebb már említett tanulmány szerint a vállalkozók kétharmada legalább középfokú végzettséggel rendelkezik (országos átlag), tehát a szellemi potenciál felértékelődött a magánszférában, és ezzel ismét a nagyvárosok, köztük Szeged került előnyösebb helyzetbe - különösen, ha figyelembe vesszük az iskolázottság további javulását az aktív keresők körében (3. táblázat). Az, hogy Szeged nem foglalt el előkelőbb helyet a vállalkozások számát tekintve, valószínűleg az ipar szerkezetére és a viszonylag jó infrastrukturális (elsősorban intézményi) ellátottságra, valamint a lassabban növekvő munkanélküliségre vezethető vissza, és nem a szellemi erőforrások elégtelenségére. Ami meglepő volt, az a nem anyagi szolgáltatásokra specializálódott szervezetek alacsony aránya, igaz, 1987 és 1991 között viszont ezek száma nőtt a leggyorsabban (megyei szinten 0,9-ről 11,4 %-ra). A foglalkozási szerkezetben szintén ezek az ágazatok - személyi és gazdasági szolgáltatások, oktatás-kultúra, egészségügy - növelték jelentősen a részesedésüket, ugyanakkor ezek maradtak a legtöbb diplomást foglalkoztató területek is. A gazdasági szolgáltatások létszámnövekedése nem volt

ugyan olyan dinamikus, mint Budapest esetében (17,9, ill. 21,9 %-os növekedés), viszont a felsőfokú végzettségűek aránya jelentősen javult, ami nyilván kedvezően hat a szolgáltatások színvonalára.

A 80-as években bekövetkezett változások fordulópontot jelentenek a város fejlődésében: *a szellemi erőforrások kulcsfontosságúvá válnak*, Szeged oktatási, kulturális, egészségügyi, gazdasági szolgáltató funkciói kerülnek előtérbe, és ezt támogatják is a város vezetői. Ezek a régi-új szerepkörök azonban már jóval magasabb színvonalú infrastrukturális háttérre, és nem mezővárosi - iskolázottabb, túlnyomórészt iparban, szolgáltatásban dolgozó - társadalomra épülve erősödnek meg, szemben a századforduló városával. Ehhez azonban hozzájárult a századvég gyors népességnövekedése, a 20-as évek oktatási politikája éppen úgy, mint a 2. világháború utáni ipari és infrastrukturális fejlesztések. Van értelme tehát a hagyományos alföldi városi értelmiség, a hagyományok pozitív szerepét emlegetni, a terveket azonban célszerű az átalakult helyi társadalomra - és a megnövekedett számú értelmiségre alapozni.

IRODALOM

- BANNER J. (1922): *Szeged közgazdasága*. - Dugonics Társaság, Szeged.
- BELUSZKY P. (1990): Magyarország városhálózata 1900-ban. - In: Tóth J. (szerk.): *Tér-Idő-Társadalom*. MTA RKK, Pécs, pp. 92-133.
- BELUSZKY P. (1992): Századforduló-sorsforduló. (Az alföldi városhálózat a 20. század küszöbén). *Alföldi Társadalom*, III. pp. 7-33.
- Beszámoló Szeged Városi Tanács V.B. munkájáról. - Szeged (1976, 1981).
- Csongrád Megye Statisztikai Évkönyve, 1960-1980*. - KSH, Budapest.
- FEHÉR I. (1973): *Gazdasági és társadalmi változások Szegeden a felszabadulás után*. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KISS F. - TONELLI S. - SZIGETHY V. (1927): *Szeged*. - Magyar Városok Monográfiája Sorozat.
- KONRÁD GY. - SZELENYI I. (1989): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. - Gondolat, Budapest.
- KRAJKÓ GY. (szerk.) (1983): *Csongrád megye gazdasági földrajza*. - Szeged.
- KULINYI ZS. (1901): *Szeged új kora (1879-1899)*. - Szeged.
- LACKÓ L. (1988): *Területi fejlődés, politika, tervezés*. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LENGYEL GY. (1989): *Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. - Magvető, Budapest.
- A Magyar Kir. Ferenc J. Tudományegyetem Évkönyve*. - Szeged, 1927.
- NEMES NAGY J. - RUTTKAY É. (1992): Gazdasági társaságok az Alföldön. - *Alföldi Társadalom* III. pp. 56-71.
- Népszámlálási Statisztikák 1890-1990*. - KSH, Budapest.
- PÉNZES I. - TÓTH J. (1970): Szeged egészségügyi vonzáskörzete és igazgatási-szervezési szerepköre. - *Földrajzi Értesítő*, 3. pp. 304-314.
- REIZNER J. (1899): *Szeged története*. II. köt. - Szeged.
- Statisztikai Évkönyv 1906, 1910, 1928*. - KSH, Budapest.
- SZEKFÜ GY. (1989): *A három nemzedék*. - Maccenas, Budapest.
- TÍMÁR L. (1988): *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÓTH J. - PÉNZES I. (1971): Szeged oktatási-kulturális vonzása és idegenforgalma. - *Földrajzi Értesítő*, 1. pp. 51-63.
- VÁGI G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. - Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.

THE ROLE OF LOCAL ELITE AND THE SCHOOLING OF POPULATION IN THE DEVELOPMENT OF SZEGED

Erika Nagy

In the last decades of the 19th century Szeged had a market town past but also experienced a rapid growth and urbanisation. Consequently, agriculture was of great importance (also in commerce and for food processing industries) and this was reflected in the structure of local society as well as in the relatively low level of schooling. In the 20th century the trend of progress consisted partly of structural changes in economy on the one hand - first of all, an expansion of services and an accelerated industrialisation from the 1960s on - and the transformation of urban society including the decisive element of generally rising qualification levels on the other. The two processes occurred in interaction and it is not easy to separate the causes and effects. The present paper identifies four phases in the progress here outlined.

In the first phase (from the great flood to the First World War) Szeged was a typical town of the Great Plain with the society of a market town, but with a growing number of intellectual workers and an expanding administrative and educational-cultural network. In the period between the world wars the place of the town in the spatial structure of the country was rearranged and it resulted in economically negative impacts. However, it gained new institutions and - in conjunction with them - new functions with the employment of the highest qualified labour (education, health service). In this phase the development in services was closely interwoven with the advancement in the intellectual niveau of the population. No similarly marked change can be associated with the post-war phase. This is the time of stagnation from the aspect of functional structure. Since the 1960s, however, the transformation of the employment pattern and the rising level of schooling (in the sixties mainly manifested in the growing numbers of people with secondary and then with higher education) opened a new phase of development, when the strengthening of the industrial and subsequently of the servicing functions results in the elimination of the market town character of Szeged.

A PARASZTI POLGÁROSODÁS LEHETŐSÉGEI AZ ALFÖLDÖN

*Harcza István**

Szakmai és közéleti vitákban gyakran megfogalmazódik az a kérdés, hogy vajon a hazai polgárosodásnak milyen esélyei vannak és főleg, hogy milyen irányú fejlődésére lehet számítani. E kérdés aktualitását az sem befolyásolja számottevően, hogy a polgárosodás fogalma mögött igen sokféle értelmezés húzódik meg.

Anélkül, hogy e fogalom részletes tisztázásába belemennénk, már itt jelzem, hogy e tanulmány keretei között a *polgárosodásnak* csak azzal a szeletével foglalkozom, amelyen a legáltalánosabban a *tőkések átalakulást kísérő társadalmi folyamatokat* értik. Ezen belül is a piaci viszonyok térnyerését és ezzel összefüggésben a vállalkozói gazdasági magatartás széles körben való meghonosodását. E társadalmi folyamatokat alapvetően a *statisztikai vizsgálatok* során gyűjtött adatok tükrében próbálom nyomon követni.

Már a korábbi időszakok vizsgálata is kimutatták, hogy az életkörülmények egészét tekintve igen jelentős *térségi különbségek* alakultak ki, amely különbségeket a történelmi örökségek továbbélésének is felfoghatunk. Úgy vélem, hogy az újonnan induló polgárosodás viszonyai között a térségi különbségek jövőbeni alakulásával, növekedésével kapcsolatos kérdésfeltevés továbbra is fontos. A térségi differenciálódás kapcsán számos tényszerű elemzés foglalkozott az Alföld és azon belül a keleti országrész (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar megye), valamint az északi vidék (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád megye), már-már drasztikus mértékű leszakadásával.

Alapvetően ez a tanulmány is a térségi differenciálódás kérdéskörében mozog (a megyéket tekintjük területi egységnek) és az itt bemutatott - esetleg kevésbé ismert - tényszerű összefüggések is megerősíteni látszanak a korábbi hasonló elemzések megállapításait. Előbb a 80-as évek, majd az átmeneti időszak (1991-92) főbb jellemzőit vizsgáljuk.

1. ELŐZMÉNYEK - A 80-AS ÉVEK

Az Alföld táji-történelmi adottságai minden időszakban meghatározták a lehetséges fejlődés jellegét és keretét. Az agrárjelleg dominanciája következtében a múlt

* Dr. Harcza István, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője (Budapest)

század utolsó évtizedeitől a 40-es évekig alapvetően a paraszti polgárosodásra (és annak is jellegzetes formáira) volt lehetőség.

Erdei Ferenc és más kutatók tényszerűen kimutatták az alföldi mezővárosok, illetve az itt meghonosodott mezőgazdasági üzemszervezési és birtokviszonyokhoz kötődő sajátos fejlődési út jellemzőit. A többnyire városban, vagy nagyközségben lakó és tanyai birtokon gazdálkodó alföldi paraszt a hazai polgárosodás, sőt ezen belül a városfejlődés sajátos szereplője volt. Döntően ebből adódóan a hazai városokon belül jól elkülöníthető típust alkottak a nyugatias típusú dunántúli, valamint az alföldi "magyar" városok. Ám ugyanígy - a mezőgazdaság eltérő viszonyai miatt - eltérő vonások jellemezték az alföldi, illetve a dunántúli paraszti polgárosodást.

A 40-es évek végén bekövetkező rendszerváltás után ezek a történelmi örökségek többnyire térségi hátrányokban rögzültek. Az iparosítás logikájából adódóan a fejlesztési forrásoknak aránytalanul kisebb hányada jutott az Alföldre. (A főbb tendenciák szempontjából itt most másodlagos kérdés, hogy e nagyobb térségen belül is jelentős egyenlőtlenségek voltak ebben a tekintetben.) Ilyen makrogazdasági körülmények között az Alföldön élő népesség jelentős részének alapvetően a *mezőgazdasági kistermelés* jelentette szinte az egyetlen mozgásteret megélhetési stratégiájának formálásában. Ezt a törekvést viszonylag jól jellemezték az e témakörben folyó különböző empirikus vizsgálatok, így többek között a KSH 1986/87. évi életmód-időmérleg vizsgálata is.

E vizsgálat alapján kiderült, hogy a *kistermeléssel foglalkozó háztartások* arányában ugyan nincsenek számottevő regionális különbségek, azonban, ha a kistermelés jellegét és méretét vesszük alapul, akkor már komolyabb differenciákat lehet felfedezni (1. táblázat). E különbségek azt jelzik, hogy az Alföldön számottevően magasabb volt a sertést és szarvasmarhát tartó kisgazdaságok aránya, mint

1. táblázat

A háztartások gazdaságtípus szerinti megoszlása 1987-ben (%)

Régió	Gazdaságtípus					
	szarvasmarhátartó	sertéstartó	csak kisállatot tartó	csak földterülettel rendelkező	nincs gazdaság	összesen
Dunántúl	5,7	33,5	28,6	32,1	29,7	100,0
Alföld	6,4	44,0	24,8	24,7	26,3	100,0
Észak-Magyarország	4,7	30,6	33,8	30,9	30,6	100,0

a Dunántúlon és az északi megyékben. (Az Alföldön 50 % körüli a szarvasmarhát és sertést tartók aránya, a Dunántúlon 39 %, északon 35 %). Mindez arra utalt, hogy az alföldi térség kedvezőbb lehetőségeket biztosított a kistermelői keretek közötti állattenyésztéshez, mint az ország többi területe.

A kistermelés intenzívebb jelenlétét azonban nem csupán az állattenyésztés nagyobb elterjedtsége mutatja, hanem az *önellátó szint felett termelő gazdaságok* nagyobb részaránya is (2. táblázat). Az alföldi megyék ebben a tekintetben is eltértek az ország többi térségétől, hiszen a kistermelőkön belül - Pest megye kivételével - 47-58 % között mozgott az önellátó szint felett termelő gazdaságok aránya.

2. táblázat

A mezőgazdasági kistermelőkön belül az önellátó szint felett termelő háztartások aránya 1987-ben (%)

Megyék	Önellátó szint felett termelő háztartások aránya (%)	
	összesen	ebből a növénytermesztésben önellátó szint felett
DUNÁNTÚL		
Győr-Moson-Sopron	43,0	35,6
Tolna	42,4	13,8
Baranya	38,0	11,7
Fejér	37,9	6,5
Somogy	36,3	16,2
Zala	27,5	11,1
Veszprém	25,5	15,6
Vas	24,9	11,6
Komárom-Esztergom	22,9	6,5
ALFÖLD		
Csongrád	57,9	37,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	54,4	31,3
Bács-Kiskun	52,5	41,9
Békés	50,3	16,5
Jász-Nagykun-Szolnok	47,7	13,0
Hajdú-Bihar	47,3	8,0
Pest	25,1	13,3
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG		
Borsod-Abaúj-Zemplén	24,2	13,2
Heves	23,6	14,6
Nógrád	18,6	11,2

A Dunántúl már némileg heterogénebb képet mutatott, miután viszonylag jól elkülöníthetők voltak az árutermelésbe nagyobb, illetve kisebb mértékben bekapcsolódott térségek és megyék. Az intenzívebb árutermelés elsősorban a dél-dunántúli Baranya, Tolna és Somogy, valamint Fejér és Győr-Moson-Sopron megyére volt jellemző (36-43 % közötti értékkel). Ezzel szemben a nyugat-dunántúli Vas és Zala megyében, valamint az iparosodottabb Veszprém és Komárom-Esztergom megyében meglehetősen alacsony volt (23-28 % körüli) az önellátó szint felett termelők aránya. Ehhez hasonlóan alacsony (19-24 %) értékeket lehetett megfigyelni az északi megyékben is (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád).

Az egyes térségek közötti különbségek kialakulását nem lehet egyetlen magyarázó okra visszavezetni. Így például, ha az árutermelésbe legnagyobb mértékben bekapcsolódó Győr-Moson-Sopron (43 %) és a legkisebb mértékben jelen levő Komárom-Esztergom (23 %) megyét hasonlítjuk össze, akkor azt mondhatjuk, hogy mindkét megye a Dunántúl legjobban iparosodott térségei közé tartozik és a mezőgazdasági termelés adottságai is hasonlóak. Mégis az eltérések jelentősek, ezért felvetődhet, hogy a kialakult különbségek mögött esetleg *eltérő kulturális és gazdálkodási hagyományok* húzódnak meg.

Ugyanígy más összefüggések esetében sem lehetett minden térségre egyformán jellemző tendenciát kimutatni. Így többek között - országos viszonylatban - egyértelműen igazolható volt, hogy a mezőgazdasági kistermelés nagyobb elterjedtsége és intenzívebb jellege jótékony hatással van a családok közötti anyagi és nem anyagi (munkacsere) jellegű támogatás elterjedtségére.

A kérdés ezek után úgy merült fel, hogy vajon a mezőgazdasági kistermelésbe intenzívebben bekapcsolódó alföldi háztartások körében gyakoribb-e a *háztartások közötti anyagi támogatás*, mint a többi térségben? A tények meglepő módon azt mutatták, hogy az Alföldön kisebb mértékű háztartások közötti anyagi támogatás elterjedtsége, mint máshol (3. táblázat). Az Alföldön a háztartások 51 %-a, a Dunántúlon 62 %-a, az északi megyékben 66 %-a érdekelt az anyagi támogatás rendszerében. Hasonló tendenciát lehetett megfigyelni a háztartások közötti munkacsereénél is. Az Alföldön a háztartások 40 %-a, a Dunántúlon és az északi megyékben 47-48 %-a érintett az együttműködés eme formájában. Az adatok tehát végül is arra engedtek következtetni, hogy - döntően a kialakult tradíciók következtében - *az alföldi családokra jellemző leginkább az önerőre támaszkodás*. Ezek alapján némileg pontosítani kellett azt a korábbi - tényyszerűen is igazolt - hipotézist, mely szerint a mezőgazdasági kistermelés kedvező háttérrel nyújt a családok közötti támogatási rendszer működéséhez. A tények ugyanis azt mutatták, hogy az atomizáltabb alföldi családok - a családi kapcsolatok lazulása következtében - kevésbé számíthatnak a szélesebb családi kör támogatására, következésképpen a kedvező mezőgazdasági adottságokat kihasználva, saját erőre alapozva igyekeznek a mezőgazdasági kistermelést fejleszteni és a hátrányos helyzetet ily módon is ellensúlyozni.

3. táblázat

Az anyagi támogatás és a munkacsere rendszerében részt vevő háztartások aránya 1987-ben (%)

Megyék	Az anyagi támogatás	A munkacsere
	rendszerében résztvevő háztartások aránya (%)	
DUNÁNTÚL		
Vas	74,9	57,1
Veszprém	69,1	42,9
Baranya	66,2	41,5
Tolna	61,5	68,0
Komárom-Esztergom	61,0	42,4
Somogy	59,1	45,7
Zala	57,7	46,3
Fejér	56,4	36,1
Győr-Moson-Sopron	55,1	54,4
ALFÖLD		
Jász-Nagykun-Szolnok	65,6	64,1
Szabolcs-Szatmár-Bereg	60,0	52,0
Bács-Kiskun	50,9	39,1
Hajdú-Bihar	49,7	33,6
Csongrád	48,9	36,2
Békés	46,4	35,9
Pest	44,3	27,3
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG		
Heves	67,6	52,0
Borsod-Abaúj-Zemplén	66,0	40,0
Nógrád	66,7	69,3

Természetesen e téren is megfigyelhetők a nagyobb *régiókon belüli különbségek*. Az Alföldön például szembevetendő Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg megye helyzete, ahol az anyagi támogatás és a családok közötti munkacsere is jóval elterjedtebb, mint a többi megyében. A Dunántúlon az anyagi támogatás szempontjából Vas, Veszprém és Baranya megye áll az élen, az északi megyék között pedig e tekintetben nincs különbség. Az egyes megyékre jellemző sajátosságokat azonban nem lehet összefüggésbe hozni a mezőgazdasági kistermeléssel, következésképpen ezek mögött más természetű helyi adottságok húzódnak meg.

Ilyen "adottságnak" tekinthetjük azt a körülményt, hogy az alföldi megyékben élők közül sokkal nagyobb mértékű volt az *elvándorlás*, ami érthetően hozzájárult a családi kapcsolatok lazulásához. Mindez mikroszinten is szükségszerűen az öne-

rőre való támaszkodást kényszerítette ki. Ennek a kényszerűségből vállalt magatartásnak sok területen fellelhetők a nyomai, itt most azonban csak az egyik legnagyobb tehertételt jelentő területet, a lakáshoz jutást ragadjuk ki.

A lakáshoz jutáskor alapvető volt, hogy sikerült-e állami bérlakást szerezni, avagy önerőből, kedvezményes hitelek segítségével kellett lakást vásárolni, házat építeni. A *lakossági hitelállomány* megyék szerinti alakulását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az alföldi megyékben élő családok - az önerős lakáshoz jutás során - jóval nagyobb mértékben adósodtak el, mint az ország más térségeiben élők. Fontosak továbbá az egyes megyékre jellemző adatok is. Pl. 1988 végén "a megyék között Békésben volt magas az egy lakosra jutó hitelállomány (36,0 ezer Ft), valamint Bács-Kiskunban (35,5 ezer Ft), Szabolcs-Szatmár-Beregben (33,0 ezer Ft) és Hajdú-Biharban (32,7 ezer Ft). A nagy adóssággal (egy családra 140-150 ezer Ft jutott) rendelkező agrártérségektől eltértek az "iparinak" tekintett megyék egy lakosra jutó hitelállományának adatai (Komárom-Esztergom 23,6 ezer Ft, Borsod-Abaúj-Zemplén 25,6 ezer Ft, Veszprém 26,9 ezer Ft), egyedül Fejér megye "lóg ki" ebből a sorból (31,5 ezer Ft)."¹

A fentiek után fontos lehet annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy vajon a kistermelésben tapasztalható térségi különbségek milyen összefüggést mutatnak az anyagi viszonyok alakulásával? Ennek vizsgálatát csupán a háztartások felszereltségének és a lakásviszonyok néhány jellemzőjének összehasonlítására korlátoztuk. A *háztartások tartós fogyasztási cikkeivel való ellátottságának mérésére össze-vont mutatót* alakítottunk ki, amely figyelembe vette a különféle háztartási gépek és eszközök számát és azok korszerűségét (modern-hagyományos). Ez alapján nyolc ellátottsági szintet (kategóriát) lehetett megkülönböztetni.

Az adatok több tekintetben is megerősítették azt a közismert összefüggést, mely szerint a *dunántúli családok* anyagi viszonyai számottevően kedvezőbbek, mint az ország más területén élőké. Így többek között, ha a *háztartások összes tartós fogyasztási cikkel való ellátottságát* vesszük alapul, akkor azt tapasztaljuk, hogy a legjobban felszerelt háztartások aránya (a két felső kategóriába tartozóké) a Dunántúlon 20 %-ot, az Alföldön és északon 9-10 %-ot tesz ki (4. táblázat). Ezzel szemben a legrosszabbul ellátott háztartások (alsó két kategóriába tartozók) aránya a Dunántúlon jóval alacsonyabb (41 %), mint az Alföldön (53 %) és északon (51 %). A dunántúli háztartások 42 %-a, az alföldi és északi megyékben levő háztartásokban 31-32 %-a rendelkezett *személygépkocsival*.

Ezek az adatok tehát azt mutatták, hogy a háztartások felszereltsége és gépkocsival való ellátottsága a kistermeléssel intenzívebben foglalkozó alföldi háztartásokban érezhetően kedvezőtlenebb, mint a Dunántúlon élőkében. Az intenzívebb kistermelés tehát végső soron csupán ahhoz elégséges, hogy az életkörülményekben kialakult hátrányokat némiképp mérsékeljék.

Természetesen a nagyobb régiókon belül e téren is vannak sajátos arculatú megyecsoportok. Az Alföldön a kelet-magyarországi, tehát Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés és Hajdú-Bihar megyéket magában foglaló térséget érdemes kiemel-

4. táblázat

A gépkocsival és az összes tartós fogyasztási cikkel való
ellátottság megyék szerint 1987-ben

Megyék	Gépkocsival rendelkező háztartások aránya (%)	A tartós fogyasztási cikkel való ellátottság szempontjából	
		az alsó két	a felső két
		kategóriába tartozók aránya (%)	
DUNÁNTÚL			
Győr-Moson-Sopron	49,0	29,7	30,2
Baranya	45,7	31,0	24,4
Vas	45,7	32,7	14,8
Veszprém	44,1	43,5	24,9
Zala	43,9	43,7	20,3
Somogy	42,1	45,1	16,2
Komárom-Esztergom	38,2	40,3	17,5
Tolna	37,4	47,7	17,8
Fejér	33,4	51,0	12,4
ALFÖLD			
Bács-Kiskun	39,1	49,8	12,0
Csongrád	35,1	43,5	13,0
Pest	28,8	49,9	15,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	28,5	62,4	6,5
Hajdú-Bihar	28,4	55,8	6,6
Jász-Nagykun-Szolnok	27,9	50,7	11,7
Békés	27,1	63,3	2,8
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG			
Heves	37,4	42,8	11,4
Nógrád	31,4	58,7	8,7
Borsod-Abaúj-Zemplén	28,9	52,5	8,2

ni, ahol a fentiekben vizsgált mutatók a térség kedvezőtlen helyzetét tükrözték és a *szegénységre jellemző élethelyzet* itt mutatott a legnagyobb kiterjedtséget. A Dunántúlon Fejér és Tolna megyéket sorolhattuk abba a csoportba, ahol a háztartások felszereltsége a legrosszabb volt, Győr-Moson-Sopron és Baranya megyéket pedig a legjobban ellátott kategóriába. A legrosszabb és legjobb helyzetű megyecsoport között több tekintetben is közel kétszeres különbséget lehetett kimutatni, ami jelezte, hogy a Dunántúlon is igen erőteljesek e térségi különbségek. Ám a teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az említett két legrosszabb helyzetű dunán-

túli megye is közel ugyanolyan szinten volt, mint a két legjobb helyzetű alföldi megye (Bács-Kiskun és Csongrád). A különbségek mértékét tekintve tehát jól érzékelhető fokozatok vannak az ország különböző térségei között.

A *lakáskörülményeket* tekintve a nagyobb régiók közötti különbségek számottevően kisebbek, mint amit a háztartások felszereltségében tapasztaltunk. Az aktív keresős háztartások körében viszonylagos kiegyenlítődés figyelhető meg és csupán a fürdőszobával és WC-vel felszerelt lakások arányában mutatható ki észrevehető különbség az alföldi és a dunántúli háztartások között. Az Alföldön a lakások 73 %-ában, a Dunántúlon 82 %-ában van fürdőszoba és WC. Mindez azonban az eltérő mértékű városiasodásra vezethető vissza elsősorban.

Az egyes megyecsoportok, tehát a kisebb régiók közötti különbségek elsősorban a *lakások méreténél* jelentkeztek. A 80 m² feletti lakások arányát tekintve az Alföldön Bács-Kiskun és Békés megyék (50-51 %) voltak a legkedvezőbb, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyék (32-33 %) pedig a leginkább kedvezőtlen helyzetben. A Dunántúlon Veszprém és Tolna megye (51-53 %) a legkedvezőbb, Fejér és Komárom (29-36 %) a legkedvezőtlenebb helyzetű csoportot alkotta.

E különbségek ellenére is azt mondhatjuk, hogy az anyagi viszonyok mérésekor a lakás egy durvább szintet jelent, ahol a különbségek kevésbé jelennek meg. A modernizációs folyamatok szempontjából a tartós fogyasztási cikkek már jóval "érzékenyebb" javakat jelentenek, ezért alkalmasabbak bizonyos különbségek megragadására.

Mindezek alapján arra a következtetésre lehetett jutni, hogy a mezőgazdasági kistermelés adott térségen belüli elterjedtsége és jellege csupán egyetlen összetevője az ott élők anyagi helyzetének. Továbbá az is megállapítható, hogy a családok szemszögéből nézve az egy-egy megyére kiterjedő térség és annak jellemzői meghatározó keretet jelentenek ugyan, azonban a mikroszinten, tehát a családok szintjén rendelkezésre álló lehetőségek skálája ennél jóval szélesebb. Következésképpen a családok szintjén jóval nagyobb a mozgás és jóval több különbség mutatható ki, mint amennyire a térség globális jellemzői alapján következtetni lehetne.

A tények ezenkívül azt is mutatták, hogy a modernizációs folyamatok különböző szegmensei - az egyes térségek gazdasági és kulturális adottságaitól függően - eltérő módon jelennek meg. Ennek következtében az egyes modernizációs folyamatok nem feltétlenül erősítik fel egymás hatását (bár természetesen a kumulált hatásokra is van példa) és így nem mindig gyorsítják fel a konzisztens élethelyzetek kialakulását. Ezt tapasztaltuk például az anyagi viszonyok terén, ahol más-más megyei sorrendet kaptunk a háztartások felszereltségére, illetve a lakásviszonyokra, sőt ezen belül az egyes összetevőkre vonatkozóan is.

2. AZ ÁTMENET IDŐSZAKA - A 90-ES ÉVEK

A 80-as évtizedre felvázolt főbb jellemzőket egyfajta leltárnak is felfoghatjuk abban az értelemben, hogy egy korábbi korszak (rendszer) örökségét próbálta meg néhány területen felvillantani. Az árutermelő mezőgazdasági kistermelésre tett utalások viszont egyúttal azt is jelezték, hogy már a rendszerváltást megelőző időszakban is elindultak bizonyos folyamatok, amelyeket a piaci viszonyokra való áttérés sajátos előképének lehet tekinteni. Idevehetjük a második gazdaság keretei között működtetett mezőgazdasági kistermelést és az erre épülő háztartásgazdaságot is.

Minden torzulása és ellentmondásos jellege ellenére is e folyamatot egy *sajátos modernizációs jelenségnek* tekinthetjük, hiszen olyan forrásokat mozgósított és ezek alapján olyan eredményeket produkált, amelyek a korábbi zsákutcs fejlődési modell logikájából nem következtek, ezért e korlátozó keret szétfeszítésében jelentős szerepet tölthettek be.

A kérdés ezek után úgy merül fel, hogy a rendszerváltást követően milyen lehetőségek adódnak a korábbi időszakban "felhalmozott" adottságoknak az új viszonyok között való mozgósítására? Továbbá, hogy e téren milyen térségi jellemzőket lehet megfigyelni, különös tekintettel a mezőgazdasági kistermelés jövőbeni alakulására és a részben ezen alapuló paraszti polgárosodásra?

A fenti kérdés megválaszolásához szükséges tények felsorakoztatása előtt azonban érdemes bizonyos mértékig kitekinteni a makrogazdasági viszonyokra és ezen belül is számbavenni az első gazdaság felbomlására utaló jegyeket. E téren is alapvetően csak a témakörhöz szorosabban kapcsolódó agrárszféra, nevezetesen a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulását, üzemszervezési viszonyainak módosulását vesszük számba.

Az adatok megerősítik azt a tényyszerűen csak részleteiben ismert folyamatot, mely szerint az utóbbi időszakban a mezőgazdasági nagyüzemek részben kényszerből, részben gazdasági racionalitáshból egyre nagyobb mértékben adták a földterületüket megművelésre a kistermelőknek. 1987 és 1991 között a mezőgazdasági nagyüzemek nem közösen művelt földterületének aránya 4,5 %-ról 11,2 %-ra növekedett. A növekmény jelentős része a kistermelőknek bérbeadott földterület arányának növekedéséből adódott.

A térségi különbségek e téren is szembetűnőek, hiszen 1991-ben a *nem közösen művelt földterület aránya* Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében volt a legmagasabb (21 %), de magas volt Pest, Bács-Kiskun és Békés megyében is (14-16 %) (5. táblázat). Ezzel szemben a dunántúli megyékben még a legnagyobb hányadot felmutató Győr-Moson-Sopron megyében is csak 9 % volt a megfelelő érték és a többi megyében általában 5-6 % körüli.

Az itt bemutatott adatok tehát részben azt jelzik, hogy a piaci viszonyok csfrájában való kibontakozása nem csupán "alulról", a kistermelők oldaláról, hanem "felülről", a hagyományos nagyüzemi formák felbomlása révén is elindult. A másik igen fontos tendencia, hogy ezek a jelenségek éppen azokban a megyék-

5. táblázat

A mezőgazdasági nagyüzemekben a nem közösen használt földterület,
valamint a bérbeadott épületek aránya 1991-ben (%)

Megyék	Nem közösen művelt földterület aránya	Bérbeadott épületek aránya (%)			
		tehén- istálló	sertés- ól	juh- hodály	műhe- lyek
DUNÁNTÚL					
Győr-Moson-Sopron	8,9	1,8	4,4	4,1	2,0
Fejér	8,7	23,0	12,3	26,1	17,5
Zala	8,4	7,0	11,2	30,6	4,3
Komárom-Esztergom	7,6	1,7	6,4	3,6	3,4
Tolna	6,8	1,2	0,5	33,7	0,3
Baranya	6,4	0,7	0,6	12,8	3,4
Somogy	6,0	4,5	19,5	32,7	11,1
Veszprém	5,1	12,2	38,6	25,0	12,8
Vas	4,7	1,0	0,7	-	0,1
ALFÖLD					
Szabolcs-Szatmár-Bereg	20,7	2,3	5,4	10,9	1,8
Pest	15,7	13,4	6,4	27,3	25,3
Bács-Kiskun	14,7	12,1	1,5	12,7	15,1
Békés	14,4	5,2	0,4	10,4	3,2
Csongrád	13,5	8,6	18,1	16,9	15,4
Jász-Nagykun-Szolnok	11,2	6,7	4,0	23,6	6,2
Hajdú-Bihar	10,9	3,8	2,2	16,5	1,4
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG					
Borsod-Abaúj-Zemplén	12,9	3,5	0,7	20,4	8,6
Heves	10,7	13,6	13,4	15,5	13,4
Nógrád	9,8	6,4	11,2	10,2	7,0

ben (az Alföldön) voltak a legerőteljesebbek, ahol az agrárszféra a legkiterjedtebb volt, illetve, ahol az életkörülmények terén a legtöbb kedvezőtlen jelenséget lehetett megfigyelni. Mindez első megközelítésben azt a megállapítást látszik sugallni, hogy a "leggyengébb lácszemnél" jelentkeztek a legmarkánsabban a rendszer felbomlásának jelei.

Visszatérve a tényszerű adatok ismertetésére, azt is érdemes megemlíteni, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek nem csupán a földterületet, hanem az állatállományt, valamint az épületek és a gépek egy részét is megpróbálták a kistermelőknek bérbeadni. Az *épületek és gépek bérbeadásánál* azonban már nem lehet - a földterületnél tapasztaltakhoz hasonló - nagytérsgéi, tehát Dunántúl-Alföld közötti

különbségeket kimutatni. Itt inkább a nagyobb térségeken belüli, tehát a megyék közötti különbségek az erőteljesebbek. Így például a gazdasági épületek nagyobb mértékű bérbeadása az Alföldön inkább csak Pest, Bács-Kiskun és Csongrád megyében volt jellemző, a Dunántúlon pedig Fejér, Veszprém, Zala és Somogy megyében. Az egyes megyék között pedig több esetben 5-10-szeres különbséget is meg lehetett figyelni.

Kérdés, hogy ezek a megyék szerinti eltérő tendenciák vajon milyen mértékben erősödnek majd fel a mezőgazdasági nagyüzemek jelenleg is folyó átalakulása, tehát a földterület és a vagyon nevesítése (magántulajdonba adása) során. Továbbá, hogy ez az átalakulás milyen gazdasági alapokat nyújt akár a szövetkezeti, akár a paraszti gazdaság keretei között újonnan gyökeret eresztő paraszti rétegeknek. Erre vonatkozóan csak a későbbi adatgyűjtések fognak majd választ adni.

Vannak viszont már arra vonatkozóan adataink, hogy részben a hagyományos nagyüzemi keretek felbomlása következtében, részben a kistermelési lehetőségektől függően mely térségekben erősödött fel - a 90-es évek elejére - az *árutermelő kis-*

6. táblázat

A 200 ezer, illetve az 500 ezer Ft feletti bruttó termelési értéket produkáló gazdaságok aránya 1991-ben (%)

Megye	200 001- 500 000 Ft	500 000 Ft felett
Békés	18,5	5,6
Hajdú-Bihar	14,8	3,5
Jász-Nagykun-Szolnok	14,4	3,4
Baranya	14,3	4,0
Csongrád	14,2	3,8
Bács-Kiskun	13,9	4,3
Győr-Moson-Sopron	13,0	3,6
Tolna	12,1	2,7
Vas	11,5	2,7
Somogy	10,9	1,9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10,6	1,8
Zala	8,1	1,3
Fejér	7,5	1,6
Veszprém	6,9	1,2
Borosod-Abaúj-Zemplén	6,9	1,1
Komárom-Esztergom	5,9	1,2
Heves	5,2	1,0
Pest	5,0	1,4
Nógrád	2,7	0,5
Összesen	10,6	2,5

kisgazdaságok tevékenysége. A tények azt mutatják, hogy az évi 200 ezer, illetve 500 ezer Ft feletti bruttó termelési értéket produkáló gazdaságok zöme az alföldi megyékben található (6. táblázat). A különbségek mértékét jól jellemzi az arányszám, mely szerint az évi 200 ezer Ft bruttó termelési értéket elérő gazdaságok aránya (az összes gazdaságon belül) Békés megyében 24 %-ot, míg a rangsor végén álló Nógrád megyében csupán 3 %-ot tett ki.

A méreteket tekintve a gazdaságok számottevő része már egyáltalán nem tekinthető kisgazdaságnak, sőt közülük néhány százan már inkább a *közép- és nagyvállalkozói* csoporthoz sorolhatók, hiszen 319 gazdaságban 5-10 millió, 92 gazdaságban 10-20 millió és 45 gazdaságban 20 millió Ft feletti volt az évi bruttó termelési érték. E nagygazdaságok egyhatoda Békés megyében található. Mindez jelzi, hogy a paraszti polgárosodás szempontjából szóhajóhető nagyobb számú tömegre inkább az Alföld bizonyos térségeiben lehet számítani.

További kérdésként lehet megfogalmazni, vajon az a körülmény, hogy az Alföld térsége alapvetően agrárjellegű, mennyiben jelenthet kényszerpályát a vállalkozóvá válás szempontjából. Az adatok erre vonatkozóan is adnak bizonyos támpontot, amelyekből kiderül, hogy ha az 1000 lakosra jutó egyéni vállalkozók (nem mezőgazdaságiak) számát vesszük alapul, akkor e téren az alföldi és a dunántúli megyék közötti különbség viszonylag kicsi (7. táblázat). A kilenc dunántúli megye közül öt megyében 50 fő feletti az 1000 lakosra jutó egyéni vállalkozók száma, hét alföldi megyéből viszont csupán három megyében haladja meg ezt az értéket.

Ez azonban nem nagy különbség és egyúttal jelzi azt, hogy a piaci viszonyokra való áttérés időszakában kialakuló térségi különbségek nem vezethetők vissza a vállalkozásra való eltérő "hajlandóságra". A jelenlegi és főleg a jövőbeni esetleges - e téren megjelenő - nagyobb differenciálódást inkább a történeti örökség továbbélésének lehet majd tekinteni.

Az anyag első részében említésre került, hogy a korábbi évtizedekben a fejlesztési források elosztása, valamint a lakosság életkörülményei szempontjából az alföldi megyék alkották a "gyenge láncszemet". Döntően az ebből fakadó hátrányokkal magyarázható, hogy az átalakulás "áraként" megjelenő *munkanélküliség* is az Alföld egyes térségeit sújtja a legnagyobb mértékben, ezen belül is Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun és Békés megyéket. Ehhez hasonló nagyságú a munkanélküliség az északi térségben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád).

E téren azonban nem csupán a megyék között, hanem a *megyén belüli különbségek* is igen jelentősek. A munkanélküliség kisebb térségekre való koncentrálódását jól jellemzi az a tény, hogy például Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is a települések közel felében 30% feletti a munkanélküliek aránya (8. táblázat). Igen erőteljes sűrűsödést lehet megfigyelni Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyében is.

7. táblázat
Néhány fontosabb társadalmi és gazdasági mutató megyék szerint

Megyék	1000 lakosra jutó				100 aktív korúra jutó munka- nélküli 1992. jún.
	lakás- építés 1975- 91	egyéni vállal- kozó 1992	áruter- melő kisgaz- daság	gépjár- műál- lomány 1990	
DUNÁNTÚL					
Baranya	106	62	24	235	12
Fejér	115	51	15	208	11
Győr-Moson-Sopron	115	53	23	223	8
Komárom-Esztergom	111	53	8	224	13
Somogy	100	90	24	228	9
Tolna	108	34	30	240	14
Vas	103	30	22	211	8
Veszprém	115	48	10	223	11
Zala	111	45	16	229	8
ALFÖLD					
Bács-Kiskun	118	50	40	260	15
Békés	114	43	53	208	14
Csongrád	129	59	30	241	11
Hajdú-Bihar	135	39	33	174	12
Jász-Nagykun-Szolnok	115	40	32	183	10
Pest	113	56	8	205	9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	121	37	28	163	21
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG					
Borsod-Abaúj-Zemplén	105	35	12	164	19
Heves	104	49	11	215	14
Nógrád	97	37	6	197	18

A munkanélküliségnek bizonyos térségekre való koncentrálódása része egy önmagát negatívan erősítő körnek. A tények ugyanis arra hívják fel a figyelmet, hogy azokban a térségekben, ahol magas a munkanélküliek hányada, ott számottevően kevesebb - sőt csökkenő mértékű - az *egy lakosra jutó regisztrált (adóköteles) jövedelem*, következésképpen a befolyó adó. A térségi különbségeket kellően érzékelteti az a tény, hogy - 1991-ben - a kisközségeket és az aprófalvakat alapul véve 60-70 %-os eltérés volt a legkedvezőbb helyzetű észak-dunántúli és a legrosszabb helyzetű észak-keleti térség között (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Haj-

dú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén) az egy lakosra jutó regisztrált jövedelem nagyságában.²

8. táblázat
A magas munkanélküliségi rátát felmutató települések
aránya megyén belül (1992. június)

Megyék	Azon települések aránya, ahol a munkanélküliek aránya	
	20,0-29,9 %	30 % és több
DUNÁNTÚL		
Baranya	27,6	17,2
Fejér	7,7	-
Győr-Moson-Sopron	1,2	0,6
Komárom-Esztergom	5,6	-
Somogy	14,4	2,1
Tolna	29,6	2,8
Vas	4,7	-
Veszprém	11,5	1,8
Zala	7,4	1,2
ALFÖLD		
Bács-Kiskun	20,6	4,3
Békés	19,0	5,4
Csongrád	13,6	1,7
Hajdú-Bihar	22,8	5,1
Jász-Nagykun-Szolnok	32,4	9,5
Pest	2,2	0,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	34,8	40,1
ÉSZAK-MAGYARORSZÁG		
Borsod-Abaúj-Zemplén	31,5	40,1
Heves	22,0	4,2
Nógrád	37,2	14,0

Mindez döntően abból adódott, hogy 1991-ben az északkeleti térségben a kisközségekben 25 %, az aprófalvakban 22 % volt az *adófizetők aránya az állandó népességen belül*, az észak-dunántúli térségben viszont 38 %, illetve 33 %. E tendenciák eredményeként állt elő az a helyzet, hogy egyedül az északkeleti térség kisközségeiben és aprófalvaiban csökkent 1990-1991 között az ott élő népesség regisztrált (adóköteles) jövedelme.

Feltehetően e kedvezőtlen folyamatokkal is összefüggésbe hozható, hogy 1992-ben - 1991-hez viszonyítva - éppen Szabolcs-Szatmár-Bereg, Jász-Nagy-

kun-Szolnok és Hajdú-Bihar megyékben esett vissza leginkább a lakásépítés (58-68 %-ra). Továbbá, hogy az itt említett három alföldi megyében, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében messze a legalacsonyabb az 1000 főre jutó gépjárműállomány.

3. NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A visszatekintő adatok alapján megállapítható, hogy a rendszerváltást megelőzően az alföldi megyékben élő családok nagyobb mértékben kapcsolódtak be a mezőgazdasági kistermelés révén az árutermelésbe, tehát a piaci viszonyokhoz közelítő modernizációs folyamatba, azonban ez a törekvés csak a nagyobb fokú leszakadás elkerüléséhez volt elégséges.

A rendszerváltást követő, a 90-es évek elejét jellemző adatok ugyancsak azt jelzik, hogy az alföldi megyékben számottevően intenzívebb az árutermelő mezőgazdasági magángazdaságok megjelenése. Ez azonban továbbra sem jelent értelmes felzárkózást - sőt még lépéstartást sem - az életkörülmények terén. Mindez arra enged következtetni, hogy rövid távon a piaci viszonyokon alapuló modernizáció nem nagyon hozhat kedvező változásokat az agrárjellegű alföldi térségnek.

A folyamatokat hosszabb távra kivétítve elmondható, hogy az alföldi megyékben erőteljesebb a paraszti polgárosodásra utaló folyamatok kibontakozása, mint más térségekben. Azonban ha a tömegarányokat vesszük tekintetbe, akkor nem állunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy az ebben érdekelt rétegek csak egy viszonylag vékonyabb szeletét képviselik majd a helyi társadalomnak.

Ha az 1000 lakosra jutó *nem mezőgazdasági vállalkozók* számát vesszük alapul, akkor látható, hogy az alföldi megyék lemaradása minimális. A korábbi adottságokból kiindulva azonban feltételezhető, hogy az alföldi vállalkozók tökeereje és gazdasági lehetőségei - egészében - gyengébb lábakon állnak, mint például a dunántúli térségben élők. Ezt a hiányt nem tudja majd pótolni a relatíve nagyobb hányadban kialakuló parasztpolgári réteg. Mindez hosszabb távon a helyi tőke gyengébb akkumulációját eredményezi és ez végső soron az alföldi térség további leszakadásához vezet. Ezt a folyamatot tehát csak külső források bevonása révén lehet feltartóztatni.

Részben a korábbi időszakban kialakult megélhetési stratégia továbbélése, részben az átmenet viszonyaihoz való szükség szerű alkalmazkodás következményeként várható, hogy a mezőgazdasági kistermeléssel csak *részidőben* (nem főfoglalkozásszerűen) foglalkozó családok igen jelentős része továbbra is a "két lábon állás" stratégiája mellett dönt, azaz főfoglalkozású munkahelye mellett hosszú távon fejleszti az árutermelésre szakosodott kis- és középgazdaságát. Ezek a társadalmi csoportok - a polgárosodás szemszögéből nézve - sajátos "köztes polgári" alakulatot képeznek majd a paraszti, valamint a nem paraszti polgárosodásban érintett rétegek között. Feltételezhető, hogy Magyarországon és különösen az

alföldi térségben viszonylag jelentős tömegarányt fognak képviselni ezen köztes helyzetű polgári rétegekhez tartozók.

További következményként azzal lehet számolni, hogy az Alföldön sokkal gyengébb alapokon álló és szűkebb körre korlátozódó polgárság jön létre, valamint az is nyilvánvaló, hogy a szegénység tömegesebb megjelenése miatt - más térségekhez viszonyítva - nagyobbak lesznek a társadalmi rétegek közötti különbségek. Ez egyúttal arra is felhívja a figyelmet, hogy a térségi fejlődés problémái feltehetően hosszú távon végigkísérik majd a piaci viszonyok kiépítésének folyamatát.

JEGYZETEK

1. Lengyel I. (1992): Adósságaink és hiteleink (adalek a lakossági eladósodás területiségéhez). Esély, 3. pp. 32-45.
2. Mach. P. - Mocsári I. (1993): A lakossági jövedelmek térbeli struktúrájáról (I.). Pénzügyi Szemle, 2. pp. 106-118.

CHANGES OF BOURGEOIS DEVELOPMENT AMONG THE PEASANTS IN THE ALFÖLD

István Harcsa

In the paper some factors which control the opportunities for bourgeois development among the peasantry are treated with special attention to the entrepreneurial behaviour and its certain manifestations. The process is inevitably associated with the regional and historical conditions and, therefore, the appearance of a bourgeois trend among the peasantry is investigated first of all under the circumstances of the Alföld region of agricultural character.

The analysis is founded on the results of data gathering and attempts to detect the possible courses of bourgeois development on the basis of empirically measurable processes.

The statistical data, partly for the 1980s and partly for the early 1990s, point to the role small-scale farming in bringing families who live in the Alföld into the process of modernisation, which leads towards market conditions, but the extent of this involvement was only sufficient to avoid the increase of backwardness.

It is expected that the number of small farms in commodity production will not decrease in the future, but it is also expected that part-time farming will be continued to ensure a higher level of security in subsistence. A possible consequence may be the situation that although a bourgeois layer would develop from the peasantry, a larger mass will be represented by the 'intermediary' bourgeois layer with multiple sources of subsistence, located between the peasantry and the urban bourgeoisie. In a broader sense this process may be regarded a particular way of bourgeois transformation in Hungary.

AZ INNOVÁCIÓK SZABDALTA ALFÖLD

*Rechnitzer János**

A nyolcvanas évtized végén lezajló robbanásszerű gazdasági és társadalmi változások térbeli hatásainak tanulmányozása kapcsán döbbsentem rá az Alföld sajátos helyzetére. A modernizáció eszközeinek és szervezeteinek, de a társadalmi és politikai innovációk megjelenésének, és részben terjedésének alapján is egyértelműen feltételezem, hogy az Alföld egészének és egyes térségeinek meghatározó szerepe egyenlőre nincs ezen újdonságok fogadásában, adaptálásában. Sőt állíthatom azt is, hogy az Alföldön jóval visszafogottabb az új tevékenységek, a piacgazdaság gyarapodó intézményeinek térhódítása, mint az ország nyugati felében, nem is beszélve a fővárosról és környezetéről. Tanulmányomban ezen prekoncepció igazolására, vagy elvetésére - illetve sokkal árnyaltabb megfogalmazására - vállalkozom, mégpedig az innovációk egyes, véleményem szerint meghatározó tényezőinek értékelése alapján.¹

Az Alföld gazdasági aktivitását az alábbiak szerint vizsgálom:

- az új gazdasági vállalkozások és szervezetek megjelenésével,
- a piacérzékeny vegyes vállalatok főbb típusainak számbavételével,
- a privatizáció néhány területi összefüggésének felvázolásával.

Amikor a gazdasági modernizációs nekirugaszkodások egyes metszeteit villantom fel az Alföld egész térségében, akkor utalnom kell arra, hogy ezek a nekilendülések mindig is a *centrumokhoz, a városokhoz* kötődnek. A városhálózat megújulása, a fogadókészség egyes vélt vagy valós tényezőinek a jelenléte, netalán egymásra hatása lehet az egész nagytérség és egyes kisebb régiói fejlődésének motorja. A városi környezet, a koncentrált kommunikációs terek, az infrastrukturális feltételek, a szellemi erőforrások azok, és folytathatnánk a sort az endogén tényezők sokaságával, amelyek gerjesztői az újdonságok adaptálásának, befogadásának, és egyben meghatározó elemei a szűkebb-tágabb térségükbe történő terjesztésüknek, kiejánlásuknak.

A fentebb jelzett gazdasági-szervezeti innovációs tényezők egy bővített változatával kívánom jellemezni az alföldi városhálózatot és városkörnyékeket. Korábbi kutatásaim már jelezték, hogy feszítő különbségek, súlyos ellentmondások húzódnak meg ezekben a településekben, térségekben is (Rechnitzer J. 1991, 1993). Az újdonságok fogadásának érzékenysége roppant széles skálán mozog, és

* Dr. Rechnitzer János a közgazdaság-tudomány kandidátusa, az MTA Regionális Kutatások Központja Észak-Dunántúli Osztályának tudományos osztályvezetője (Győr)

már most látható, hogy számos tradicionális alföldi közép-és kisváros a perifériára szorult, leszakadt a hasonló nagyságú, szerkezetű dunántúli városoktól.

1. GAZDASÁGI-SZERVEZETI INNOVÁCIÓK AZ ALFÖLDÖN

Nemes Nagy József és Ruttkay Éva közös tanulmányában átfogó alapossággal mutatta be az új gazdasági szervezetek megjelenését és terjedését az Alföldön (Nemes Nagy J.-Ruttkay É. 1992). A dolgozatuk után nehéz újat mondani ezen témában, de a rendelkezésemre álló adatházis arra serkentett, hogy kollégáim megállapításait kiegészítsem, esetleg más elemekkel kibővítssem, hogy további ötleteket kínáljak a nagyrégió gazdasági-szervezeti rendszerének tanulmányozásához.

1.1. Az egyéni vállalkozók; a kisiparosok, a kiskereskedők

Az *egyéni vállalkozás* a gazdasági aktivitás vélhetően legegyszerűbb szervezeti egysége, amely nem igényel jelentős tőkét, megindítása roppant egyszerű, a főmunka mellett is végezhető, egyes formái jelentős hagyományokkal is rendelkeznek, alapvetően lokális szükségleteket elégítenek ki. Egyben kiválóan jelzik a vállalkozói hajlandóságot, az új piaci-értékesítési-tevékenységi módok terjedését, azok befogadását is.

A *kisiparosok* esetében az Alföld országán belüli részesedése 1989 és 1990 között nem változott, sőt Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a lakossági szolgáltatást végző, kisiparos vállalkozók száma csökkent, mérséklődött (1. táblázat). Ellenben a többi négy megyében a kiváltott engedélyek száma már növekedett, ami a helyi kereslet emelkedésére, az új megélhetési, tevékenységi formák terjedésére utal. Az előbbi megyékben a lokális kereslet éppen a gazdasági bázis rohamos leépülése, megroppanása miatt csökkent, így a korábbi vállalkozók is elvesztették ügyfeleiket, az engedélyeket visszaadták. (Persze mindez nem jelentheti a tevékenységek kivonulását a térségekből, mert a tapasztalatok szerint a vállalkozók egy része a feketemunkával továbbra is jelen van és működik a településekben.)

Ha nemcsak megyénként, hanem azok főbb településtípusaiként tekintjük át a kisiparosok alföldi jelenlétét, akkor egyértelműen kijelenthetjük, hogy ezen vállalkozási forma inkább a városokhoz és a falvakhoz kötődik, és nem a megyeszékhelyekhez, nem a nagyvárosokhoz. A regionális funkciókat koncentráló és nagyterületi piaci kapcsolatokkal rendelkező központokban, így Szegeden és Debrecenben mérsékeltebben, míg Nyíregyházán már jelentős számban találhatók az iparos vállalkozók, hiszen ezen lokális-regionális piacok érzékelhető keresletet indukálnak, illetve a hozzájuk tartozó megyék településszerkezetében is az egyközpont jelleg dominál. A megosztottabb, polarizáltabb településhálózattal, ezen belül a viszonylag bővebb és funkcióikban hasonló városkörrel rendelkező megyékben

(Bács-Kiskun, Békés) jobban kötődnek a városi centrumokhoz a kisiparos vállalkozók. Utalni kell arra is, hogy ezen szakmák tradicionálisabbak, többségük jelentős múltra tekint vissza és a korábbi gazdasági környezetben is működhetett.

1. táblázat

Az egyéni vállalkozók két legfontosabb szakmacsoportjának változása az alföldi megyékben (1989 és 1990 között)

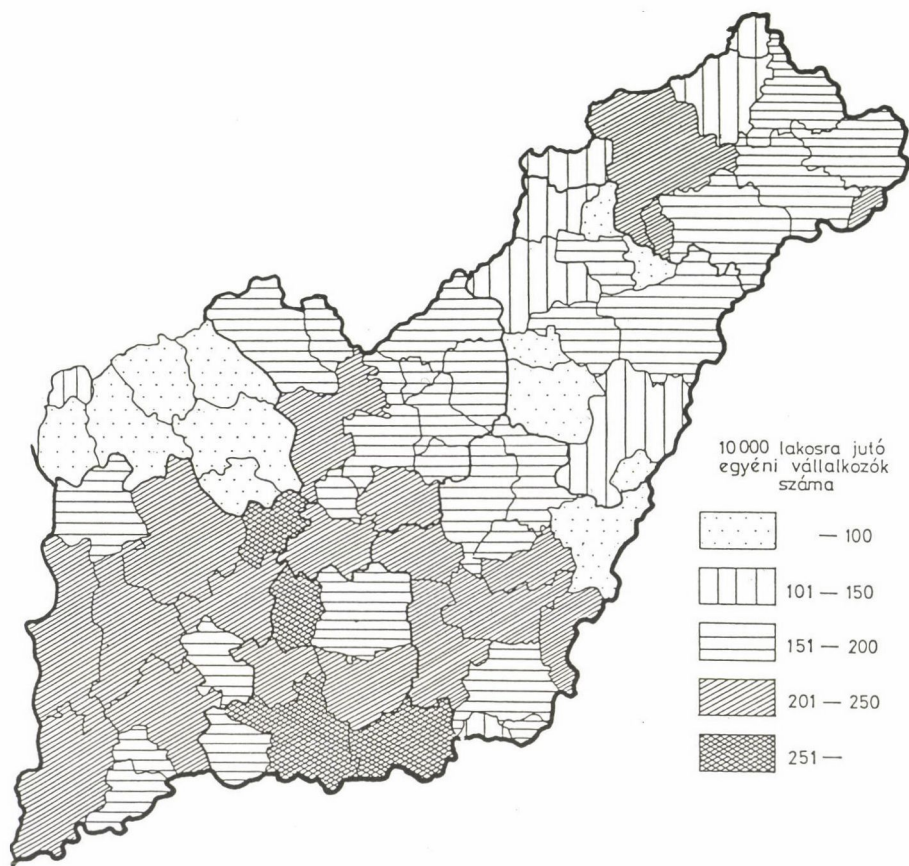
	Kisiparosok			Kiskereskedők		
	száma (fő)		változás (%)	száma (fő)		változás (%)
	1989	1990		1989	1990	
Bács-Kiskun	7331	8331	113,6	2414	3636	150,7
Békés	5421	5848	105,3	1731	2483	151,6
✓ Csongrád	6607	6959	107,8	1730	2623	143,4
Hajdú-Bihar	6630	5243	80,6	2044	2044	83,6
Jász-Nagykun-Szolnok	5782	6015	104,0	1497	2298	105,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	7276	7031	96,6	2320	3034	98,3
Alföld összesen	39047	39427	100,9	11736	16118	137,3
Részesedés						
az országból (%)	27,0	27,2	100,7	26,4	28,3	107,2
Részesedés a vidékből (%)	33,5	35,1	104,8	32,3	34,4	106,5

Forrás: APEH, saját számítás

A kereskedelemben a vizsgált időszakban közel 40 %-kal növekedett a vállalkozók (kiskereskedők) száma a nagyrégióban, és egyben annak részesedése is több mint hét százalékponttal emelkedett az országon belül, így ezen vállalkozási forma látványos diffúzióját regisztrálhatjuk. Ugyan egyes megyéknél a dinamikában eltérés tapasztalható - megerősítve a fentebb mondottakat - erőteljesebb ez Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád és Bács-Kiskun megyében, míg stagnálás regisztrálható Hajdú-Bihar megyében, viszont Szabolcs-Szatmár-Beregben is egyre több vállalkozó jelentkezett a kereskedelemben.

A kiskereskedelemmel foglalkozó vállalkozók településhálózat szintű vizsgálata a kisiparosokra elmondottakat részben megerősíti, részben pedig árnyaltabban is szemlélteti az egyes megyék településeinek eltérő jellegét. Kiemelhetjük, hogy a regionális központtal rendelkező megyékben inkább a megyeközpontokban tömörülnek a vállalkozások. Finomítják a fentieket, hogy ezen tevékenységek még nem tradicionálisak, így térben jobban terjednek, a mikroregionális szervező funkcióval

1. ábra. Egyéni vállalkozók az Alföld városkörnyék körzeteiben
(1990. december)

is rendelkező településekben már megjelentek, s jobban tükrözik az adott megye településhálózatát, annak gazdasági szerepét.

Az egyéni vállalkozások kistérségi hatását jellemzi az 1. ábra is, amely a városkörnyék körzetek szintjén az ottani lakosságra vetítve ábrázolja ezen tevékenységek együttes megjelenését. A vállalkozás-aktivitás mutatóban az országos és a vidéki átlag egymáshoz nagyon közel esett, vagyis a 10 ezer lakosra jutó 200 vállalkozónál húzható meg az a határ, aminél azt mondhatjuk, hogy a tevékenységek jelenléte már számottevő, meghatározó.

Az Alföld szinte kettészakad a Szolnok-Gyula vonal mentén, hiszen ettől nyugatra többségében az országos-vidéki átlag felett, keletre pedig inkább az alá

került a városkörzetekben az egyéni vállalkozók száma. Az előbbi kistérségek nem mutatnak eltérést a hasonló adottságú dunántúli régióktól, míg az utóbbi mikrorégiókban még csak mérsékelten jelentek meg az új egyéni vállalkozói tevékenységek, miközben a hagyományos, főleg kisipart végzők száma csökken, vagy éppen stagnál.

Az egyéni vállalkozások ebben a kezdeti szakaszban jobban preferálják a hagyományos város funkciókkal és egyben kistérségi piaccal rendelkező központokat, itt számuk is nagyobb és tevékenységi körük is bővebb. Ezen piaci impulzusokkal nem, vagy csak részben rendelkező mikrotérségekben, illetve azok központjaiban a hagyományos kézműipari, szolgáltató tevékenységek is visszaszorulnak, és azok leépülését még nem tudják a terjedő kereskedelmi vállalkozások kompenzálni, így az Alföld megosztott, nem egységes az egyéni vállalkozások fogadása alapján.

1.2. Az új gazdasági szervezetek

Az Alföld megyéiben is rendkívül dinamikusan növekedett a gazdasági szervezetek száma, azonban az egyes megyék között már jelentős ütembeli különbségeket tapasztalunk az elmúlt közel két esztendő adatai alapján is. Az idősrónál nem lényegtelen a startállapot, vagyis a növekedési trend kiinduló pontjának meghatározása. Bács-Kiskun, Csongrád, Hajdú-Bihar megyében, de feltűnő módon Szabolcs-Szatmár-Beregben is viszonylag gyorsan megtelepedtek a gazdasági társaságok, azaz az alapítási hullám a korai szakaszban elérte ezeket a régiókat is (Nemes Nagy J.-Ruttkay É. 1992).

Ha összehasonlítjuk az ország más térségeiben lévő, hasonló kiinduló helyzettel rendelkező megyék növekedési ütemét az alföldi megyékkel, akkor elmarasztaló véleményünket határozottan tompítanunk kell a vállalkozások számára és azok növekedésére vonatkozóan. Bács-Kiskun megye vállalkozás fogadása megelőzte Borsod-Abaúj-Zemplén megyét, de Csongrád megye folyamatosan követte Győr-Moson-Sopron megye feszített tempóját, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye a szintén hasonló kiindulóponttól rajtoló Somogy és Veszprém megyét előzte meg, egyedül Jász-Nagykun-Szolnok megyében maradt el a várttól a vállalkozások alapításának növekedési üteme pl. a rosszabb pozícióból induló Zala megyénél is visszafogottabb.

Az Alföldön a vállalkozások terjedésében tehát a legerősebb górcső alatt sem tapasztalhatunk lemaradást, a gondok inkább a szervezetek jellegében, főbb tevékenységi irányjaikban keresendők.

Megyék szerint a gazdasági társaságok - mint a kimondottan új alapítású vállalkozások - ágazati szerkezete több ponton eltéréseket mutat az országos tendenciáktól (2. táblázat). Az ipari jellegű szervezetek aránya az országos átlag körül mozog, sőt Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyében azt jelentősen meg is haladja. A nagyobb építőipari tradícióval és korábban jelentős regionális szerveze-

2. táblázat
A gazdasági társaságok ágazati összetétele
az Alföld megyéiben (%-ban, 1991. június 30.)

	Ipar	Építő- ipar	Mező- gazdaság	Közle- kedés	Keres- kedelem	Vízgaz- dálkodás	Gazda- sági	Kultu- rális	Köz-	Össze- sen
							szolgáltatás			
Bács-Kiskun	30,3	8,5	7,6	3,4	39,2	0,3	7,1	3,2	0,4	100,0
Békés	26,4	8,0	13,8	3,5	37,7	0,7	6,5	3,2	0,2	100,0
X Csongrád	25,4	14,0	5,2	3,4	38,4	0,1	9,4	3,6	0,5	100,0
Hajdú-Bihar	23,3	12,5	5,7	3,2	42,9	0,4	8,1	3,4	0,5	100,0
Jász-Nagykun-Szolnok	23,5	12,7	8,3	3,6	41,5	0,2	7,9	2,1	0,2	100,0
Szabolcs-Szatmár-Bereg	31,8	15,3	7,2	4,3	29,9	0,8	8,3	1,7	0,6	100,0
Országos megoszlás (%)	24,2	13,5	3,3	3,0	37,1	0,2	13,0	4,5	1,2	100,0
Alföld részesedése az országból (%)	18,4	14,3	38,7	19,0	17,5	36,2	10,0	11,0	5,6	16,6

Forrás: CIMKE Adattár

tekkel rendelkező megyékben közelít az országos arányokhoz az építőipari szervezetek megoszlása. A mezőgazdasági szervezetek magas aránya mutatja a térség agrárágazati sajátosságát. A vizsgálat időpontjában indult meg a termelőszövetkezetek átalakulása, illetve kezdődött el az agrárágazat szervezeti átstrukturálódása, úgy látszik ebben az alföldi megyék igencsak elől járnak (ami persze logikus is). A kereskedelem, mint az új vállalkozások meghatározó ágazata a nagy térségben is látványosan képviselteti magát, egyedül Jász-Nagykun-Szolnok megye lemaradása szembetűnő.

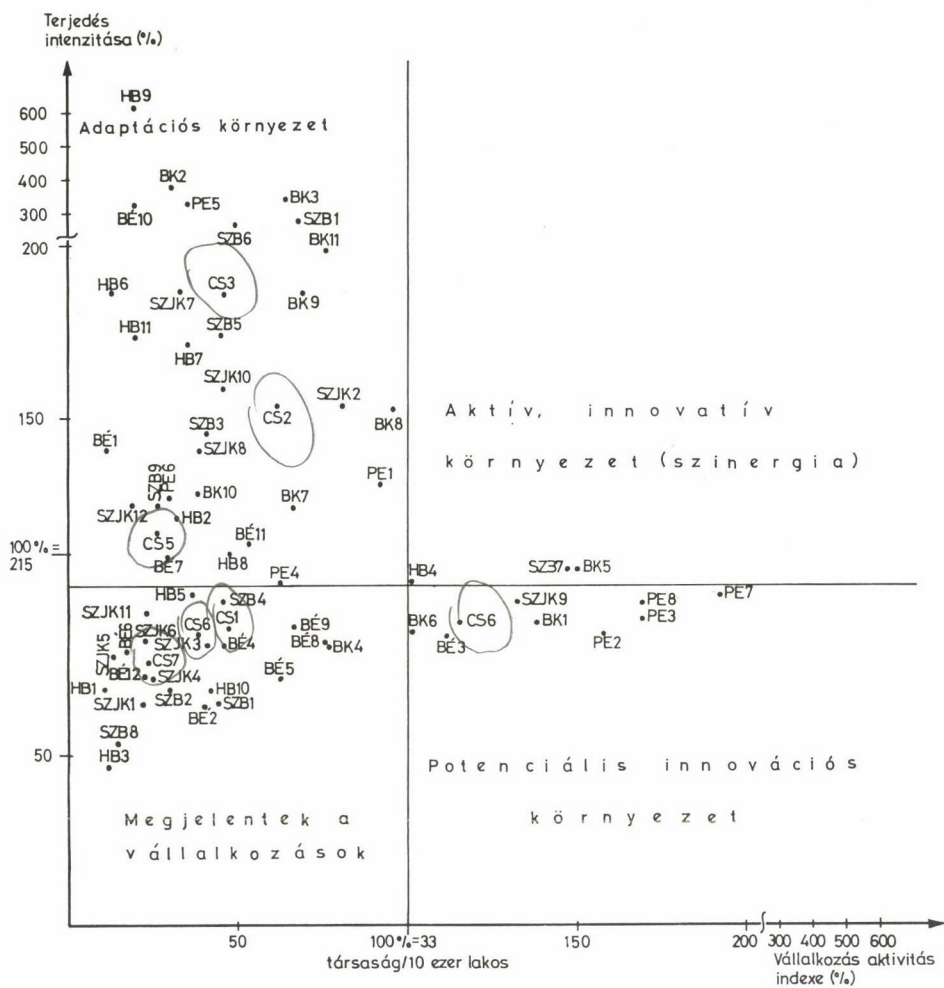
A legnagyobb hiányosságra a szolgáltatásban, annak szinte mindegyik főágazatában bukkanunk. Az alföldi megyék 5-7 százalékponttal lemaradnak a gazdasági-üzleti szektor alapításában, de 1-3 ponttal a kulturális-oktatási-egészségügyi vállalkozások létesítésében, nem is beszélve a közösségi szolgáltatásoknál jelentkező hátrányról. A modern gazdaság és üzleti élet vállalkozásai nem, vagy csak elvétve, inkább a regionális nagyközpontokat tömörítő megyékben tűnnek fel. Mindez természetesen magyarázható a térségben lévő tőkehiánnyal, ezen tevékenységek nem kellő ismeretével, az üzleti és háztartási fogyasztás lassú megújulásával, az újdonságok időbeli késésével, azonban az egész nagy régió fejlődése, megújítása szempontjából döntő összefüggésnek kell tekintenünk a szolgáltatások minél dinamikusabb terjedését és egyre szélesebb körben történő megtelepedését.

A megyékre vonatkozó adatok mellett a portfólió-analízis egyszerű eszközével vizsgáltuk az egyes alföldi városokban - a vállalkozások döntő többségét - kitevő gazdasági társaságok terjedését (számának növekedését) és azok sűrűségét, amelyet az 10 ezer lakosra jutó szervezetek számával jellemeztünk, s vállalkozás aktivitásnak neveztünk el (2. ábra). A két tengely az országos városi (Budapest nélküli) átlagot mutatja.

Az elemzés a hat alföldi megye 63 városára és további 7 Pest megyei, de az Alföldön található központra terjedt ki. A nagy térség városhálózata igencsak megosztott képet mutat, ahol az egyes cellákban - mint a gazdasági társaságok terjedését és megtelepedését is kifejező különféle aktivitási blokkokban -, figyelemre méltó eltérések tapasztalhatók.

Az első cellában levő városokra az a jellemző, hogy a prominens vállalkozási formák terjedése még nem érte el a hazai városok átlagát (természetesen Budapest nélkül), de a vállalkozás aktivitás, vagyis a megtelepedés mértéke is ez alatt maradt. Mondhatjuk azt, hogy itt ugyan már megjelentek a gazdasági társaságok, de vélhetően erőtlen gazdasági bázisaik miatt, korlátozott kistérségi kapcsolataik és funkcióik hiányosságából következően nem terjedtek, nem terjednek el. Az alföldi városok 35 %-a (25 db) itt található, kimondottan a kisvárosok Békésből, a Jász-Kunságból, a Hajdúságból és a Nyírségből. Bács-Kiskunból csupán egyetlen, Csongrádból pedig három kis-középváros sorolódott ide. Jellemző még a csoportra, hogy a gazdasági szervezetek terjedése, számának növekedése gyorsabb, erőteljesebb, közelebb van a városi átlaghoz, a küszöbhez, mint a lakosság vállalkozó aktivitása. Vagyis a szervezetek sűrűségének növekedése mérsékeltebb, igencsak

2. ábra. Az Alföld városainak vállalkozási portfóliója

Jelmagyarázat a 2. ábrához

Bács-Kiskun megye (BK)

1. Baja	2. Bácsalmás	3. Jánoshalma	4. Kalocsa
5. Kecskemét	6. Kiskőrös	7. Kiskunfélegyháza	8. Kiskunhalas
9. Kiskunmajsa	10. Kunszentmiklós	11. Tiszakécske	

Békés megye (BÉ)

1. Battonya	2. Békés	3. Békéscsaba	4. Gyomaendrőd
5. Gyula	6. Mezőberény	7. Mezőhegyes	8. Mezőkovácsh.
9. Orosháza	10. Sarkad	11. Szarvas	12. Szeghalom

Csongrád (CS)

1. Csongrád	2. Hódmezővásárhely	3. Kistelek	4. Makó
5. Mórahalom	6. Szeged	7. Szentés	

Hajdú-Bihar (HB)

1. Balmazújváros	2. Berettyóújfalu	3. Biharkeresztes	4. Debrecen
5. Hajdúböszörm.	6. Hajdúdorog	7. Hajdúnánás	8. Hajdúszoboszl.
9. Hajdúhadháztégl.	10. Nádudvar	11. Püspökladány	

Jász-Nagykun-Szolnok (SZJK)

1. Jászapáti	2. Jászberény	3. Karcag	4. Kisújszállás
5. Kunhegyes	6. Kunszentmárton	7. Martfű	8. Mezőtúr
9. Szolnok	10. Tiszafüred	11. Túrkeve	12. Törökszentm.

Pest megye (PE)

1. Cegléd	2. Dabas	3. Gödöllő	4. Monor
5. Nagykáta	6. Nagykőrös	7. Ráckeve	

Szabolcs-Szatmár-Bereg (SZB)

1. Csenger	2. Fehérgyarmat	3. Kisvárd	4. Mátészalka
5. Nagykálló	6. Nyírbátor	7. Nyíregyháza	8. Tiszavasvári
9. Vásárosnamény	10. Záhony		

távol van a városok együttes értékétől. Ez azt is jelentheti, hogy ezen centrumokban nincs tradíciója az új vállalkozások fogadásának, azok éppen csak megjelentek, megtelepedtek, még semmilyen érdemleges hatást kiváltani nem tudtak.

A második cellába sorolódott városokban (34 db) ugyan a vállalkozás aktivitás még mindig a városi átlag alatt van, ám a szervezetek száma rendkívül dinamikus emelkedett és számuk többszöröződött a vizsgált két időpont között. Az Alföld kis- és középváros-hálózatának 47 %-át tömörítő csoportban a kistérségi funkciók, a gazdasági bázis és természetesen a szocio-ökonómiai adottságok is színesebbek, gazdagabbak. A jelentősebb kiskunsági-bácskai, hajdúsági, nyírségi és nagykunsági városokra még az is jellemző, hogy a korábbi alföldi iparosítás központjai voltak, így vélhetően rendelkezésre állnak, vagy legalábbis adottak a feltételek a vállalkozások fogadására, a meglévő állami tulajdonban lévő gazdasági szervezetek átalakulására.

A harmadik cellába csupán 8 város került, ebből is 3 a budapesti agglomeráció alföldi térségéből, a fennmaradó 5 centrumból 3 megyeszékhely (Szeged, Szolnok, Békéscsaba), egy térségi szervezőközpont (Baja) és egy pedig kisváros (Kiskőrös). A gazdasági társaságok terjedésének üteme a városi átlag környékén van - közel annak 90 %-ához -, viszont kimagasló a vállalkozás-aktivitás. Ezeknél a városoknál vagy a telítődés, vagy annak ellenkezője, a további megújítások ser-

kentése, a szinergetikai hatások megjelenése figyelhető meg. A telítődött városok átmeneti helyzetben vannak, lendületesen megindult a gazdasági társaságok települése, azonban lehet, hogy telepítési, azaz piaci energiáik kimerültek (ezt pl. Szolnok és Békéscsaba esetében feltételezem), így későbbi, látványos vállalkozás aktivitásra már nem képesek. Míg a második esetben további vállalkozásokat vonzhatnak és átléphetnek az utolsó cellába, ahol már vélhetően szintén mérséklődik a szervezetek számának növekedése, azonban egymásra hatásaik révén mégis újabb és újabb, más-más, egyre szélesedő profilba alakulnak át majd a gazdasági társaságok.

A játszma kétesélyes a negyedik cellában is. Hiszen Debrecen igencsak súrolta a küszöböt, míg érdekes módon Nyíregyháza és Kecskemét biztonsággal lépett be abba a zónába, ahol mindkét tényező már az országos városi átlag felett van. A vállalkozás-aktivitás és a szervezetek számának gyarapodása éppen a helyi-regionális piac miatt kimagasló, a gazdasági szférában az agglomerálódás jegyei ismerhetők fel, ami egyben az élénkülés, vagy pontosabban fokozatos megújulás előjeleként is felfogható.

Az alföldi városhálózat vállalkozás fogadásában tehát domináns eltéréseket fedezhetünk fel, ennek okát funkcióikban, gazdasági potenciáljukban kell keresnünk és csak áttételesen az országos innovációs központnak tekinthető fővárostól mért távolságukban. Az egyes településekben az újdonságok terjedését, megjelenését csak részben befolyásolja a gerjesztő centrumtól, Budapesttől mért távolságuk. A gazdasági társaságokra ezen összefüggés a tiszta elméleti feltételezések alapján nem is értelmezhető, hiszen az új szervezetek alapítását döntően a helyi gazdaság, a lokális vállalkozói hajlandóság és természetesen a rendelkezésre álló tőkeállomány nagysága befolyásolja. Ám ha mégis sorrendbe állítjuk az Alföld városaiban a gazdasági társaságok számát és a centrumoknak a fővárostól mért távolságát, akkor kiválóan jellemezhetjük az ország térszerkezetének - újratermelődő - sajátosságait. Csak az egyes nagyvárosokban, regionális központokban: Kecskeméten (85 km), Szolnokon (97 km), Baján (161 km), Szegeden (171 km), Békéscsabán (203 km), Debrecenben (226 km) és végül Nyíregyházán (245 km) koncentrálódnak a gazdasági társaságok és ezek a központok határozottan kiemelkednek az Alföld városhálózatából, így az egész térség megújításának elsődleges - és sajnos egyedüli - leteleményeseinek tekinthetők (Nemes Nagy J.-Ruttkay É. 1992).

1.3. A külföldi tőkeérdekeltségű vállalkozások

Egy-egy régió vagy éppen település gazdasági aktivitását talán a legérzékenyebben a külföldi tőke jelenlétével szemléltethetjük, hiszen a tőkeimport ágazati összetétele, nagysága tükrözi az adott egység gazdasági potenciáljában lévő lehetőségeket, annak megmérettetését, valamint utalhat a lokális-regionális piac jellegére és végezetül, de nem utolsósorban minősíti a térségi-települési funkciókat és az el látottságot is.

3. táblázat
A külföldi tőkeérdekeltségű vállalkozások néhány jellemzője térségenként
(1991. I. félév)

	Szervezetek		Érintett települések száma (db)	Összes gazdasági társaságból való részesedése	Alapító vagyon		Egy szervezetre jutó alaptőke (mFt)
	száma (db)	aránya (%)			(mFt)	aránya (%)	
Bács-Kiskun	308	3,5	34	25,6	2300,3	1,9	7,5
Békés	104	1,2	20	17,2	772,5	0,6	7,4
✓ Csongrád	216	2,5	11	22,1	1134,1	0,9	5,2
Hajdú-Bihar	155	1,8	9	18,8	1533,8	1,3	9,9
Jász-Nagykun-Szolnok	108	1,1	21	13,1	2779,5	2,3	25,7
Szabolcs-Szatmár-Bereg	96	1,1	11	18,6	1207,2	1,0	12,5
Alföld összesen:	987	11,2	106	19,9	9727,4	8,0	9,9
Felső-Dunántúl	1244	14,2	140	29,2	19574,0	16,4	15,7
Alsó-Dunántúl	479	5,4	60	24,4	4437,7	3,7	9,2
Észak-Magyarország	326	3,8	45	17,0	6236,5	5,2	19,1
Budapest és Pest megye	5734	65,4	85	34,2	79279,3	66,7	13,8
Ország összesen:	8770	100,0	436	29,4	119255,2	100,0	13,6

Forrás: Meskó A. 1991.

A *külföldi tőke* érdeklődése Magyarország iránt megnőtt, így 1991 közepére már közel 9000 szervezet, majdnem 120 milliárd Ft értékű alapítói vagyonnal vett részt a vállalkozások egyre szélesebb körében (Meskó A. 1991). A nagytárségek szerinti, illetve megyei bontásban rendelkezésre álló adatok alapján az összes szervezet 11,2 %-a települt az Alföldre (3. táblázat). Ha csak a vidéket vesszük figyelembe (az országos adatokból Budapestet és Pest megyét elhagyva) akkor minden harmadik (32,5 %) külföldi vállalkozás a Duna bal partján alakult, és ezek az ottani minden ötödik gazdasági társaságban szereztek érdekeltséget. Az alapítás-ra szánt 100 Ft tőkéből az országos arányok alapján csak 8 Ft került az Alföldre. Viszont ha a vidéki beruházásokat tekintjük összehasonlítási alapnak, akkor ez az összeg 24 Ft-ra emelkedik, tehát a szervezetekkel ellentétben minden negyedik "vidéki" forint került a vizsgált nagytárségbe. Az Alföld külföldi tőkeimportja az országos vidéki rangsorban a Felső-Dunántúl után következik, ám az egy gazdasági szervezetre jutó alapító vagyon alapján közelebb van az országos átlaghoz.

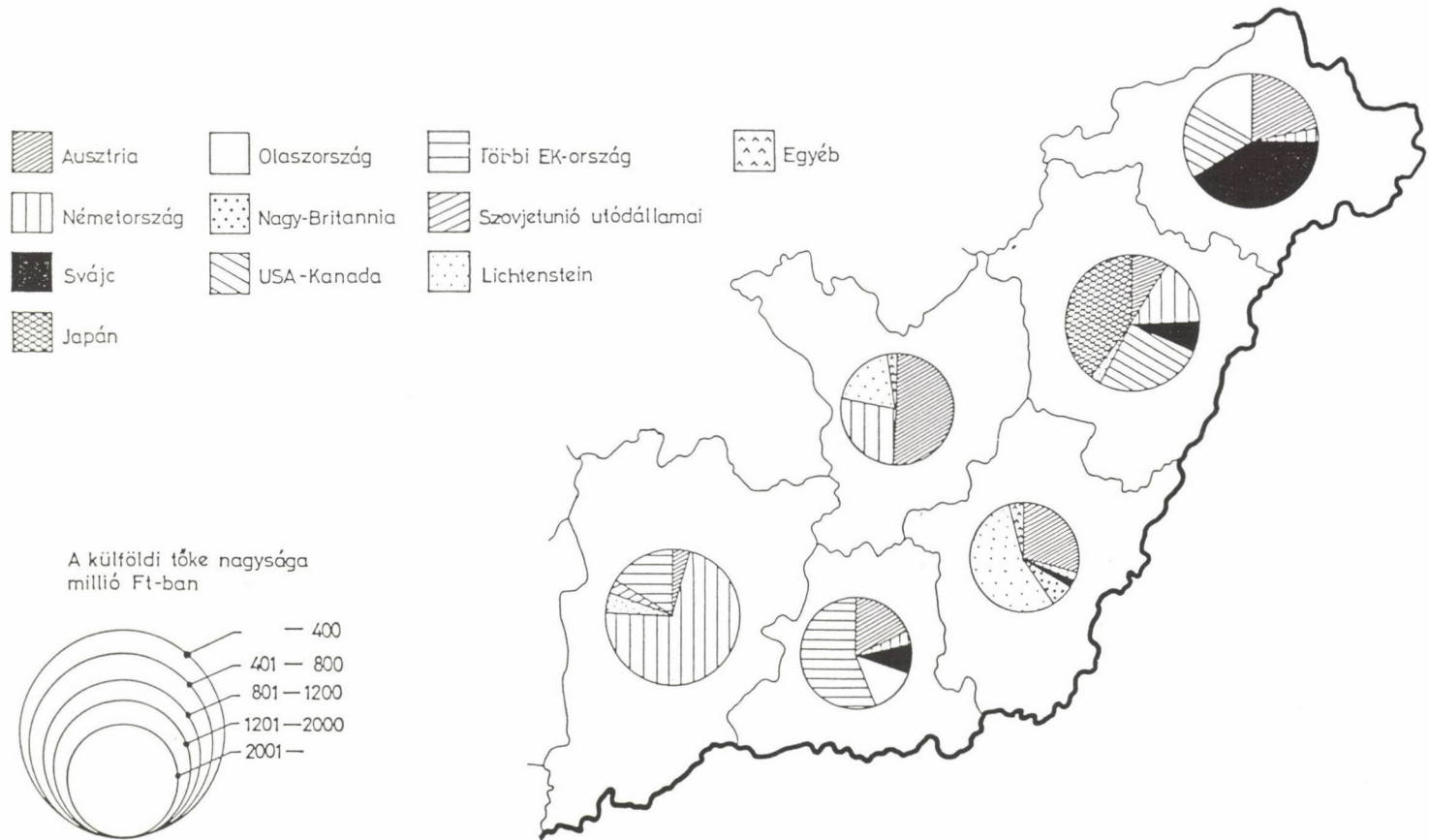
A nagytárség hat megyéje között viszont jelentős különbségeket vélünk felfedezni, hiszen a legtöbb szervezet Bács-Kiskun megyébe települt (Sántha J. 1992). Míg a legnagyobb alapítói vagyon, vagy külföldi tőkeállomány Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található, ugyanez mondható el az egy szervezetre jutó alaptőke vonatkozásában is. Az Alföld nyugati térségeiben viszonylag sok, de kisebb tőkét vonzó vállalkozások alakultak, viszont ahogy haladunk kelet felé, a szervezetek száma, azok aránya az új vállalkozásokból ugyan csökken, de a tőkeerő egyre dinamikusabban növekszik. A nagytárségben tehát egy nyugat-kelet dichotómia alakult ki a szervezetek számát és az alaptőkét tekintve.

Vajon honnan, mely *országból érkezik* a külföldi tőke? Fontos lehet erre a kérdésre adott válasz a kapcsolatok építése, azok szervezése, de a további térségi gazdaságépítés szempontjából is.

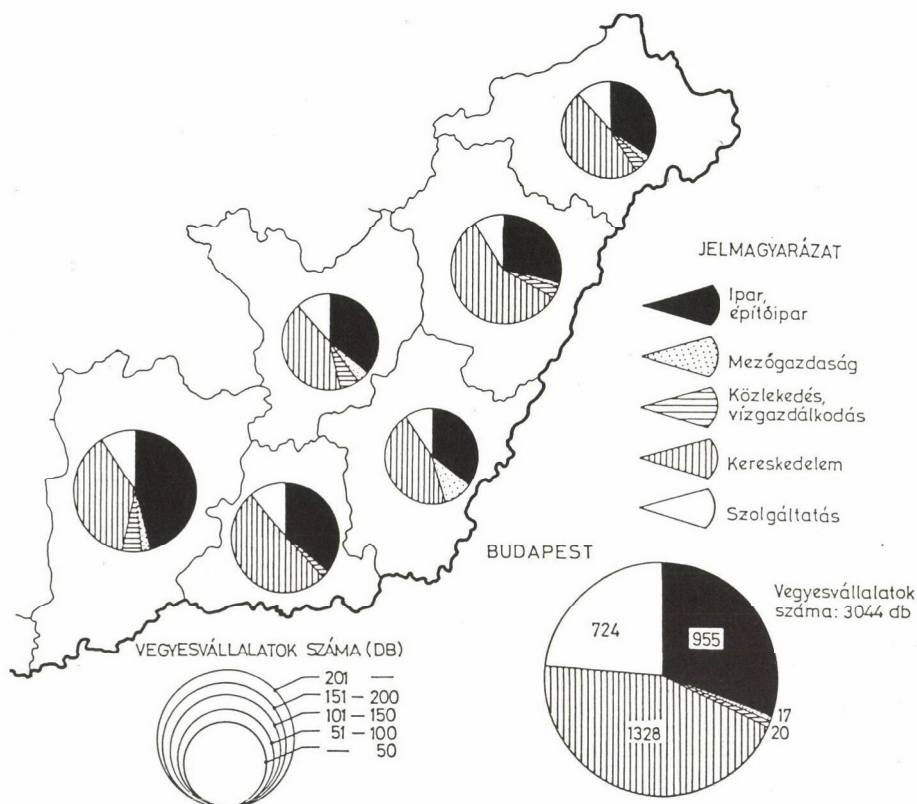
Nos, egy közel 1000 vállalkozásra kiterjedő igényes felmérés adatai alapján megállapítható (Fekete-Gyásfás J. 1991) hogy az Alföldet a tőkeimportőr országok széles skálája hálózta be (3. ábra). Jól felismerhetők a külföldi kapcsolatok az egyes megyéknél, hiszen Bács-Kiskunban a németországi befektetők adják szinte háromnegyedét a külföldi érdekeltségű vállalkozásoknak, Békésben az osztrák és a jelentős tőkeimportőrként nyilvántartott liechtensteini szervezetek jelentek meg. Csongrádban már színesebb a befektetők országonkénti megoszlása, mivel a túlsúlyban lévő - a nálunk igazán nem jeleskedő - francia tőke mellett határozottan képviseltetik magukat az olasz vállalkozók is. Hajdú-Bihar megyében a japán és az észak-amerikai, pontosabban az Egyesült Államok-beli vállalkozók mellett angol és német üzletemberek is találtak lehetőséget a beruházásokra. Szabolcs-Szatmár-Beregben a svájci, az osztrák és az olasz kapcsolatok a meghatározóak, míg Jász-Nagykun-Szolnok megyében túlsúlyban vannak a német nyelvterületről származó szervezetek és személyek.

Az Alföldre települt külföldi tőkeérdekeltségű vállalkozások ágazati összetételében lényegesen különbségeket nem fedezhetünk fel az egyes megyék között (4. ábra). Az ipari jellegű vállalkozások száma és aránya nyugatról kelet felé haladva

3. ábra. A főbb tőkeimportőr országok az Alföld megyéiben

4. ábra. Az alföldi megyék vegyes vállalatainak ágazati szerkezete

csökken ugyan, ellenben a kereskedelmi tevékenységet folytatóké emelkedik, ami részben a nagyközpontok elhelyezkedésével, részben pedig a határmentiségből adódó jelenlegi, vagy jövőbeli üzleti kapcsolatokkal magyarázható. Az Alföldön, annak is minden megyéjében, a szolgáltatást folytató külföldi érdekeltségű szervezetek száma és aránya nemcsak az országos mértékhez képest, hanem a vidéki átlaghoz viszonyítva is kedvezőtlen, ami a települési és térségi funkciók ismeretében érthető, viszont a további megújítási törekvések korlátja lehet.

1.4. A privatizáció első akcióinak néhány alföldi vonatkozása

A szervezeti innovációknál kell megemlíteni a privatizáció hatását a térszerkezetre, hiszen a magán (egyéni vagy társas vállalkozói) tulajdonba került egységek, szervezetek regionális és településhálózati eloszlása, illetve terjedése kiválóan tükrözi az újdonságok fogadását, egyben az adott térség gazdaságának aktivitását, hiszen a megújítások egyik fontos jelzőszámának is tekinthető a (ki)vásárlások, az átalakulások mértéke, intenzitása.

Privatizációs módszerként több eljárást alkalmaznak, így a *spontán privatizációt*; ekkor az állami vállalat társaságok csokrára bomlik és azok értékesülnek, *az átalakulást*; az állami vállalat egy-az-egyben történő társasággá történő alakulását, majd abból az üzletrészek, részvények eladását, az *aktív privatizációt*; az Állami Vagyongynökség (ÁVÜ) által kezdeményezett és közvetlenül vezérelt eladást, az *előprivatizációt*; vendéglátó és kereskedelmi üzletek (bérleti jogának) értékesítését. Végül 1991-ben vezették be az ún. *önprivatizációt*, amelyben az ÁVÜ közvetlenül nem avatkozik be a privatizációs folyamatba, azt egy általa elismert tanácsadó cég végzi, a saját felelősségére és üzleti kockázatára. Az utóbbi konstrukció kötelezően előnyben részesíti az adott vállalat dolgozóit és vezetőit (Csillag I. 1992).

4. táblázat

Az előprivatizáció során eladott üzletek száma településtípusok szerint

Megye	Megyeszékhely	Városok	Falvak	Összesen
Bács-Kiskun	108	143	28	279
Békés	77	195	33	305
X Csongrád	282	258	7	547
Hajdú-Bihar	204	100	31	335
Jász-Nagykun-Szolnok	128	165	22	315
Szabolcs-Szatmár-Bereg	173	84	63	320
Alföld összesen	972	945	184	2101
Alföld aránya a vidékből (%)	36,6	33,9	17,0	31,8

Forrás: Előprivatizációs címlista.² Glob Kft. Budapest, 1991.

Sajnos ma még rendkívül kevés adattal rendelkezünk a magánkézbe került, vagy kerülő állami szervezetekről és azok térségi eloszlásáról. Az Alföldön közel négyezer üzlet kerül, került privatizálásra, ezek döntő hányada megyeszékhelyeken (46,2 %) és városokban található (44,9 %), a falvak csupán a fennmaradó rendkívül

vül kis arányban (8,9 %) érdekeltek. Így érthető, hogy az Alföldön - de az ország más régióiban is - a falvakban dinamikusan terjednek az új kereskedelmi egyéni és társas vállalkozások, konkurenciát állítva a falusi térségekben tevékenykedő fogyasztási szövetkezeteknek. A központi településekben, főleg a városokban működnek az állami tulajdonú kereskedelmi és szolgáltató vállalatok, így ezekben a centrumokban indulhat meg erőteljesebben a kereskedelmi és vendéglátó egységek privatizációja, ám annak mértéke regionálisan igencsak eltérő (4. táblázat). Információink szerint 1991-ben 3762 üzletet, vagy annak bérleti jogát hirdették meg, amiből eladtak 2101 egységet. 1729 esetben árverést tartottak, a fennmaradó 382-nél egyéb privatizációs eljárást alkalmaztak (Diczházi B. 1992.). Az előprivatizációból származó bevétel 1991-ben 5088 millió Ft, egy eladott üzlet átlagára 2,9 millió Ft volt³.

5. táblázat

Az állami vállalatok száma és részaránya az összes gazdasági szervezetből (1991. december)

Részarány a gazdasági szervezetekből (%)	Számuk: - 60	61 - 80	81 - 100	101 felett	Összesen
- 10	-	-	Somogy	Győr-M.-S.	2
10,1 - 15,0	Heves Jász-N.-Sz. Szabolcs-Sz.-B.	Fejér Baranya	Veszprém	Budapest	7
15,1 - 20,0	Komárom, Vas, Tolna	Csongrád	Békés	Borsod-A.-Z.	6
20,1 - 25,0	Zala Hajdú-Bihar Pest	-	Nógrád	-	4
25,1 -	-	-	Bács-Kiskun	-	1
Összesen	5	4	8	3	20

A privatizáció területi összefüggéseihez tekintsük át az állami vállalatok számát és részarányát az adott megye összes gazdasági szervezetén belül (5. táblázat). Kettős következtetést vonhatunk le a táblázatból. Az egyik, hogy azokban a megyékben csökkent leginkább az állami vállalatok részesedése az összes gazdasági szervezetén belül, ahol rendkívül intenzívnak ítéltük meg a szervezeti innovációt, az új gazdasági egységek létrejöttének ütemét. Másrészt az állami vállalatok száma

viszonylag magas még ezen aktív térségekben is, tehát az állami tulajdonú egységek privatizációja lényegében csak elkezdődött.

Az alföldi megyék között lényeges különbségek találhatók, hiszen Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében az állami vállalatok aránya alacsony, míg Csongrádban, Békésben és Hajdú-Biharban ennél mérsékeltebb az átalakulás, viszont az új vállalkozások alapításában élenjáró Bács-Kiskun megyében továbbra is jelentős az állami szektor aránya.

Ennek a folyamatnak a meggyorsítását hivatott szolgálni a fentiekben jelzett *önprivatizációs program*. A program első lépésében a 300 főnél kisebb, 300 millió Ft vagyon és 300 millió Ft forgalom alatti, főleg a helyi-térségi ellátást, inkább javító-szolgáltatásokat végző állami tulajdonú és döntően volt tanácsai alapítású vállalatokat vonták be a privatizációba (6. táblázat).

6. táblázat

Az önprivatizáció első lépésében résztvevő vállalatok adatai

Megye	Egységek (db)	Létszám (fő)	Forgalom (m Ft)	Vagyon	
				(m Ft)	(%)
Bács-Kiskun	17	2380	742,6	1628,0	23,1
Békés	17	1870	518,0	1351,7	19,2
✓ Csongrád	9	1360	576,3	892,4	12,6
Hajdú-Bihar	13	1765	551,7	1041,1	14,8
Jász-Nagykun-Szolnok	13	1921	532,8	1187,5	16,9
Szabolcs-Szatmár-Bereg	9	1313	515,6	942,3	13,4
Alföld összesen	78	10609	3437,0	7043,0	23,8

A vállalati vagyon alapján Bács-Kiskun és Békés megye tőkekínálata a legnagyobb az Alföldön, de szinte mindegyik megyében közel 1 milliárdos vagyon került eladásra ebben a programban. A kérdés persze az, hogy van-e érdeklődő helyi-térségi vállalkozó, vagy a megindult tőkeimport keretében folytatódik-e az állami vállalatok ki- és megvásárlása. Nem könnyű megbecsülni ezen privatizációs program sikerét, hiszen még publikált adatok nincsenek az 1991 augusztusában indult akcióról, csak jelzések vannak arra, hogy 218 elfogadott privatizációból 20 már az önprivatizációs programból került ki 1,1 md Ft értékben (Diczházi B. 1992).

Ezen vállalatok között felszereltségben, technikai színvonalban, piaci kapcsolatokban és persze a termelési, tevékenységi jellegben nagy eltérések mutatkoznak. Nem lényegtelen a vállalat elhelyezkedése, helyi és térségi piacának volume-ne, annak mozgása, egyéb gazdasági lehetőségeik, s végezetül éppen ezen tevé-

kenységekben szaporodtak el és alakultak látványosan az elmúlt időszakban az igazán piacorientált kis- és középvállalkozások. Nem nehéz azt megbecsülni - az előzetes területi adatok hiányában sem -, hogy a gazdasági-szervezeti innovációkban aktívabb térségekben ezek és persze további állami vállalatok is jobban elkelnek majd, mint a szerényebb vállalkozásokkal rendelkező régiókban.

2. AZ INNOVÁCIÓS KÖRNYEZET ÉS AZ ALFÖLD

Az innovációk és az általuk is megindított modernizációs folyamatok nyomonkövetése a településhálózatban és az egyes téregységekben nem egyszerű feladat. Az új tevékenységek, szervezetek, termékek és technológiák megtelepedése, azok befogadása függ a települések meglévő funkcióitól, avagy éppen ezeknek a funkcióknak a hiánya gátolhatja az innovációt hordozó elemek megtelepedését és adaptálását. A centrumok talán kiváltságosabb helyzetben vannak, hiszen vélhetően sokoldalúbbak a szerepköreik és az általuk ellátott kisebb-nagyobb térségben számottevőbb a kereslet az új termékek és tevékenységek iránt. A városok, mint a településhálózat központi elemei az elsődleges befogadói, alkalmazói az innovációkat megtestesítő tényezőknek. Ugyanakkor a terjesztés fontos szereplői is, hiszen innen meríthetnek mintákat, értékeket az egyes térségek, régiók gazdasági és társadalmi aktorai az újdonságokról, azok hatásairól és alkalmazásairól.

Az egyes innovációt hordozó elemek térbeli megjelenésének tanulmányozásakor kitűnt, hogy a városhálózat bizonyos elemeinek döntő jelentősége volt az újdonságok fogadásában, illetve terjedésében (Rechnitzer J. 1992). Kialakult egy határozottan felismerhető hierarchikus struktúra az egyes városok között, amelyben alapvetően a városi funkciók, azok sokszínűsége volt a rendszerező ismerv. Ha egy-egy újdonság hordozó tényezőt csak önmagában vizsgálunk és úgy hasonlítjuk össze a településhálózat elemeit, vagy a téregységeket, akkor nem ismerhetjük meg egyrészt az adott térbeli alakulat adottságaiból, körülményeiből fakadó meghatározottságokat és feltételeket, másrészt pedig nem érzékelhetjük az innováció hordozó tényezők egymás közötti kapcsolatait, illetve azok viszonyát, függőségét a település, a térség szocio-ökonómiai és infrastrukturális (felszereltségi) körülményeitől.

A *település és térség innovációs környezetét* szocio-ökonómiai adottságaiban és intézményeinek szerepköreiben, valamint infrastrukturális felszereltségében kell keresnünk. A funkciók, amelyek a klasszikus értelemben vett ellátáshoz és szolgáltatáshoz kapcsolódnak, csak a feltételeit, pontosabban a kereteit adják az újdonságok fogadásának. Olyan *kereteket*, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a településben megjelenjenek és letelepedjenek az innovációs faktorok, azonban ezek a tényezők önmagukban nem elégségesek az adaptálásukhoz, a település egész gazdasági-szociális-környezeti struktúrájába való beépülésükhöz, nem is beszélve a terjedésükről, közvetítésükről a kisebb-nagyobb térségek irányába (Camagni, P. R. 1992).

Az ország városainak és városkörnyék körzeteinek innovációs miliőjét az alábbi tényező-csoportokkal jellemeztük empirikus vizsgálatunk során (Rechnitzer J. 1992):

- a gazdasági aktivitás alatt a vállalkozás-aktivitás mértékét és jellegét (hazai és/vagy külföldi érdekeltségű társas vállalkozások elterjedését), az előprivatizációba bevont egységek nagyságát, illetve a lakosság jövedelmi-megtakarítási és fogyasztási szintjére vonatkozó információkat vettük figyelembe,
- termék és tevékenység innovációknál értelmeztük a telefon, a telefax és a CB ellátottságot, a számítógépek kapacitásának nagyságát a centrumokban, a gépkocsik számát és a lakosság külföldi utazási hajlandóságát kifejező világútlevelék számát,
- szellemi erőforrások között szerepeltettük a lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlását⁴, a középfokú intézményekben tanulók számát, és a nyugati nyelveket tanulók arányát a különböző oktatási szinteken.
- társadalmi-politikai innovációk meghatározásakor figyelembe vettük a különböző jellegű napi- és hetilapok előfizetőinek a számát, valamint az utolsó országgyűlési képviselő-választáson résztvettek arányát, és a helyi alapítványok számát,
- a centrum funkcióknál és népességi aktivitásnál tüntettük fel azokat a tényezőket, amelyek a városok ellátottságát és egyben vonzó hatását voltak hivatva megjeleníteni, így a népesség számának változását, a tényleges szaporodás/fogyás mértékét, az épített lakások számának változását (mindkettőt 1980-1990 között), valamint egy összevont mutatóval az intézményi ellátottságot⁵ soroltuk ebbe a blokkba.

A fenti mutatókból képzett adatbázis alapján egy faktoranalízissel végzett elemzés arra derített fényt, hogy a városok innovációs környezetét, az újdonságok fogadásának jellegét egyrészt a centrumok ellátottsága, felszereltsége, másrészt pedig a lakosság iskolai végzettsége, és az ahhoz rendkívül szorosan kapcsolódó, vele egy faktorba tömörülő új típusú vállalkozások jelenléte határozza meg.

Az egyes tényezőcsoportok és elemeik a városok innovációs környezetének értelmezéséhez, pontosításához az alábbiak szerint járultak hozzá:

- A centrum funkciók és népességi aktivitás tényezői közül mindegyik számottevően befolyásolja a városok újdonság fogadását. A központok vonzásának erősségére utaló lakásállomány változás, valamint az ehhez is szorosan kapcsolódó tényleges szaporodás/fogyás determináló tényezői az újdonságok megtelepedésének, ám mindezekben is túltesz az intézményi ellátottság, azaz a városi szerepkörök minél szélesebb megléte.
- A kiválasztott gazdasági tényezők szintén alkalmasak a városok innovációs környezetének jellemzésére. A centrum funkciókhoz is kötődő gazdasági változók, mint pl. a kereskedelmi forgalom egyértelműen az ellátottságot,

a városi szerepköröket megtestesítő faktorhoz kapcsolódik. Míg a gazdasági innovációt szemléltető tényezők, mint a vállalkozás-aktivitás más-más megközelítésű elemei, már egygyé tartoznak, elkülönült faktort hozva létre. Elgondolkodtató, hogy a lakossági takarékbetétállomány mértéke és a személyi jövedelmek, valamint azok adója nem hozható egyértelmű összefüggésbe a városok felszereltségével, vagy éppen az új típusú gazdasági szervezetek megjelenésével. Sőt a városok lakosságának tőkebefektetéseire utaló változók nemcsak elkülönülnek a centrum funkcióktól és a vállalkozás aktivitási tényezőktől, hanem azokkal nagyon laza, nem szignifikáns kapcsolatban állnak. A vállalkozások terjedését a városhálózatban nemcsak a lakosság jövedelme, vagy megtakarításai motiválják, hanem a meglévő szervezeti, vállalkozói agglomeratív hatások, mint a lokális-regionális gazdasági környezet és a városi funkciók kiépültsége, illetve az általános gazdasági körülmények, kiszámíthatóságuk, ösztönző rendszereik és természetesen korlátaik.

- A termék és tevékenység innovációt szimbolizáló tényezők közül csak a *telefon-telefax előfizetők száma* és a *személygépkocsi-állomány nagysága* hozható egyértelmű összefüggésbe az innovációs környezettel. Ebben a változócsomagban szerepeltettük az egyes városok távolságát a fővárostól. Egyértelműen kitűnt, hogy a földrajzi távolság negatív módon hat a városok innovációs fogadóképességére, vagyis minél távolabb vannak Budapesttől, annál kevésbé ellátottak újdonság hordozó és közvetítő tényezők-ből. Ezt a területi kutatásokban evidensnek tartott megállapítást csak azért emeltük ki, hogy ismét rávilágítsunk a főváros kiemelt szerepére, meghatározó jellegére a város-és településhálózatban.
- A szellemi erőforrásokban, azokon belül is a *közép- és felsőfokú végzettségűek számának nagyságában* kell keresnünk városaink alapvető és meghatározó innováció gerjesztő tényezőit. A magasan kvalifikált népesség gazdaságilag aktív, fogékony az újdonságok iránt, döntő szerepe van a vállalkozások terjesztésében, de a városok felszereltségét, intézményekkel való ellátottságát is erőteljesen befolyásolja, meghatározza.
- A *társadalmi-politikai aktivitás* már az előzőkből következik. Hiszen a lakosság intellektuális színvonalával szorosan összefügg az újdonságokat közvetítő médiák jelenlétével is, ám a politikai vagy közösségi aktivitás már ezen tényezőkkel, és egyben az innovációs környezet további meghatározóival sem került vizsgálatunk alapján összefüggésbe.

A városhálózat innovációs környezetét tehát az általunk kijelölt elemkombináció alapján alapvetően és döntően a *városok intézményi felszereltsége, a lakosság iskolázottsága és a vállalkozás-aktivitás mértéke* határozza meg. A jövőben vélhetően a jobban felszerelt, jelentősebb polgári hagyományokkal és aktív, vagy aktivizálódó helyi-térségi piaccal rendelkező városokban élénkülhet meg az innová-

ciós környezet, illetve ezen tényezők serkentésével érhetők el a városhálózat egyes elemei felzárkózása, illetve mindezek hiányában történik meg a városok további differenciálódása.

A városokra vonatkozó elemzések már jelezték, hogy a centrumok innovációs miliójének alakulásában meghatározó szerepe van a helyi-regionális piacnak és annak a szocio-ökonomiai környezetnek, amely a várost körülveszi, annak működésére hat. Egyben a város is befolyásolja ezen tényezőket, hiszen az újdonságok többségét körzetének települései innen merítik, ám a közöttük megindult együttműködések, kapcsolatok az innovációs tényezők megosztását és ezáltal a térségi funkciók kiszélesedését is eredményezhetik.

A várost és szűkebb térségét tehát együtt kell elemeznünk, hiszen az innovációs környezet értelmezése így nemcsak gazdagodhat, hanem annak térségi hatásai is érzékelhetővé válhatnak. Kimutatható, hogy a kistérség települései csak fogyasztói, felhasználói az innovációs tényezőknek, vagy már ott is felbukkantak a megújítás elemei és ezek együttesen formálják, alakítják a mikrorégiót, annak profilját, arculatát. Továbbá éppen a centrum és körzete összevont vizsgálata kínálhat információkat a közöttük lévő együttműködések, pl. az agglomerálódási folyamatok megtételeéhez, annak árnyaltabb megismeréséhez. Nem kívánunk újra foglalkozni az egyes változócsoportok bemutatásával, hiszen ismétlésbe bocsátkoznánk, ehelyett inkább azokról a tényezőkről írunk, amelyek az innovációs környezetet jellemző faktorba nem kerültek be, kiestek a faktoranalízis rostáján.

A gazdasági tényezők közül a *bankfiókok száma* még nem áll értékelhető kapcsolatban egyetlen más változóval sem, vagyis a hálózat nagysága, elhelyezkedése elsősorban a helyi adottságokon, feltételeken múlik (szakemberek, létesítmények stb.), nem pedig az egyes térségek megújítási, újdonságfogadási képességén. Ebben az elemzésben is a lakossági megtakarítások nagysága - és még kiegészítésképpen elemzett hosszú lejáratú (lakás) hitelállomány mértéke - egyáltalán nem hozható számottevő kapcsolathoz az innovációs környezet közvetlen tényezőivel, de más egyéb térségi, városi felszereltségi mutatóval sem. Az utóbbi tényező még érthető lehet, hiszen ahol magas az eladósodottság, ott a vállalkozások terjedése is visszafogottabb. Azonban ahol már jelentősebb jövedelmek halmozódtak fel, ott feltételezhetően az újdonság fogadás is számottevőbb lehetne, azonban vizsgálatainkban nem kapcsolódnak össze a vállalkozás-aktivitás mutatói és a megtakarítások. Ennek a negatív jelenségnek az okát az inflációs várakozásokban kell keresnünk. Hiszen kedvezőbb ma a megtakarításokat különböző betétekben, értékpapírokban elhelyezni, mint valamilyen kiszámíthatatlan, kockázattal terhelt helyi vállalkozásba fektetni.

A *munkanélküliségi ráta* a "negatív innovációt" jeleníti meg, hiszen elméletileg ahol magas ez a tényező, ott a gazdaság aktivitása visszafogott, a megújítási hajlandóság mérsékelt, az új szervezetek és tevékenységek terjedése gyenge. Persze nem ilyen egyszerű a helyzet, hiszen a munkanélküliséggel sújtott térségekben ma még az állami vállalatok kerülnek egyre nehezebb gazdasági helyzetbe, illetve azok privatizálásával egy jelentős átstrukturálódás zajlik, ami egyben termelési,

tevékenységi, szervezeti és menedzsment váltást is jelent, így a vállalkozás aktivitás még számottevő is lehet ezen térségekben. Kiemelkedően negatív a kapcsolat a munkanélküliségi ráta és az adófizetők aránya, a személyi jövedelemadó mértéke és a vándorlási különbözet között. Ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy ezen térségekben a innovációk terjedése csak megindult és lendülete rendkívül gyorsan kimerülhet, ha nem épülnek ki a megújítás stabil és tartós elemei, sőt a meglévők is a mérséklődő kereslet hatására visszaszorulhatnak, leépülhetnek.

A városkörnyék-körzetek innovációs miliójét a gazdasági jellemzők közül tehát a jövedelmek nagysága és a vállalkozás aktivitás tényezői határozzák meg a legkarakteresebben, vagyis kimondottan a városi innovációs mutatók determinálják a körzet egészének megújítási potenciálját. Érdekes, hogy a vegyes vállalatok nem képviselnek döntő súlyt ebben a faktorban, aminek oka egyrészt a külföldi tőke magas koncentrációja a fővárosban és a nagyvárosokban, azok körzeteiben. Másrészt a vállalkozások ezen formáinál nem tudunk még terjedési törvényszerűségeket regisztrálni, mert megtelepedésükben a korábbi gazdasági kapcsolatoktól kezdve az infrastrukturális feltételeken át egészen a földrajzi elhelyezkedésig számos tényező játszhat szerepet.

Egyértelmű tehát, hogy a városkörnyék körzetek innovációs miliójének legfontosabb alakítóit a *városi szerepkörökhöz kötődő infrastrukturális felszereltségben* kell keresnünk. Nem ilyen erősen determinisztikus a jövedelmi tényezőcsoport és a vállalkozás aktivitás blokk között az összetartozás, ugyancsak gyengén sztochasztikus a kapcsolata a városi-térségi felszereltséget jellemző faktornak a jövedelmeket tükröző változócsoporthal.

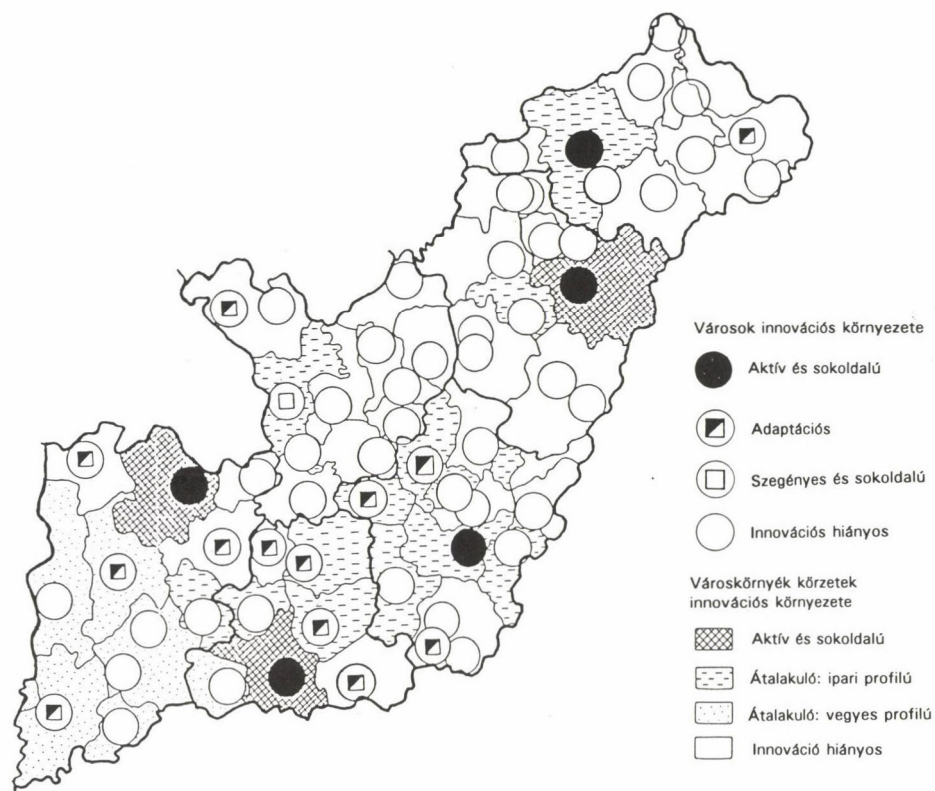
3. AZ ALFÖLD TÉRSZERKEZETE: TÁJKÉP INNOVÁCIÓKKAL

A rendszerezett és egymással meghatározott összefüggést mutató változókat klaszteranalízissel kíséreltük meg egybetartozó csoportokra bontani. A többszöri futtatások eredményeként hat különálló, sajátos tulajdonságokat felmutató blokkba sorolhatjuk⁶ megfigyelési egységeinket, amelyekhez kapcsolhatjuk a városvizsgálat eredményeit, így már a centrumokról és azokat is magukba foglaló mikrotérségek innovációs környezetéről is képet alkothatunk (5. ábra).

Az Alföld viszonylatában igazán csak három nagyközpontról és körzetéről mondhatjuk azt, hogy az innovációk fogadása szempontjából aktív és sokoldalú térségek. Kecskemét, Szeged és Debrecen esetében magas és szinte teljes körű vállalkozás aktivitás mellett a körzet egészének számottevő és a többi térséghez képest is kimagasló az infrastrukturális (kiemelkedő a telefon, telefax és csatornahálózat) felszereltség.

Ezekben a városkörnyék-körzetekben a központok súlya döntő és meghatározó, azonban a mikrorégió többi településének értékei is tovább erősítik az innovációs környezet közvetlen és közvetett hatásait. A csoportba tartozó nagyvárosi körnél már kialakult az agglomerációs övezet, amely szintén megfelelő körülmé-

5. ábra. Az Alföld városainak és városkörnyék körzeteinek innovációs környezete

nyeket kínál az újdonságok letelepedéséhez. Az agglomerációkban levő települések felszereltsége néhány tényezőben a nagyvárosi rendszerhez kapcsolódik, és a nagyobb térség, a megye, a régió településeinek ellátottsági színvonalától kedvezőbb értékkel rendelkezik.

Nyíregyháza és Békéscsaba áll közel az előbbi sorhoz, de egyben kivételt is képez. A két városban nagyon intenzív az újdonságok megtelepedése, dinamikus az adaptáció, de a környezet szegényes, lassan mozdul meg, csupán a jelzései regisztrálhatók az erőforrásokat szigetszerűen tömörítő központokból érkező hatások szétterülésének.

Korábbi megállapításaink nyertek megerősítést, hiszen a nagytérség meghatározó, egyben tradicionális regionális centrumaiban már élénk az innovációs környezet, aktív az újdonságok megjelenése, valamint azok egymásba kapcsolódása. Ezen központok vélhetően erősen hatnak szűkebb térségükre, megújítási folyamataik ott dominánsan érvényesülnek és feltételezhető, hogy az egész nagytérségben Kecskemét, Szeged, Debrecen, Nyíregyháza és Békéscsaba az innovációk elsődleges közvetítői, terjesztői.

Az *innovációs környezetben nagy eltéréseket találunk az Alföldön*, hiszen csupán 13 városnál és 18 városkörnyék-körzetnél mondhatjuk azt, hogy megjelentek az újdonságok és talán megindult a korábbi szerkezetek átalakulása. Az egyik alcsoport inkább a korábbi gazdasági szerkezettel, a még működő ipari struktúrával jellemezhető (12 esetben). Mindez egyrészt kifejeződik az ipari bruttó jövedelmek, valamint az adófizetők és az SZJA nagyságát megjelenítő változók klaszter alakításában. Ezen átalakuló térségeknél, de főleg a központjaikban most indult meg az átfogó szerkezet-tevékenység-szervezet váltás, a régi struktúrák már nem, az újak még nem fejtenek ki látványos hatásokat, így fejlődési pályájuk egyenlőre pontosan nem rajzolható fel. A körzetek itt alapvetően centrum orientáltak, vagyis esetükben a központok határozzák meg egyértelműen a térségek arculatát, illetve a kimutatható centrum-periféria különbségek miatt a körzet egészének összevont paramétereit is lerontják.

A másik alcsoportban (6 körzetben) érzékelhető szintén a vállalkozás-aktivitás, amelyből kiemelkedik pl. a vegyes vállalatok sűrűsége, de az összetartozást mégis a világútlevelek és a gépkocsi ellátottság jeleníti meg a legszemléletesebben. A funkciókban aktívabb, a kapcsolatokban sokoldalúbb és a változásokra gyorsabban reagáló térségek sorolódtak ebbe az alcsoportba, ahol lehetőség kínálkozik az innovációs miliő formálására, az adaptációs folyamatok élénkítésére, a települési funkciókban is rejlő adottságok jobb kihasználására. Véleményem szerint ezen vegyes profilú és adaptációra képes kistérségekben, illetve központjaikban nagyobb a lehetőség a felzárkózásra, vagy a leszakadás ütemének mérséklésére.

Az átalakuló térségi eloszlása is érdekes. A vegyes profilúak, a vállalkozásra nyitottabbak, a felzárkózásra jobb adottságokkal rendelkező mikrorégiók Bács-Kiskun megyére koncentrálnak és Pest megye alföldi térségeiben találhatók. Míg az ipari jellegűek, vagyis a leszakadásnak jobban kitettek szinte koszorúba tömörülnek Csongrád és Békés megyében, s csak szigetként emelkedik ki Nyíregyháza és Szolnok vonzáskörzete.

Az Alföld innovációs környezetében a választóvonal valahol a Békéscsaba-Kecskemét vonal mentén húzódik. Az Alföld vizsgált 70 városából 51 esetben, az 54 városkörnyék körzetéből 29 mikrorégióban az elemzett tényezők értéke jelentéktelen, alacsony, nem számottevő. A központokban - de a körzetükben méginkább - a vállalkozás aktivitás nem jelentős, a jövedelmi kondíciók kedvezőtlenek, a kommunikációs jellemzők siralmas képet mutatnak, és a társadalmi-népességi faktoroknál csak a felszereltségi paraméterek rosszabbak. A perifériák minden jegyét magukon hordozzák és megjelenítik ezek a térségek, egybefüggően lefedve

szinte az egész Nagykunságot, a Hajdúságot, a Körösök-vidékét és természetesen a Nyírséget, Bereggel és a Szatmári-síksággal. A Duna-Tisza közében és a Vihar-sarokban a nagycentrumokon kívüli térségekben is kimutatható valamiféle elmozdulás, differenciáltabb térszerkezet figyelhető meg, ami részben újdonságok megjelenéséből, részben a települések felszereltségéből vagy mindkettőből együttesen következik. Szemben a perifériákkal, ahol nincsenek kapaszkodók, nincsenek kapcsolódó pontok, felfűződésre, adaptációra készülő centrumok és térségek, így egyértelműen állíthatom, hogy leszakadtak ezek a térségek az ország egészétől, de az Alföld nyugati felétől is, megújításuk, aktivizálásuk roppant nagy ráfordításokat és óriási munkát igényel.

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által koordinált Alföld Kutatási Program számára készített kézirat jelentősen módosított változata.
2. Az előprivatizációba az állami kereskedelmi és termelő-szolgáltató vállalatok üzlethelyiségei kerülnek értékesítésre az egyéni és csoportos vállalkozások számára. A privatizálás során nemcsak az adott állami egységek saját tulajdonú üzletei, hanem azok bérleményei is kalapács alá kerülnek, de az üzletek jellege alapján tevékenységi megkötöttségek is vannak (könyvüzlet, élelmiszerbolt, gyermekélelmiszerbolt).
3. Magyar Hírlap, 1992. február 13.
4. Ennél a mutatónál sajnos éppen a népszámlálási adatok hiánya miatt csak az 1980. évi értékkel dolgozhattunk.
5. Az intézményi ellátottságot 12 tényező demonstrálta: a helyi autóbusszközlékedés viszonylatainak a száma, a gázfogyasztók száma, a zöldterület nagysága, a kórházi ágyak, a középiskolai osztálytermek, a művelődési intézmények, a kereskedelmi és vendéglátóhelyek száma, a kereskedelmi szálláshelyeken a szobák száma, az elvezetett szennyvíz mennyisége, az egészségügyi általános körzetek száma, a városban lévő felsőfokú tanintézetek és a pénzintézetek száma. Ezen mutatók értékeit egy pontosítási rendszerrel sűrítettük egy változóba, a számításokat Sas Béla végezte.
6. A futtatások során 4-től 10-ig jelöltük ki a klaszterek számát. Az egyes verziók között, főleg a 6-8-as bontásnál alapvető különbségek nem voltak, így ezek alapján a hatos csoportosítást tartottuk elfogadhatónak, megfelelően értelmezhetőnek.

IRODALOM

- CAMAGNI, R.P. (1992): *The concept of innovative milieu and relevance public policies in European lagging regions*. Paper presented at IV. World Congress of Regional Science Association, Palma de Mallorca, p. 17.
- CSILLAG I. (1992): Privatizáció 91. - In.: Kurán S.-Sándor P. - Vass L.(szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Economix Rt., Budapest, pp. 298-309.
- DICZHÁZI B. (1992): Tények és adatok a magyar privatizációról-1991. - In.: Kurán S.-Sándor P. - Vass L.(szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1992*. Economix Rt., Budapest, pp. 311-316.
- FEKETE-GYÁRFÁS J. (ed.)(1991): *Joint ventures in Hungary with foreign participation*. - Magazin Kiadó, Budapest.
- MESKÓ A. (1991): Szaporodnak a vesztesek. - *Bankszemle*, 6. pp. 19-33.
- NEMES NAGY J.-RUTTKAY É. (1992): Gazdasági társaságok az Alföldön. - *Alföldi Társadalom*, III., pp. 56-72.

- RECHNITZER J. (1991): Az innovációk térbeli megjelenése. - *JUSS*, 2. pp 33-40.
- RECHNITZER J. (1992): Válság és megújítás a városhálózatban. - *Magyar Tudomány*, 4. pp. 427-435.
- RECHNITZER J. (1993): Az innovációs környezet és a regionális politika. - In.: Kovács K.(szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás*. MTA RKK, Pécs. pp. 271-301.
- SÁNTHA J. (1992): Hol keresi helyét a külföldi tőke? - *Településfejlesztés*, 3. pp. 49-55.

THE ALFÖLD DIVIDED BY INNOVATIONS

János Rechnitzer

Studying the spatial spreading of innovations, it was found that they and their carriers are not so frequent in the Alföld as elsewhere.

In the paper the appearance of three organisation forms of innovation is investigated: among the new forms of entrepreneurship, individual enterprises and companies and some characteristics of ventures with foreign interests and of privatisation.

In the occurrence of new entrepreneurial forms settlement hierarchy was found to play a decisive role. All kinds of enterprises are strongly concentrated on the major centres of the region, while in the network of medium-size and small towns new economic organisations only occur in moderate numbers.

In the study of the urban network as background to enterprises, along with the appearance of new enterprises, the intellectual resources communication and infrastructure were equally considered. It can be claimed that the institutional supply and ratio of people with higher and secondary education in towns control the reception of innovations, i.e. the innovation environment depends on the level of equipment and the qualification of population.

Urban and urban environs analyses in the Alföld allow the delimitation of areas where innovations occur and are received more frequently. These areas are associated with major centres or their attraction zones, but areas sensible for innovation can also be identified in the regions of some small and medium-scale towns too. In the Alföld areas north of the Békéscsaba-Szolnok railway line innovations appear in a point-like distribution, clearly related to large towns. The network of medium-size and small towns have not yet activated in the area, it lags even more behind.

The innovations related to the renewal of economy and society divide the spatial structure of Alföld to an increasing degree, intensifying the already existing regional differences and reducing chances for catching up.

MUNKANÉLKÜLISÉG AZ ALFÖLDÖN

Dövényi Zoltán*

1. ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Ma már nem igényel különösebb bizonygatást, hogy a munkanélküliség néhány év alatt a legsúlyosabb társadalmi problémák közé emelkedett. Ezt az állítást a különböző irányú tudományos vizsgálatok, gazdasági elemzések és a közvéleménykutatások is egyértelműen alátámasztják.

Bár a munkanélküliség jelenleg már az ország minden részén jelen van, a regionális különbségek meglehetősen nagyok. Amíg a fővárosban és közvetlen környékén a probléma még kezelhetőnek látszik, addig kiterjedt térségekben a munkát keresők száma és aránya már jelenleg is olyan magas, hogy súlyosan fenyegeti a regionális, illetve a lokális társadalmakat.

Nagyterületi szinten az Alföld is ez utóbbi kategóriába tartozik, s ez már önmagában is indokolja az alföldi munkanélküliség vizsgálatát. A probléma összetettsége nem teszi lehetővé, hogy egyetlen tanulmányban minden aspektust kibontsunk, hanem csak a legfontosabb jellemzők összefoglalására van lehetőségünk. Ezen belül is elsősorban a területi különbségek bemutatása a cél, méghozzá több szinten.

A nagyterületek közötti összehasonlításnál az Alföld területét a *hat megye közigazgatási területével* vesszük azonosnak, jóllehet eme nagytáj ennél köztudottan nagyobb. Az Alföld tényleges területét jobban megközelíti a következő területi egység, a *munkaerőpiaci körzetek* szintje. Ebben a területi szisztémában van elsősorban lehetőség a munkanélküliség Alföldön belüli különbségeinek bemutatására. Végezetül területi egységként kínálkozik a *településszint*, ahol a munkaerőpiaci körzeteken belüli különbségek kimutatása is lehetséges. Jelen tanulmányban ez a szint meglehetősen csonka, mivel csak kiragadott példákon keresztül villantja fel a problémákat, nem pedig az Alföld egészére kiterjedő elemzés alapján.¹

Hasonlóképpen nincs hely a munkanélküliséggel kapcsolatos elméleti és módszertani problémák taglalására. Ezek megtalálhatók azonban a hazai szakirodalomban is (Bánfalvy Cs. 1989, Késedi F. 1991). Nem lenne elegendő viszont csak a jelenlegi munkanélküliség bemutatása, mivel az Alföldön ezt megelőzően is több-kevesebb súlyal mindig jelen voltak a munkaerőpiaci zavarok.

* Dr. Dövényi Zoltán, a földrajztudomány kandidátusa, az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetének tudományos osztályvezetője (Budapest)

2. PILLANTÁS A MÚLTRA

A gazdaságból kiszorult kisebb-nagyobb "dologtalan" csoportok szinte mindig megtalálhatók voltak az egyes társadalmakban, a mai felfogás szerinti munkanélküliség azonban viszonylag új jelenség és alapvetően a tőkés termelés uralomra jutásához kapcsolódik. Ez Magyarországon viszonylag későn, csak a múlt század utolsó évtizedeiben történt meg, így a "modern" munkanélküliség kb. egy évszázados múlttra tekint vissza honunkban.

A korabeli statisztika hamar felfigyelt a jelenségre, így már az 1890-es népszámláláskor összefűták az "ipar helyen kívüli segédeit". A kapott adatok több szempontból is csak tájékoztató jellegűek voltak. Egyrészt az összeírás csak az ipari munkanélkülieket vette számba, ezek pedig kisebb részét tették ki az összes munkát keresőnek, másrészt a népszámlálás időpontja (december 31.) éppen az ipari termelés szezonális mélypontjára (pl. ekkor az építőipar gyakorlatilag állt) esett.

A felmérés végül is a magyar korona országaiban 28 615 ipari munkanélkülit regisztrált, ami a segédek és szakmunkások 14,2 %-át jelentette.² A területi különbségeket nézve kitűnik, hogy az alföldi megyékben szinte kivétel nélkül átlag alatti volt az ipari munkanélküliség, s a munkát keresők száma megyénként 150-300 körül volt. Ezek a számok jelzik az Alföld iparának szerény volumenét is.

Az 1900-as népszámlálás már szélesebb körben írta össze a munkanélkülieket, publikálásra azonban ezúttal is csak a tulajdonképpeni ipari segédszemélyzet adatai kerültek (Szádeczky-Kardoss T. 1932). Eszerint az akkori Magyarországon az ipar körében 78 096 "alkalmazás nélkül volt segéd" élt, ez a segédek és szakmunkások 18,7 %-át jelentette. A tíz évvel korábbiakhoz képest jelentős növekedés háttérben elsősorban az állt, hogy a századforduló körüli gazdasági válság Magyarországot sem kerülte el, s ez a megnövekvő munkanélküliségben is megmutatkozott.

Az országos átlag mögött természetesen jelentős területi különbségek húzódtak meg. Budapesten az ipari munkások közel negyede volt munkanélküli ekkor, de magas volt a munkanélküliségi ráta a Dunántúlon is. Az alacsony ipari munkanélküliség elsősorban a Felvidéken fordult elő, a szerény iparral rendelkező Alföld pedig a két pólus között helyezkedett el, valahol az országos átlag környékén.

A tíz évvel korábbi állapothoz képest az Alföldön is jelentősen nőtt a munkanélküliek száma, elsősorban Bács-Bodrog (2308), Csongrád (1405) és Békés megyében (1302). Jóllehet ezek az abszolút számok nem tűnnek túlságosan magasnak, a szerény számú ipari foglalkoztatottnak jelentős részét tették ki. Ezt a kettősséget jól jelzi, hogy amíg a munkanélküliek abszolút száma alapján az első öt törvényhatóság között csak egy alföldi volt, addig a munkanélküliek aránya alapján négy (Baja, Kecskemét és Hódmezővásárhely mint törvényhatósági jogú városok, valamint Csongrád vármegye).³

A századforduló körüli munkanélküliség egyik sajátos vonása, hogy elsősorban a *férfiakat* érintette. Ekkortájt az ipari foglalkoztatottak 20-25 %-a már nő volt, a regisztrált ipari munkanélküliek között azonban még az öt százalékot sem érte el az arányuk. S mivel a munkanélküli nők több mint fele Budapesten élt, az

ország többi részén - így az Alföldön is - az ipari munkanélküliség gyakorlatilag a férfiakra korlátozódott.⁴ E különös megoszlás oka elsősorban talán abban kereshető, hogy a munkanélküliség ekkor elsősorban olyan iparágakban volt jelentős, ahol túlnyomórészt férfiak dolgoztak (pl. építőipar, vas- és fémipar).

Az 1900-ban készült népszámlálás alapján hozzávetőleges képet kaphatunk a *munkanélküliség időtartamáról* is. Eszerint a regisztrált munkanélküliek közel fele bizonytalan ideje volt állás nélkül, közel negyede 1-3 hónapja, több mint 17 %-a pedig több mint 3 hónapja. Ehhez viszonyítva az Alföld egyes területei között meglehetősen nagy különbségek alakultak ki. A törvényhatóságok többségében átlag feletti volt a bizonytalan ideje munkanélküliek aránya (Csongrád megyében pl. közel 90 %!), Jász-Nagykun-Szolnok megyében viszont csak 40 %.

Ezek az eltérések jelentős részben abból adódtak, hogy heterogén volt a munkanélküliek szakmai összetétele. Csongrád megye esetében a munkát keresők kétharmada kubikos volt, s ez a sajátos réteg a nagy ármentesítési és vasútéptési munkák lezárulása után teljes egzisztenciális bizonytalanságba került, s hosszú ideje nem jutott már munkához. Ezt a hosszú távú munkanélküliséget egyértelműen jelzi, hogy a Csongrádban regisztrált 928 munkanélküli kubikos kivétel nélkül bizonytalan ideje volt munka nélkül. A többi alföldi törvényhatóságban nem volt igazán nagy eltérés a munkanélküliek szakmai összetételében: meghatározó az építőipar (főleg kőművesek), de jelentős számú munkanélküli volt a ruházati iparban, valamint a faiparban.

Az 1910-es népszámlálás már egy gazdaságilag kedvezőbb időszakban regisztrálta a munkanélküliséget. Az előzőnél szélesebb körű felmérésből azonban ezúttal is csak az alkalmazás nélküli ipari segédszemélyzet adatait hozták nyilvánosságra. Eszerint ekkor már 70 ezer alá süllyedt a munkanélküli segédszemélyzet száma, s arányuk is 10 %-nál kevesebb volt. A gazdasági helyzet javulása azonban nem volt mindenütt érzékelhető, s ennek megfelelően az ipari munkanélküliség sem csökkent mindenütt. Amíg a fővárosban 1900-hoz viszonyítva felére olvadt az ipari munkanélküliek tábora, s a Felvidéken is alacsony értékeket regisztráltak, addig az Alföldhöz sorolható törvényhatóságokban összességében nőtt a munkanélküliség (1900: 10 656, 1910: 11 376 alkalmazás nélküli ipari dolgozó). Az átlagosnál nagyobb alföldi ipari munkanélküliséget jelzi az is, hogy a vármegyék és a törvényhatósági jogú városok között is alföldi közigazgatási egységben volt a legmagasabb munkanélküliségi ráta (Csongrád megye: 29,9 %, illetve Baja: 26,1 %).

Amint a felsorolt országos adatok is mutatják, az I. világháború előtt tömeges ipari munkanélküliség nem alakult ki Magyarországon, a fellendülés időszakában pedig a munkásoknak csak 3-5 %-a volt munka nélkül (Berend T. I.—Szuhay M. 1973). Mindez persze nem zárta ki, hogy egyes országrészekben vagy kisebb térségekben az átlagosnál nagyobb ipari munkanélküliség alakuljon ki.

A dualizmus kori Magyarországon az Alföld is a kedvezőtlenebb helyzetű területekhez tartozott, jóllehet az igazi gond már ekkor sem az ipari, hanem a *mezőgazdasági munkanélküliség* volt. Erről ugyan nincsenek részletes adataink, de

a jelek arra utalnak, hogy az agrártúlnépesedés már az I. világháború előtt is az Alföld egyik legnagyobb problémája volt.

A két világháború közötti időszak egyik markáns munkaerőpiaci változása a tömeges ipari munkanélküliség megjelenése. A munkanélküliek aránya az iparban még konjunkturális periódusokban is 10-15 % körül volt, a gazdasági világválság mélypontján pedig minden harmadik ipari kereső munka nélkül maradt (Berend T. I. - Szuhay M. 1973). Ennél is nagyobb munkanélküliség alakult ki azonban a mezőgazdaságban, ahol a munkát kereső agrárproletárok számát a válság éveiben 600 ezerre (!) becsülték, bár ez valószínűleg túlzott adat.

A probléma fontosságát a korabeli statisztika is érzékelte, mert az 1930-as népszámlálás keretében minden korábbinál részletesebb adatfelvétel történt a munkanélküliekről. Ekkor az iparforgalmi, értelmiségi és mezőgazdasági népesség köréből írták össze a munkát keresőket, azaz a felvétel jóval nagyobb körre terjedt ki, mint a korábbi esetekben. A teljes adatsort - technikai és módszertani nehézségekre hivatkozva - végül is nem publikálták, a legfontosabb adatok azonban nyilvánosságra kerültek (Kovács A. 1931, Szádeczky-Kardoss T. 1932).

Eszerint 1930 végén több mint 220 ezer munkanélkülit regisztráltak az országban, ami a népességnek 2,6 %-a, a keresőknek pedig kb. 5,6 %-a. A felmérés szerint a munkanélküliség ekkor a fővárosban és környékén volt a legnagyobb, itt élt a regisztrált munkanélküliek mintegy 45 %-a. Az Alföldön ekkor kb. 50 ezer munkanélkülit regisztráltak, ami így az átlagosnál kisebb munkanélküliséget jelentene. A valóságban azonban bizonyosan rosszabb volt a helyzet, mivel a felmérés éppen az Alföldön oly fontos mezőgazdasági munkanélküliség esetében meglehetősen alacsony értéket hozott ki. Eszerint a regisztrált munkanélkülieknek mindössze tizede (22-23 ezer fő) tartozott országosan az agrárszektorhoz, ami nyilvánvalóan irreálisan alacsony szám.

A hivatalos adatokból is kitűnik azonban, hogy az Alföld egyes területein nagy volt a munkanélküliség. Csongrád megyében pl. még mindig a munkanélküli kubikosok jelentették a legnagyobb gondot, itt a több mint 5 ezer összeírt állástalan a népesség 3,4 %-át tette ki. Bizonyosan tömeges volt a munkanélküliség Békés megyében is (közel 8500 fő; 2,6 %), a nagyvárosok közül pedig Debrecenben (7210 fő; 6,1 %) és Szegeden (4734 fő; 3,5 %).

Az Alföld súlyos problémája, az agrártúlnépesedés tehát a két világháború között sem oldódott meg. A kialakult munkaerőpiaci zsákutcát a kortársak is felismerték. Ennek lényege az volt, hogy a mezőgazdaság nem képes eltartani a folyton gyarapodó népességet, s minthogy vidéken alig van számba vehető ipar, a munkaképes népesség fölöslege a fővárosba és környékére áramlik, ezzel azonban csak a munkanélküliséget fokozza ebben a térségben (Kovács A. 1931).

Hosszú ideig az 1930-as népszámlálás volt az utolsó olyan felvétel, ami alapján valamilyen képet kaphattunk a munkanélküliség területi különbségeiről. Az 1949-es népszámlálás során is készült ugyan felmérés a munkanélküliekről, a területi adatokat azonban nem publikálták.

A "fordulat éve" után kibontakozó *szocialista tervgazdaság* egyik alapvető célkitűzése a munkanélküliség felszámolása, a teljes foglalkoztatottság megteremtése volt. Ez persze csak a deklaráció szintjén valósult meg, arra azonban az 1950-es évek elejétől már volt lehetőség, hogy a munkaerőpiaci helyzethez alkalmazkodva a népesség vándoroljon az egyes térségek között. Ebben a folyamatban a *gazdasági fejlettségéhez képest túlnépesedett Alföld szükségszerűen népességekibocsájtó terület* volt, s főleg az 1950-es és 1960-as években jelentős tömegek mondtak búcsút a térségnek.

A gazdasági teljesítőképesség és a népességszám közötti egyensúly azonban még az elvándorlások következtében sem alakult ki teljesen, amit a munkaerőpiac bizonyos feszültségei is jeleztek. Nem utolsósorban ezek feloldását szolgálta a "vidék iparosítása" néven ismert program is, mivel ennek egyik célja éppen az érintett területek lakosságának munkához juttatása volt. Ennek ellenére is maradtak azonban olyan térségek az Alföldön is, ahol maradt felesleges munkaerő. A "szocializmusban teljes a foglalkoztatottság" jelszó idején ez természetesen nem jelentkezett nyíltan, bizonyos jelek azonban utalnak latens munkanélküliségre. Ebből a szempontból minden térség "gyanús" lehet, ahol pl. a munkaképes korú, de eltartott nők aránya magas. Ezek nem elhanyagolható része ugyanis nem jókedvűből lett háztartásbeli, hanem egyszerűen nem tudott elhelyezkedni. Az 1980-as népszámlálás adatai szerint a 100 aktív és inaktív keresőre jutó 14-54 éves nem tanuló, *eltartott nők száma* az Alföldön 50 felett volt Szabolcs-Szatmár-Bereg K-i - főleg határmenti - részein, s foltszerűen több olyan területen is, amelyek az elmaradott térségek közé soroltattak. Ez a területi megoszlás meglehetősen hasonlított a munkanélküliség regionális eltéréseihez, így aligha véletlen az egybeesés. Ez a mutató felfogható olyan indikátornak is, ami - ha rejtetten is - már korábban jelezte a helyi munkaerőpiac feszültségeit.

Még ilyen szintű adataink sincsenek viszont az ún. *kapun belüli munkanélküliségről*. Nincs okunk feltételezni, hogy az Alföldön ez kisebb arányú lett volna, mint másutt, inkább az átlagosnál nagyobb méret mellett szólnak bizonyos megfontolások. Ezek közé tartozik, hogy az Alföldön a gazdasági elmaradottság miatt kisebb volt a munkahelyválaszték, mint az iparvidékeken, így a legnagyobb munkaadóknek valójában szociális szerepe is volt egy-egy településben. Ez azt jelenti, hogy a különböző gyárak, tsz-ek akkor is alkalmazták a helyi munkaerőt, ha gazdaságilag már nem lett volna szükség rá. A tsz-ek felduzzadt irodai apparátusa pl. nem jelentett feltétlenül korrupt összefonódást: sok esetben a vezetők település iránti felelősségérzetét jelzi inkább.

A röpke visszapillantásból is kitűnik, hogy néhány tényező már korábban is jelezte, hogy *a piacgazdaságra történő áttérés az Alföldön jelentős munkanélküliséget fog okozni*. Ezek újabbakkal kiegészülve vezettek oda, hogy a munkanélküliség napjainkra valóban az Alföld legnagyobb problémái közé sorolható.

3. A MAI MUNKANÉLKÜLISÉG JELLEMZŐI

A munkanélküliségi segély 1989. január elsején történt bevezetésével a lapangó munkanélküliség nem vált egy csapásra nyílttá, mi több, a regisztrált munkanélküliek kezdeti alacsony száma még némi optimizmusra is okot adott. Az Alföld hat megyéje esetében ez úgy jelentkezett, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg kivételével mindenütt 3 % alatt volt a munkanélküliek aránya még 1990 végén is. A nagy térség munkanélküliségi rátája viszont már ekkor is az országos átlag felett volt valamivel (2,4 %, illetve 1,7 %).

Ezzel azonban vége is lett az "aranykornak", mert ezt követően robbanásszerűen nőtt a munkanélküliek száma, pl. 1991 első negyedévében országosan 80 %-kal, az Alföldön pedig még ennél is nagyobb arányban. Ennek megfelelően az alföldi munkanélküliségi ráta rendre magasabb az országosnál, s nagy térségi szinten csak É-Magyarország van nehezebb helyzetben.

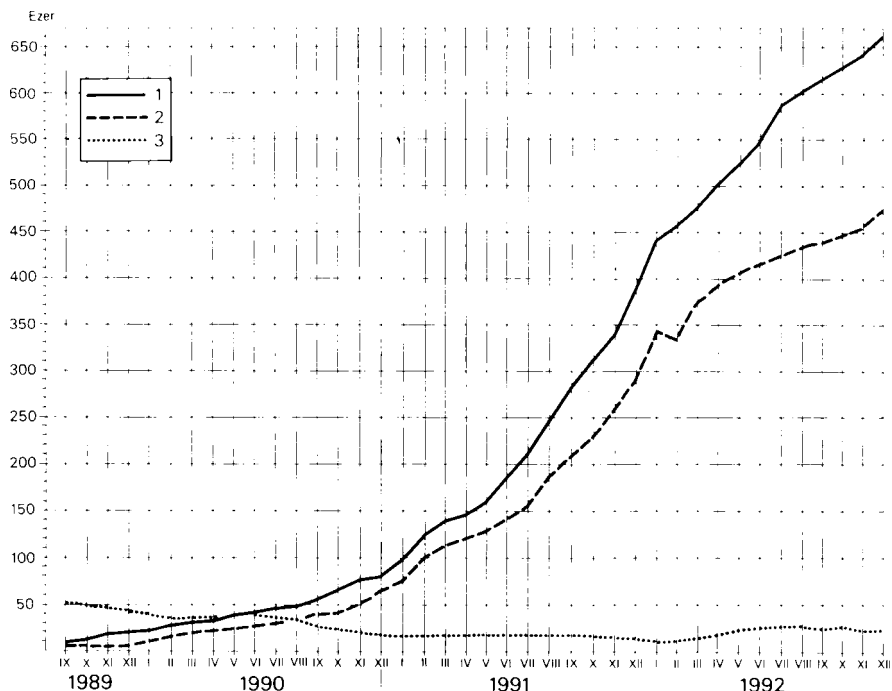
Tendenciájában bizonyos relatív kiegyenlítődés megfigyelhető a munkanélküliség terén is, bár ez elég szerény vigasz az Alföldnek. Ez konkrétan azt jelenti, hogy egyes időszakokban országosan gyorsabban nőtt a munkanélküliség, mint az Alföldön: pl. 1991 augusztusa és 1992 szeptembere között a regisztrált munkanélküliek száma az Alföld hat megyéjében kb. 125 %-kal, országosan viszont közel 150 %-kal növekedett. Ez a közeledés azonban nem tartós, mivel 1992 utolsó negyedévében a munkanélküliek száma az Alföldön több mint 10 %-kal, országosan viszont csak 7,5 %-kal nőtt. Ez a tempókülönbség azzal a következménnyel járt, hogy az Alföld részesedése ingadozik a munkanélküliségből, bár helyzete mindig jóval rosszabb az ország többi részéhez viszonyítva. Ez jól érzékeltethető azzal, hogy az Alföldön él a gazdaságilag aktív népesség kb. 28 %-a, a regisztrált munkanélkülieknek viszont mintegy 36-37 %-a. Ez a különbség korábban még nagyobb volt (1991. augusztus: 39 %), így ez már egy relatív javulás eredménye. Ennek ellenére a munkanélküliek aránya az Alföldön még mindig jelentősen az országos átlag felett van; 1992 végén kb. 16,4 %, ill. 12,3 % a ráta értéke. Így az 1992 végén regisztrált 663 ezer munkanélküliből 244 ezer élt az Alföld hat megyéjében (1. ábra).

Az Alföld azonban a munkanélküliség szempontjából sem kezelhető egységes régió, mivel ezen a téren is jelentős *területi különbségek* alakultak ki. Ezek már érzékelhetők a D- és É-Alföld esetében is. 1992 végén pl. az Alföld déli megyéiben 14,6 %-os, északon viszont 18,1 %-os volt a munkanélküliség.

Ezek a területi különbségek *megyei szinten* még inkább megfigyelhetők. A legjobb és legrosszabb helyzetben levő két megye (Csongrád, ill. Szabolcs-Szatmár-Bereg) közötti különbség a munkanélküliek aránya alapján még 1992 végén is közel kétszeres, másfél évvel korábban viszont még több mint háromszoros volt.

Szabolcs-Szatmár-Bereg szinte kezdettől fogva a legnagyobb munkanélküliséget felmutató megye, s 1992 végén a gazdaságilag aktív népesség több mint 1/5-e regisztrált munkanélküli volt. A másik pólust Csongrád megye képviselte, ahol a munkanélküliségi ráta az országos érték alatti (11,7 %, ill. 12,3 %). A többi négy

1. ábra. A munkanélküliség havonkénti alakulása Magyarországon (1989-1992)

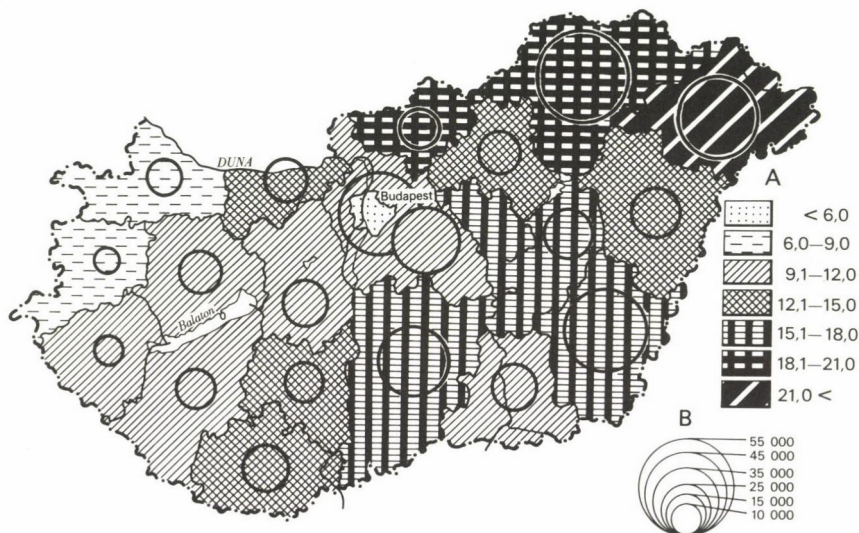
- 1: regisztrált munkanélküliek száma
 2: munkanélküli segélyben részesülők száma
 3: betöltetlen állások száma

megye olyan köztes helyzetű csoportot alkotott, ahol a mutató értéke már rosszabb az országos átlagnál (2. ábra).

Méginkább mozaikszerű a kép, ha az alföldi munkanélküliséget a *munkaerőpiaci körzetek* szintjén vizsgáljuk. Ez a kistérségi megközelítés már lehetővé teszi, hogy ne csak a hat alföldi megyét, hanem az É-i csatlakozó sáv helyzetét is áttekintsük. Akad ugyan néhány olyan munkaerőpiaci körzet is, aminek egy része már nem alföldi területre esik, ez azonban olyan kis rész, hogy az összképet nem befolyásolja.

Az alföldi munkanélküliség kiskörzeti szintű áttekintése még inkább jelzi, hogy a helyzet lényegesen rosszabb az országos átlagnál. Ezt egyértelműen mutatja, hogy a kistérségek töredékében kisebb csak a munkanélküliségi ráta az országos átlagnál. A 76 körzethől 1991 augusztusában 11, 1992 szeptemberében pedig

2. ábra. A munkanélküliek száma és aránya (1992. december)

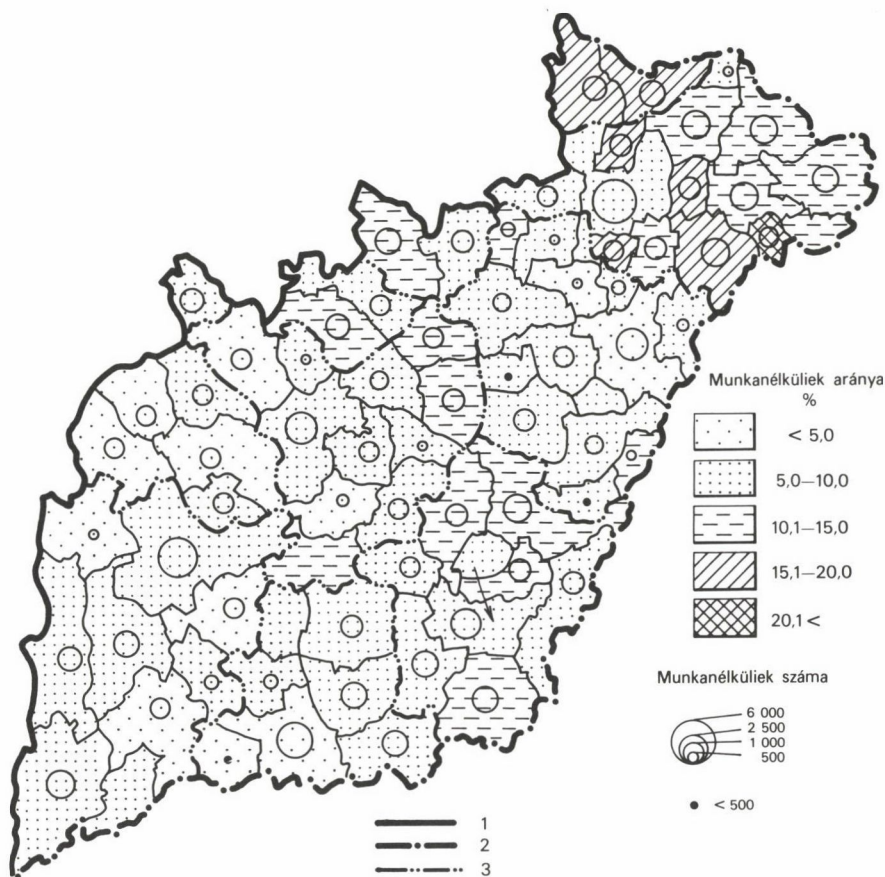
A: munkanélküliek aránya (%)

B: munkanélküliek száma

már csak 7 került ebbe a kedvező helyzetű kategóriába. Mindössze négy olyan kistérség volt, ami mindkét esetben átlag alatti munkanélküliséggel bírt (Cegléd, Kunszentmiklós, Monor, Szeged).

Lényegesen nagyobb volt viszont azoknak a körzeteknek a száma, ahol a munkanélküliek aránya a mindenkor országos átlag kétszerese, vagy ennél nagyobb: 1991 augusztusában 30, 1992 szeptemberében pedig 21 ilyen kistérség akadt. Az átlagosnál jóval magasabb munkanélküliségű kistérségek számának jelentős csökkenése annak a következménye, hogy ebben az időszakban a munkanélküliség országosan éppen gyorsabban növekedett, mint alföldi relációban. A két időpont között azonban korántsem volt általános még ez a viszonylagos javulás sem. A leginkább feltűnő a területi különbségek jelentős növekedése. 1991 augusztusában az Alföld nagy összefüggő területein még hasonló méretű volt a munkanélküliség, a legnagyobb és legkisebb munkanélküliségi rátával rendelkező kistérségek között a különbség még nem volt irreálisan nagy (Monor: 2,8 %, Nagyecsed: 21 %) (3. ábra). Bő egy évvel később a kép már sokkal mozaikosabb, s a

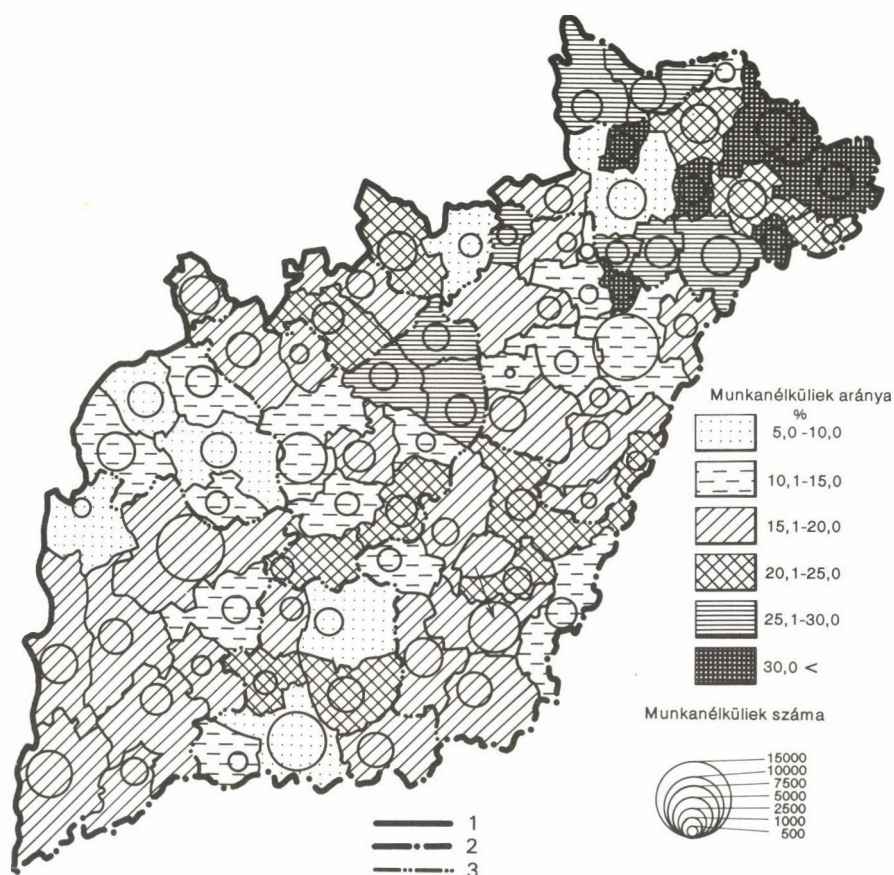
3. ábra. A munkanélküliek száma és aránya az Alföld munkaerőpiaci körzeteiben (1991. augusztus)

szélső értékek közötti különbség lényegesen nagyobb lett (Tiszaújváros: 8,1 %, Nagyecséd: 36,4 %).

1992 nyarán a területi különbségek már markánsan kirajzolódtak. A legnagyobb munkanélküliségű körzetek ekkor néhány térségre koncentráltak. A legnagyobb összefüggő övezet magában foglalta Szabolcs-Szatmár-Bereg nagyobb részét, s ehhez kapcsolódott még a Bodroghöz, valamint Hajdú-Bihar két körzete

4. ábra. A munkanélküliek száma és aránya az Alföld munkaerőpiaci körzeteiben (1992. szeptember)

Jelmagyarázat: lásd 3. ábra

is (4. ábra). Ez a terület az ország legnagyobb összefüggő válságövezetéhez tartozik, ami magába foglalja még Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye kiterjedt térségeit is.

A korábban is *elmaradott területeknek minősített vidékek* ma kitűnnek a nagyarányú munkanélküliséggel, s ez nemcsak Szabolcs-Szatmár-Beregben figyelhető meg. A Közép-Tiszavidék, Nagykunság, É-Békés korábban kialakult strukturális problémái jelenleg súlyos munkanélküliség formájában élnek tovább.

A munkaerőpiac különösen súlyos zavarai mutatkoznak azokban a körzetekben, ahol a munkanélküliek aránya már 30 % felett van. Ezeken a vidékeken nem

egy olyan település akad, ahol a gazdaságilag aktív népesség fele-kétharmada regisztrált munkanélküli.

Az Alföld gazdasági szerkezetének megfelelően a mezőgazdaságban foglalkoztatottak részesedése a munkanélküliek között is magasabb az átlagosnál. Ezt már az 1990. évi népszámlálás munkanélküliségi felvétele is jelezte: eszerint 1990 elején a mezőgazdaságból kikerült munkanélküliek kb. 45 %-a a hat alföldi megyéből került ki (Fóti J. - Illés S. 1992). A munkát keresők szakmánkénti megoszlását nézve is átlag feletti az Alföld részesedése a tipikus mezőgazdasági foglalkozásokból: 1991 végén a hat alföldi megyéből került ki pl. a munkanélküli növénytermesztők több mint 68 %-a, a mezőgazdasági traktorvezetők 54,2 %-a, a mezőgazdasági gépészek közel 60 %-a, a szarvasmarhagondozók majdnem fele, a baromfigondozók több mint kétharmada. Hasonló kép bontakozik ki akkor is, ha a munkanélküli ellátásban részesülők ágazati megoszlását vesszük szemügyre; az agrárszektorból kikerültek aránya minden alföldi megyében meghaladja az országos átlagot: 1992 végén országosan 7,6 % volt a mutató értéke, Békés megyében viszont 13,8 %, Bács-Kiskunban 11,9 %.

Nincs viszont markáns elkülönülés az Alföld és az ország többi része között a munkanélküliek szakképzettsége és iskolai végzettsége alapján. Az alföldi munkavállalók átlagosnál valamivel alacsonyabb képzettségét elsősorban az jelzi, hogy a fizikai dolgozók aránya magasabb, a diplomásoké viszont alacsonyabb a munkanélküliek között. A két pólust ebből a szempontból is Csongrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg alkotja: az előbbi megyében a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők, az utóbbiban viszont az általános iskola 8 osztályát vagy még annyit sem teljesítők aránya magasabb az átlagosnál.

A munkanélküliek korszerkezete nagyjából követi a népesség kormegoszlását, ennek megfelelően Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megyében a munkát keresők között valamivel nagyobb a fiatalabb korosztályok aránya, mint a D-Alföldön. Az viszont általános az Alföld megyéiben, hogy a munkanélküliek között kisebb arányban vannak a nők, mint az országos szinten megfigyelhető.

Elég jelentősek viszont a területi különbségek a segélyezés átlagos időtartama alapján. Ez a mutató jól jelzi a munkanélküliség elhúzódásának fokát, s ezzel utal ennek súlyosságára is. 1992 végén a mutató értéke országosan 270 nap/fő volt, Szabolcs-Szatmár-Beregben viszont 297. Átlag alatti az érték ugyanakkor Hajdú-Bihar esetében (258).

A munkanélküli segélyek nagysága is visszatükrözi azt a közismert tényt, hogy az Alföldön a jövedelmek alacsonyabbak az országos átlagnál. 1992 végén a munkanélküli segély havi átlaga országosan valamivel 8800 Ft felett volt, s ezt az értéket az Alföldön egyetlen megye sem érte el. Szabolcs-Szatmár-Beregben a segély átlagos összege mindössze 8187 Ft, miközben a fővárosban már meghaladta a 10 ezer Ft-ot.

Az alföldi munkanélküliség okait keresve mindenképpen utalni kell a nagytér-
ség gazdasági elmaradottságára. Eredendően erre vezethető vissza a tömeges

munkanélküliség is, ezen túlmenően szükséges azonban ennek néhány konkrét elemét is megemlíteni. Ezek közé tartozik, hogy az Alföld gazdaságában nem volt jelentős részesedése a korszerű húzóágazatoknak. Az 1960-as és 70-es évek iparosítása inkább konzerválta a korszerűtlen szerkezetet és az alacsony műszaki színvonalat, s nem hozott létre az Alföldön sem modern, teljesítményekre képes ipart. Az üzemek jelentős része már kezdetben is inkább a helyi munkaerő foglalkoztatását szolgálta, s nem volt alapvető cél a korszerű termékek előállítás. Így nem meglepetés, hogy piaci körülmények közé kerülve jelentős részük csődbe jutott, s elbocsátotta dolgozóit.

Külön hátrányt jelentett az Alföldön lévő ipari üzemek nem elhanyagolható részének, hogy nem voltak önállóak, sorsuk a másutt - jelentős részben a fővárosban - található vállalati központoktól függött. A gazdasági nehézségek megjelenésével ezek a központok elsőként a vidéki telephelyeket számolták fel, ezzel próbálva átmenteni magukat a jobb időkre. Ez a vállalati politika nem elhanyagolható szerepet játszott az alföldi munkanélküliség kialakulásában.

A KGST összeomlása is súlyosan érintette az Alföld korábbi sikerágazatát, az agrárszektor, ill. az élelmiszergazdaságot. A probléma súlyát elegendő azzal az adattal érzékeltetni, hogy a KGST megszűnésével az alföldi agrártermékek piacának kb. fele tűnt el. Az Alföld élelmiszergazdaságának kritikus helyzetét tovább súlyosbították a kárpótlással, a mezőgazdasági nagyüzemek átalakulásával, az agrártermelés támogatásával kapcsolatos problémák és felemás megoldások, amelyek mind hozzájárultak a munkanélküliség növekedéséhez.

Nem jellemző az Alföld egészére, de egyes területeken - főleg Szabolcs-Szatmár-Beregen - a munkát keresők között jelentős számban vannak korábbi távolsági ingázók. A gazdasági krízis megjelenésekor őket elsőként bocsátották el, s mivel lakóhelyük szűk munkaerőpiacán nem találtak állást, munkanélkülivé lettek.

4. KITEKINTÉS A JÖVŐRE

A munkanélküliek száma 1992 nyarán és őszén a prognosztizálnál valamivel lassabban emelkedett, így az év végén "csak" 663 ezer munkát keresőt regisztráltak. Bizonytalan becsléseink vannak csak az 1993-as évre vonatkozóan: a regisztrált munkanélküliek száma megítélésem szerint valahol 850-900 ezer körül lesz az év végén. Ez országosan 17-18 %-os munkanélküliségi rátát jelentene.

Némi támpontot adhat a várható munkanélküliség megítéléséhez az előre bejelentett létszámleépítések áttekintése. Az 1992. december 31-i helyzet szerint 1993-ban közel 63 ezer dolgozó elbocsátása biztosan várható. Ennek területi megoszlását nézve kitűnik, hogy a főváros részesedése lenne a legnagyobb (10 223 fő, 16,4 %), ezt követné Szabolcs-Szatmár-Bereg (közel 5000 fő, 8,0 %). Összességében a hat alföldi megyében több mint 22 ezer dolgozó elbocsátását jelentették be előzetesen, ami az országos érték 35,8 %-a, azaz valamivel kisebb, mint a már munkanélküliekből való alföldi részesedés. Ez a viszonylag kedvező mutató annak

a következménye, hogy Csongrád megyében még az 1000 főt sem éri el a bejelentett létszámleépítés.

Bár a munkanélküliség területi különbségei tendenciájában csökkennek ugyan, a regionális eltérések - főleg kistérségi szinten - azonban a jövőben sem lesznek jelentéktelenek. Az Alföld estében ez azt jelenti, hogy a régióban a munkanélküliség továbbra is súlyos probléma marad. Ezt alátámasztja két olyan tényező is, ami eddig nem, vagy csak kisebb mértékben játszott szerepet a munkanélküliség alakulásában. Ezek közül az egyik a gazdasági szférához kapcsolódik. Az alföldi munkanélküliség várható alakulását nézve nem szabad elfeledkezni arról, hogy a mezőgazdaság átalakulásának munkaerőpiaci következményei még csak ezután jelentkeznek igazán. A legutóbbi adatok is arra figyelmeztetnek, hogy a mezőgazdaság részesedése növekszik a munkanélküliségben belül. Az 1993 januárjában utcára kerültek pl. országosan mintegy 30 %-a az agrárszektorból szorult ki. Másik példaként lehet említeni Békés megyét, ahol 1992 decemberében az ugrásszerűen megnövekedett munkanélküliségben (4200 új állástalan) jelentős szerepe volt a mezőgazdasági dolgozók munkanélküliként való jelentkezésének. Ebben nyilvánvalóan voltak szezonális elemek is, de tendenciájában mindenképpen számolni kell az agrárszektorból kikerülők számának jelentős növekedésével.

A másik tényező *demográfiai* jellegű. Az 1970-es évek közepén kialakult kisebb népesedési csúcs idején születettek éppen ezekben az években lépnek, ill. lépnének be a munkaerőpiacra. Ez a probléma nyilvánvalóan főleg a fiatalosabb korösszetételű területeket érinti elsősorban, az Alföldön tehát Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét.

Jóllehet a közgondolkodás a munkanélküliséget inkább városi jelenségnek tartja, valójában inkább *a falusi térségekben jelent igazán súlyos problémát.* Ezt jól jelzi az is, hogy az alföldi megyék többségében a megyeszékhely körzetében kisebb a munkanélküliség, mint a megye többi részén. A legnagyobb különbség ebből a szempontból Szabolcs-Szatmár-Beregben alakult ki: miközben a megye K-i részén 30 % feletti a munkanélküliek aránya, addig a nyíregyházi körzetben ennek kb. az egyharmada. Itt még az a meglehetősen ritka eset is előfordult, hogy 1992 szeptemberében kevesebb munkanélkülit regisztráltak, mint egy évvel korábban.

A tömeges munkanélküliség valószínűleg a kegyelemdőfést fogja megadni több kistérségnek, s az itt lévő települések helyi társadalmának teljes széthullása reális veszély. Az életfeltételek ellehetetlenülése következtében a lakosság eddig még kitartó értékesebb része el fog vándorolni, s jórészt csak a lecsúszott, peremhelyzetű csoportok maradnak meg ezeken a területeken - legalábbis ideig-óráig. Megfelelő területi és szociális politika híján egyes kisebb területek elnéptelenedése, kiürülése várható a jövőben (Dövényi Z. - Tolnai Gy. 1991).

Ez azonban aligha engedhető meg, így mindenképpen sürgető feladat egy olyan komplex program kidolgozása, aminek keretében a munkanélküliség is kezelhető lesz. Arra természetesen nem lehet számítani, hogy megvalósítható lesz a teljes foglalkoztatottság, arra azonban mindenképpen törekedni kell, hogy alföldi átlagban legalább 10 % alatti legyen a munkanélküliek aránya.

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által koordinált Alföld Kutatási Program számára készített kézirat jelentősen átírt és bővített változata.
2. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam II. kötet, p. 135.
3. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 27. kötet, p. 191.
4. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 14. kötet.

IRODALOM

- BÁNFALVY CS. (1989): *A munkanélküliség*. - Gondolat Kiadó, Budapest.
- BEREND T.I. - SZUHAY M. (1973): *A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848-1944)*. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DÖVÉNYI Z. - TOLNAI GY. (1991): A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. - *Juss*, 2. pp. 105-109.
- FÓTI J. - ILLÉS S. (1992): *A munkanélküliség demográfiai vonatkozásai*. - KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének Kutatási Jelentései, 43. Budapest.
- KÉSEDI F. (1991): A foglalkoztatottság és a munkanélküliség mérése. - *Statisztikai Szemle*, 7. pp. 554-562.
- KOVÁCS A. (1931): A népszámlálás előzetes eredményei. - *Magyar Statisztikai Szemle*, I.k. pp. 95-112.
- SZÁDECZKY-KARDOSS T. (1932): *A munkanélküliség statisztikai módszerei és főbb tanulságai Magyarországon*. - Budapest.

UNEMPLOYMENT IN THE ALFÖLD

Zoltán Dövényi

Since the occurrence of 'modern' unemployment in the last decades of the last century, troubles on the labour market have also been characteristic for the Alföld. In this region less industrialised than others, agricultural overpopulation and the related unemployment in agriculture caused serious problems. The tension began to relieve as late as the early 1950s, when part of the 'surplus' population emigrated to the economically more developed areas of Hungary.

Although in the decades of socialism there was no official unemployment either in the Alföld, some signs could be observed as early as the 1980s that the transition to market economy would involve considerable unemployment in this region too. This fear became reality in early 1990, when the number of unemployed began to grow rapidly. At the end of 1992 244 000 unemployed were recorded in the six counties of the Alföld. The serious nature of unemployment in the Alföld is indicated by the fact that 36-37 per cent of the unemployed and only ca 28 per cent of the economically active population lived there. Consequently, the rate

of unemployment is also substantially above the national average (16.4 per cent and 12.3 per cent, respectively, in December 1992).

The Alföld, however, was not a homogeneous region either for unemployment and rather significant regional inequalities have come about. They include the following:

- In the North-Alföld the rate of unemployment is higher than in the south.
- There are also major differences in the rate of unemployment between the six counties of the Alföld.
- The regional differences are even more striking on the level of districts of the labour market. There are only some minor regions where the rate of unemployment is below the national average, but in extensive areas values twofold exceeding it occur.

Investigating the reasons for mass unemployment in the Alföld, the general economic backwardness of the region should be pointed out. This was not remedied by industrial allocations in the 1960s and 1970s either, because it did not involve dynamic branches, but resulted in the conservation of obsolete technology. As a consequence, the factories which produced outdated products went bankrupt under market conditions and had to dismiss their workers.

The collapse of the COMECON was also a serious blow at the Alföld, since about half of the market for agricultural produces from the Alföld was lost. All facts indicate that mass unemployment remains to be a serious problem in the Alföld also in the coming years. In some areas the consequences will be disastrous and the total dissolution of local societies is a real danger. Lacking adequate regional and social policies, depopulation of some minor areas can be expected in the future.

AZ ALFÖLD KÖZIGAZGATÁSI-TÉRSZERVEZÉSI CSOMÓ- ÉS VITAPONTJAI 1949 ÉS 1956 KÖZÖTT

Hajdú Zoltán*

1. BEVEZETÉS

Az 1944 decemberében megkezdődött átalakulási folyamatoknak szerves részét képezte Magyarországon a közigazgatási struktúra és intézményrendszer kritikája, reformjának előkészítése, de a tényleges reformra csak meglehetősen szűk keretek között került sor, ezért alapvető átrendeződésről nem beszélhetünk. Rendkívül sok közigazgatási reformterv született, amelyek mind a mai napig érdekesek a tanulmányozásra, s egy-egy elemük - ha ellentmondásosan is, de - megjelent a későbbi időszakokban.

A fordulat évét követően az új hatalom számára is lényegi kérdésként vetődött fel a közigazgatás átrendezése. 1948-1949 fordulóján még nem dőlt el, hogy milyen közigazgatási struktúra és milyen területi beosztás mellett foglalnak állást az ország vezetői. Az alapkérdés számukra annak eldöntése volt, hogy milyen közigazgatás szolgálhatja leghatékonyabban céljaik megvalósítását, a szocialista állam és társadalom építését.

Több tanulmányban már áttekintettem a korszak közigazgatási-területrendezési terveinek és településfejlesztési politikájának ideológiai és politikai összefüggéseit, mostani cikkemben *csak az Alföld sajátos területi problematikáját* elemzem és mindössze jelzésszerűen utalok a tervek politikai vonatkozásaira. A reformtervek szinte kivétel nélkül országos jellegűek voltak, a kérdés az, hogy az ország területi közigazgatási struktúrájának tervezésekor milyen módon vették tekintetbe az Alföld sajátos területi és települési adottságait.

2. AZ 1949-1950-ES REFORM

1949 elején a területi beosztás kérdésköre még a legszűkebb pártvezetés tagjai között is nyitott és vitatható volt. Voltak olyan elképzelések, hogy radikálisan át kell szervezni az ország közigazgatását, hiszen a klasszikusok szerint a proletárdiktatúra egyik legfontosabb feladata a régi államgépezet szétverése és az új állam- és társadalomszervezés igényeinek megfelelő struktúra kidolgozása.

* Dr. Hajdú Zoltán, a földrajztudomány kandidátusa, az MTA Regionális Kutatások Központja Dunántúli Tudományos Intézetének tudományos főmunkatársa (Pécs)

1. ábra. Az Alföld közigazgatási területi beosztásának terve (1949)

1: megyehatár
2: tervezett megyehatár

3: főváros
4: tervezett megyeszékhely

Voltak olyan vezetők akik ennek az "elvárásnak" megfelelő 7-9 megyében gondolkodtak, s vázaltszerűen kimunkáltak egy 12 megyés tervezetet is. 1949 nyarától viszont felerősödött az az álláspont, hogy a közigazgatási struktúra átalakítása lényeges, de nem önmagáért való, s csak ott és annyiban kell változtatni rajta, ahol feltétlen szükségesnek mutatkozik, s a kialakult közigazgatási rendszert az új hatalom szolgálatába kell állítani.

1. táblázat
Az 1949-ben tervezett alföldi megyék adatai

Vármegye neve	Megyeszékhely	Terület (km ²)	Lélekszám (fő)
Dél-Pest	Kecskemét	8995,53	437212
Észak-Pest	Budapest	9458,36	1637615
Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	5295,39	412509
Csongrád-Csanád	Szeged	4701,98	394680
Békés	Békéscsaba	5517,53	429972
Hajdú-Bihar	Debrecen	6044,93	436064
Szabolcs-Szatmár	Nyíregyháza	6485,17	528560
Nagy-Budapest		206,75	1043945
<u>Helyeshítés</u>			
Észak-Pest	Budapest	9387,34	994253
Nagy-Budapest		277,77	1687307

Forrás: PTI Archívum 276.f. 54/63ö.c. 12. p.

A pártvezetés számára Budapest közigazgatási rendezése, Nagybudapest létrehozása volt a legfontosabb kérdés. 1949. február elejétől kezdve foglalkoztatta az MDP KV Titkárságát a város közigazgatási átszervezése. Végül az MDP Politikai Bizottságának 1949. július 14-i ülése határozott a tekintetben, hogy 1950. január 1-én létre kell hozni Nagybudapestet.

A Titkárság 1949. szeptember 21-én tárgyalta - *Kádár János* előterjesztésében - "A közigazgatási határok rendezése" c. anyagot. Az Alföld tekintetében a javaslat érdemi átszervezéseket indítványozott: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye kettéosztása, a határmenti csonka megyék megszüntetése, Békés megye székhelyének Gyuláról Békéscsabára, az új Csongrád megye központjának Szentendről Szegedre helyezése (1. ábra). A Titkárság ülésén vita bontakozott ki a területrendezés összefüggéseiről. A legfontosabb és területileg legjelentősebb problémát Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye korábbi óriási területének rendezése jelentette, valamint Tiszafüred és környéke hovatartozása vetődött fel élesen. A magyar-jugoszláv kapcsolatok megromlása állította előtérbe azt a kérdést, hogy lehet-e Szeged megyeszékhely.

A korábbi Pest megye kettéosztása és Kecskemét megyeszékhellyé történő kijelölése mindenki által kívánt és elfogadott volt, csak a megye északi határvona-

2. ábra. Az 1950-es területi reform az Alföldön

1: 1949. évi járásszékhely	5: 1949. évi járáshatár
2: 1950. évi járásszékhely	6: 1950. évi járáshatár
3: 1949. évi megyeszékhely	7: 1949. évi megyehatár
4: 1950. évi megyeszékhely	8: 1950. évi megyehatár

lának meghúzásakor vetődtek fel vitakérdések. Ezek közül a legfontosabb az volt, hogy egy megyei keretbe kell-e foglalni a "Három várost", avagy Nagykőrös és Cegléd Pest megyénél kíván-e maradni. (Az új megyék kezdetben az Észak-Pest, Dél-Pest megye nevet viselték, majd a déli rész a Kis-Kun nevet kapta, végül a minisztertanácsi előterjesztésben már Bács-Kiskun néven szerepelt.)

A Titkárság az előterjesztéssel szemben úgy foglalt állást, hogy Csongrád megye székhelye egyelőre Szentes maradjon, távlatilag pedig Hódmezővásárhelyt kell megyeszékhellyé fejleszteni. Szeged nem lehet megyeszékhely. A döntést el-

2. táblázat
Az alföldi megyék területe, népessége és közigazgatási felosztása az 1950-es reform után

Megye	Terület (ha)	Népesség (fő)	Közvetlenül a megyei tanács alá rendelt város	Járás alá rendelt város	A járási tanács	Önálló tanácsú községek	Közös községi tanácsok	Közös tanácsú községek
Bács-Kiskun	831885	587488	2	9	3	95	-	-
Békés	560581	469532	1	8	2	68	-	-
Csongrád	430935	430544	2	4	3	56	-	-
Hajdú-Bihar	622617	499228	1	7	3	76	-	-
Szabolcs-Szatmár	593213	558084	1	11	-	219	4	8
Szolnok	557535	449805	3	3	3	68	-	-

Forrás: Magyarország Helységnévtára. 1951. pp. 2-3.

sődlegesen közlekedésföldrajzi tényezőkkel indokolták, valójában a magyar-jugoszláv ellentétek kiéleződése állt a döntés háttérében.

Ha egybevetjük a Titkárság elé került tervezetet a végleges reformmal (1. ábra, 1. táblázat, 2. ábra, 2. táblázat) akkor azt látjuk, hogy a viták során érdemi módosulásokra is sor került. Nógrád megőrizte önállóságát, Tiszafüred és környéke Szolnok megyéhez került, Hódmezővásárhely már most megyeszékhely lett stb. A lényegi változásokon túl szinte minden tervezett megyehatár módosult kisebb mértékben.

Az önkormányzati jellegű közigazgatás felszámolása és a szovjet eredetű tanácsrendszer bevezetése a települések közigazgatási helyzetében a korábbiakhoz képest lényegi változásokat hozott. Megszűnt a törvényhatósági jogú városi kategória, a városok Budapest kivételével a megyei ill. a járási tanácsok irányítása alá kerültek.

Az Alföld városait eltérő módon érintették a változások. Rendkívül *negatív folyamatok bontakoztak ki a megszűnő megyeszékhelyeken* (Baja, Gyula, Makó, Berettyóújfalú, Mátészalka, Szentes). Különösen Baját érintette tragikusan az, hogy egyszerre veszítette el megyeszékhely-jellegét és kiemelt jogállását. A nagyvárosok közül Szeged helyzete változott rendkívül előnytelenül. Nemcsak törvényhatósági jogállását veszítette el, de a kibontakozó községesítési folyamatok korábbi városi közigazgatási területét is alapvetően lecsökkentették.

Az újonnan megyeszékhellyé vált városok (Kecskemét, Hódmezővásárhely, Békéscsaba) bár elvesztették törvényhatósági jogállásukat, de a megyeszékhelyi funkció megszerzése némi kárpótlást nyújtott ezért a veszteséget, s részben új fejlesztési eszközökhöz és lehetőségekhez is jutottak.

Az alföldi városok kisebbik része lett megyei tanács alá rendelt város (elsődlegesen a megyeszékhelyek és a népesebb városok), míg a városok többsége a járási tanács alá rendelt város kategóriájába került. A közigazgatási szerepkör és jogállás a korszakban rendkívül sajátos előnyöket is jelentett, hiszen a településfejlesztési besorolások részben a közigazgatási szerepkörhöz kapcsolódtak.

3. AZ 1949-1950-ES REFORM KRITIKÁJA ÉS AZ 1953-AS ÚJ REFORMTERV

Még szinte alig történtek meg az átszervezések, amikor már felvetődött, hogy a reform nem volt radikális, s így nem teremthették meg a szocialista közigazgatás keretei. Új reform kell, fogalmazódott meg a következtetés. Az Országos Tervhivatal Területrendezési Intézete (TERINT) már 1951. december 21-én úgy fogalmazott, hogy az 1950-ben megvont megyehatárok nem felelnek meg a szocialista közigazgatás és tervgazdálkodás követelményeinek, sem a megyeszékhelyek tényleges vonzáskörzeteinek, sem pedig a gazdasági körzetnek. Az Országos Tervhivatal és a Belügyminisztérium közös álláspontja szerint "... az új Tanácsválasztásokig közigazgatási reform dolgozandó ki, melynek során új megyehatárok, járáshatárok, megye- és járásszékhelyek megállapítása válik szükségessé".¹

3. ábra. A KSH által 1951-ben lehatárolt vonzáskörzetek az Alföldön

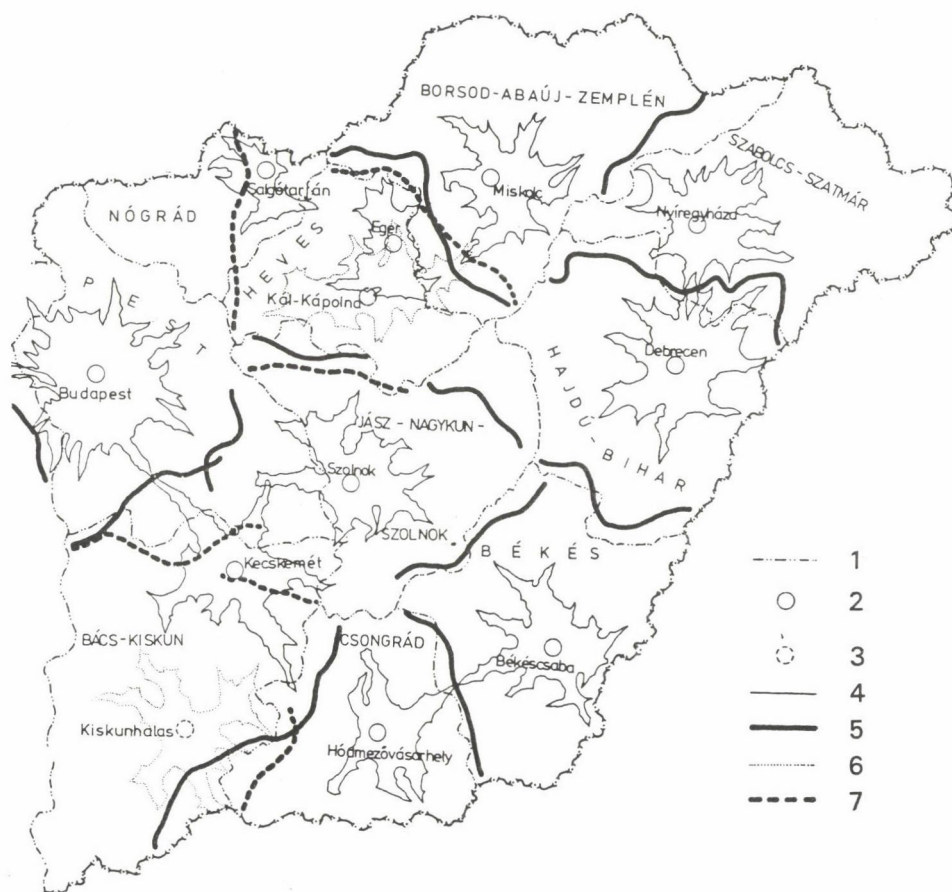
1: vonzáskörzet határa

3: vonzásközpont

2: járashatár

Az új reform előkészítése kapcsán jelentős településhálózati és vonzáskörzeti kutatások indultak meg az országban. A TERINT kutatásai felölelték a gazdaság, a településhálózat, a népesség, a közlekedés, a településtípusok, az intézményhálózat áttekintését. A KSH már 1949-ben is végzett piaci vonzáskörzet-vizsgálatokat, de most szélesebb problematikát dolgoztak fel (3. ábra). E vizsgálatok alapján kirajzolódott a településközi vonzáskörzeti kapcsolatok rendszere. A vonzáskörzetek az Alföldön kiterjedt térségekben átlépték a megye- és járáshatárokat. A

4. ábra. Az 1950-es reform közlekedésföldrajzi kritikája és az Alföld új megyei beosztásának terve (szerk. Vagács András)

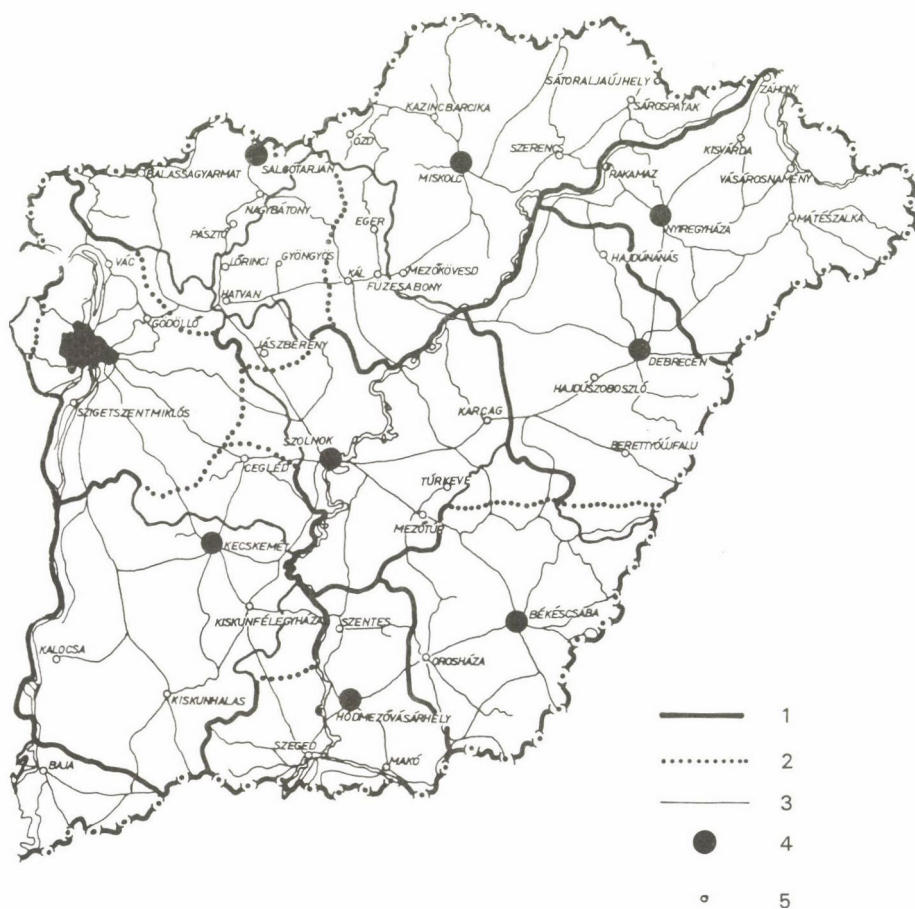
- 1: 1950. évi megyehatár
- 2: 1950. évi megyeszékhely
- 3: javasolt megyeszékhely
- 4: az 1950. évi megyeszékhelyek
1 órás izokon vonala

- 5: a szomszédos megyeszékhelyekből
azonos idő alatt elérhető izokon vonal
- 6: a tervezett megyeszékhelyek 1 órás
izokon vonala
- 7: a tervezett megyeszékhelyekből azonos
idő alatt elérhető izokon vonal

vonzáskörzet-kutatások bebizonyították, hogy a települések közigazgatási funkciója, jogállása és tényleges településhálózati szerepe között sok esetben diszkrepancia alakult ki.

Az 1950-es reform földrajzi elméleti kritikája elsősorban a gazdasági körzetek és a megyei területbeosztás ellentmondásaira irányult, másrészt pedig a közlekedési vonzáskörzetek alapján tervezték az új megyebeosztást (4. ábra). A földrajzi terve-

5. ábra. Rövid távon javasolt határmódosítások az Alföldön

1: javasolt új megyehatár	4: tervezett megyeszékhely
2: megszűnő megyehatár	5: jelentősebb település
3: fontosabb megyeszékhely	

zet számottevően újrarajzolta az Alföld megyei területi beosztását, s új megyeszékhelyeket is javasolt. *Vagács András* tervezetének legsajátosabb része Kiskunhalas és Kál-Kápolna megyeszékhellyé "minősítése".

A TERINT a településhálózati kapcsolatok és vonzáskörzetek rendszeréből kiindulva, a szocialista tervgazdálkodás területi alapkategóriáját - a gazdasági körzetet - szem előtt tartva több változatban dolgozta ki az ország, és azon belül az Alföld közigazgatási területbeosztása átszervezésének javaslatait (5., 6., 7., 8. ábra). A változatoknak vannak stabil és mozgó elemei. Stabil megoldásnak tűnik

6. ábra. Hosszú távon kialakítandó megyehatárok és központok az Alföldön
("A" változat)

1: tervezett megyehatár	4: tervezett megyeszékhely
2: fennálló megyehatár	5: tervezett járásszékhely
3: fontosabb vasútvonal	6: fontosabb település

Baja és környéke Pécshez, így a Dunántúlhoz történő beosztása. A hosszú távú változatok között közös elem, hogy Kecskemét, Szolnok, Debrecen, Szeged minden esetben megyeszékhely, csak a megyék tervezett határai változnak. Szembetűnő a tervezett megyék aránytalan területi kiterjedése (Debrecen, Szeged minden tervezetben "nagy megye", Szolnok "kis megye" székhelye). A 8. ábrán található egy rendkívül sajátos megoldás, melyben Budapest körül kétfokozatú megyebeosztás jönne létre, s Cegléd és Hatvan is "kismegyeszékhellyé" vált volna.

7. ábra. Hosszú távon kialakítandó megyehatárok és központok az Alföldön
("B" változat)

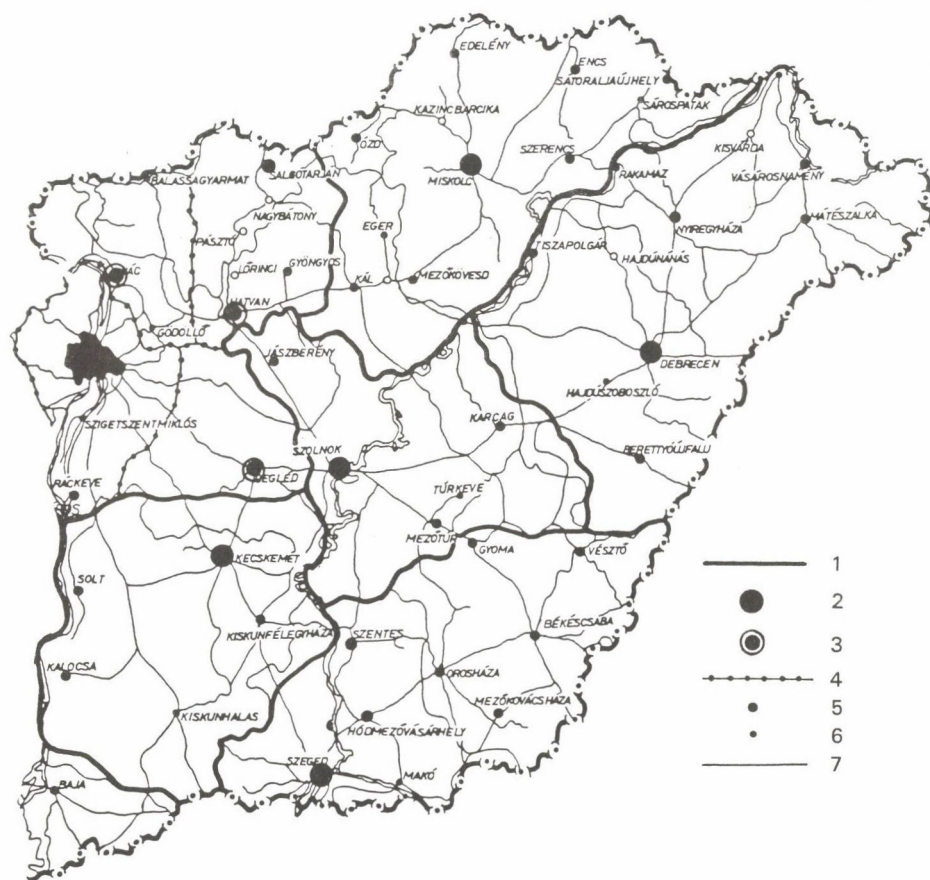

1: tervezett megyehatár
2: fennálló megyehatár
3: fontosabb vasútvonal

4: tervezett megyeszékhely
5: tervezett járásszékhely
6: fontosabb település

Az MDP vezetése 1952 nyarától foglalkozott ismét a közigazgatási átszervezés kérdéseivel. 1953. január 22-én már *Vas Zoltán* előterjesztésében megvitaták a kutatási, tervezési munkák addigi eredményeit. Ezek alapján 10 megyés rendszer kidolgozására tettek javaslatot. A tervek szerint az új megyebeosztás lehetővé tette volna, hogy a honvédséget és a vasutat leszámítva minden állami, társadalmi, gazdasági, politikai szervezet területi beosztása egybeessen. A területi-szervezeti homogenitás elősegítette volna az állami irányítás és főleg a pártellenőrzés hatékonyságának növelését.

8. ábra. Hosszú távon kialakítandó megyehatárok és központok az Alföldön
("C" változat)

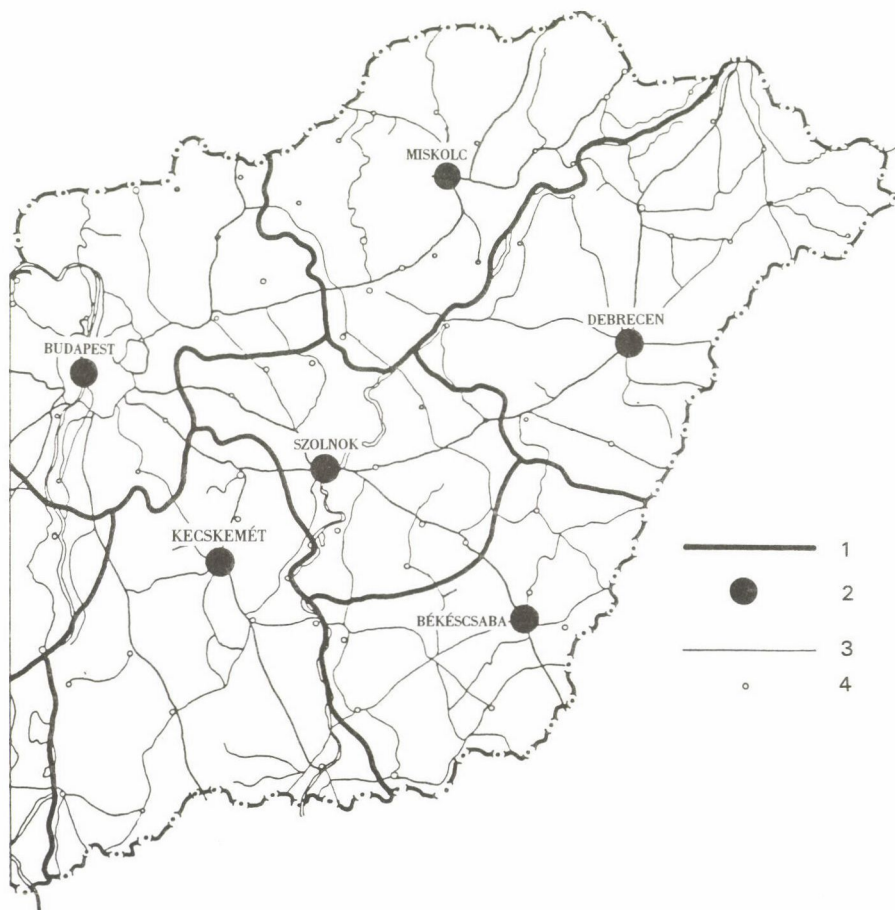

- 1: tervezett megyehatár
- 2: tervezett megyeszékhely
- 3: tervezett kismegyeszékhely
- 4: tervezett kismegyei határ

- 5: tervezett járásszékhely
- 6: fontosabb település
- 7: fontosabb vasútvonallal

Az átszervezés erőteljesen érintette volna az Alföld területi beosztását is (3. táblázat, 9. ábra). Szembetűnő a tervezetben az óriási Bács és Hajdú megye. A megoldásokat a TERINT terveivel egybevetve azt látjuk, hogy az Alföld "négymegyes" jellege megmaradt, de más központ- és területi eloszlás mellett. Szeged helyett Kecskemét lépne elő nagy-megye székhelyé.

9. ábra. Az Alföld megyebeosztási terve (1953)

1: országhatár	4: fontosabb vasútvonal
2: tervezett megyehatár	5: fontosabb település
3: tervezett megyeszékhely	

A Gerő Ernő vezetésével kiküldött bizottság tovább finomította a javaslatot, de a fokozódó belpolitikai feszültségek miatt levették a napirendről a tervezet végrehajtását. 1954. január 6-án úgy döntött a Politikai Bizottság, hogy a területi reform ügyét a legközelebbi években nem veszik elő.

Az 1954-es II. tanáctörvény alapvetően szervezeti és működési reformot jelentett, a területi reformot ismét elodázták. A településeket illetően érdemi változásnak tekinthetjük, hogy a városok kivétel nélkül kikerültek a járási tanácsok

3. táblázat
Az 1953-ban tervezett alföldi megyék adatai

Megye	Lélekszám (fő)	Terület (kh)
Pest	1077037	1822752
Bács	888218	1888110
Szolnok	559064	1198573
Békés	612024	1234541
Hajdú	1063799	2130425

Forrás: PTI Archívum 276.f. 53/113 ö.e.

irányítása alól, azaz járási jogúvá váltak. A nagyvárosok (4), köztük Debrecen és Szeged megyei jogú várossá lett, tehát Szeged egyfajta kompenzációt kapott azért, mert még ekkor sem vált megyeszékhellyé.

4. AZ 1956-OS REFORMTERV

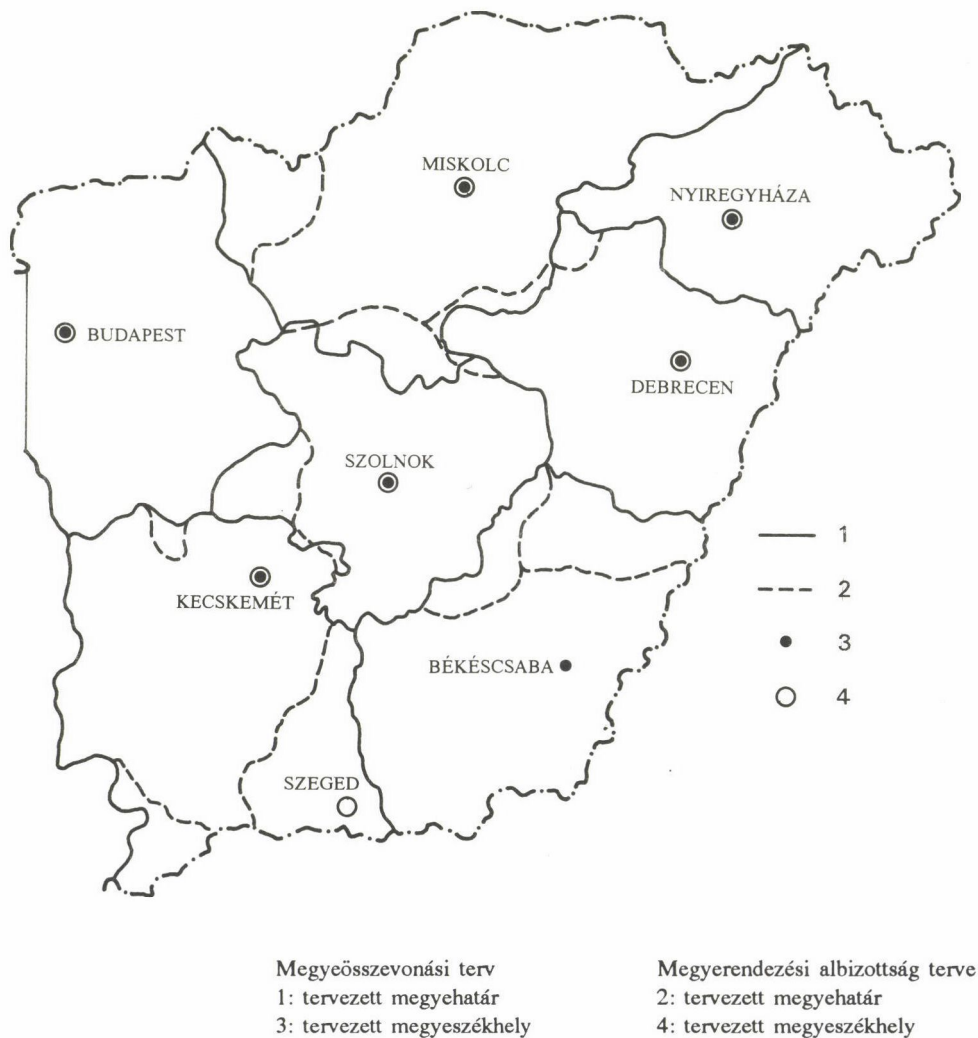
1955 nyarától ismét felerősödtek a közigazgatás körüli viták. Tudományos konferenciákat szerveztek, a folyóiratokban frások jelenhettek meg a közigazgatási reform szükségességéről. A közigazgatási területi átszervezésre vonatkozó elméleti megközelítések egy része széles nyilvánosságot is kapott.

1955 őszétől a politikai intézményrendszerben a korábbi gyakorlatnak megfelelően, abszolút titokban kezdődött meg a *közigazgatási reform* előkészítése. Mint utólag kiderült, az 1955. decemberi járásösszevonásokat (8 járás szűnt meg) már a reformra való felkészülés jegyében hajtották végre. 1956 április elejére *Apró Antal* politikai bizottsági tag, miniszterelnök-helyettes vezetésével elkészült a *megyeösszevonási terv*. A terv szerint a megyék számát 19-ről 12-re csökkentették volna. Az Alföld esetében a leglényegesebb változást Csongrád megye felszámolása jelentette volna, de kisebb mértékben érintett a tervezet más megyéket is, pl. Baja és környékét ismét Baranyához osztották be (10. ábra, 4. táblázat).

Az MDP Politikai Bizottsága időszerűnek találta ismét a közigazgatási reform előkészítését és tovább ment az előterjesztésnél, mivel megfogalmazták, hogy nemcsak a megyék számát kell legalább 12-re csökkenteni, de a járásokét is 100-ra, a budapesti kerületekét pedig 14-re.

A Minisztertanács 1956 májusában kormánybizottságot alakított a közigazgatási reform állami előkészítésére, melynek vezetője *Apró Antal* lett, s tagjai sorában találjuk *Erdei Ferencet* is. Külön foglalkoztak a megyerendezés és külön a járásrendezés elméleti és gyakorlati problematikájával, s a két megalapított albizottság közös üléseken hangolta össze a reformjavaslatokat.

10. ábra. Megyeösszevonási és megyerendezési tervek az Alföldön

A megyerendezés esetében elvi jelentőséggel vetették fel, hogy a megyehatároknak egybe kell esniük a gazdasági körzetekkel, s különös jelentőséget tulajdonítottak a közlekedési kapcsolatoknak és a vonzáskörzeteknek. Megfogalmazták a központ-hoz rendelés elvét, nevezetesen, hogy a megyéket egy meglévő központ körül kell kialakítani. A megyerendezési albizottság javaslatában a korábbi előterjesztéshez képest átszabták az Alföld tervezett beosztását, Szeged megyeszékhelyjelölt lett, s kisebb mértékben módosultak a megyehatárok is (10. ábra). A viták jelentős részben Pest megye körül csaptak össze. Többek felfogása szerint

4. táblázat

A tervezett alföldi megyék közigazgatási felosztása
az 1956-os megyeösszevonási javaslat szerint

Megye	Terület (ezer kh)	Lakosság (ezer fő)	Járások	Városok	Községek
			száma		
Békés	1410	610	8	6	110
Hajdú	1000	400	6	3	90
Kiskun	1960	780	8	6	132
Szabolcs	1040	560	9	1	236
Szolnok	1110	510	6	8	88

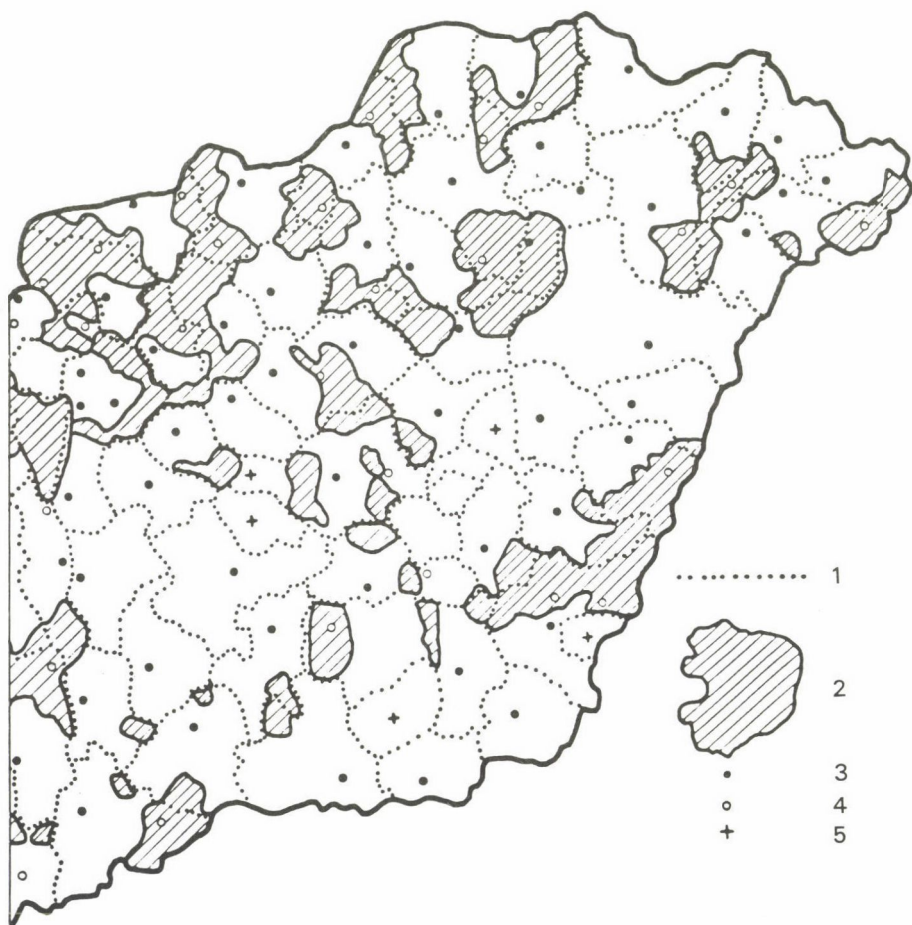
Forrás: Új Magyar Központi Levéltár. Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai XIX.-A-Z-gg. 23 d. XVI/7

Pest megyét nem szabad nagy kiterjedésűvé tenni, érdemben nem foglalhat magában mást, mint a Budapesthez közvetlenül kapcsolódó városellátó övezetet. Mások Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár összevonása mellett érveltek.

Az *Erdei Ferenc* által vezetett járásrendezési albizottság véleménye szerint az új járások területileg minél nagyobb mértékben egybe kell, hogy essenek egy-egy gazdasági téregységgel, gazdasági körzettel. A korábbiakhoz képest a járások átlagos területét erőteljesen növelni kívánták. A járást igazi döntési jogkörökkel javasolták felruházni, a megyei funkciók jelentős részét a járásokhoz akarták levinni. A járáshatárok megvonásakor elsődlegesen a központ-vidék közötti sokoldalú kapcsolatokat részesítették előnyben. Külön részét képezte a gondolkodásnak a járás és járási jogú város viszonyának a kérdése. Alapelvként fogadták el, hogy minden olyan várost, amelyet valamilyen különleges okból nem kell a járás hatósága alól kiemelni, azt a járás igazgatása alá kell helyezni. Ezen városok számára új városi kategória kialakítását javasolták.

A járásrendezési tervet két változatban dolgozták ki. Az "A" változat szerint a járások száma 90, a járási jogú városoké 58 lett volna. A "B" változatban a városok nagyobb része a járási tanácsok igazgatása alá került volna, s ezzel párhuzamosan kialakították a városkörnyéki kategóriát is. Ezen változat szerint 92 járás, 18 járási jogú város jött volna létre, s Gyula, Hódmezővásárhely, Karcag, Nagykovács térségének sajátos igazgatási problémáit a városkörnyéki rendszer segítségével oldották volna fel. (A városkörnyéki községeket a városok külső területének tekintették, de úgy, hogy a községek megtartják saját tanácsukat, a járási hatásköröket a városi tanácsok gyakorolják felettük.) A járásrendezési albizottság az elméleti és gyakorlati kérdések széles körű és néhol éles megvitatása után az "A" változat mellett foglalt állást, úgy, hogy a struktúrába beillesztették a városkörnyéki igazgatást is (11. ábra).

11. ábra. A járásrendezési albizottság járási reformterve ("A" változat)

1: járáshatár	3: tervezett járásszékhely
2: a járásrendezéskor más járáshoz kerülő terület	4: megszűnő járásszékhely
	5: járási jogú városhoz kerülő terület

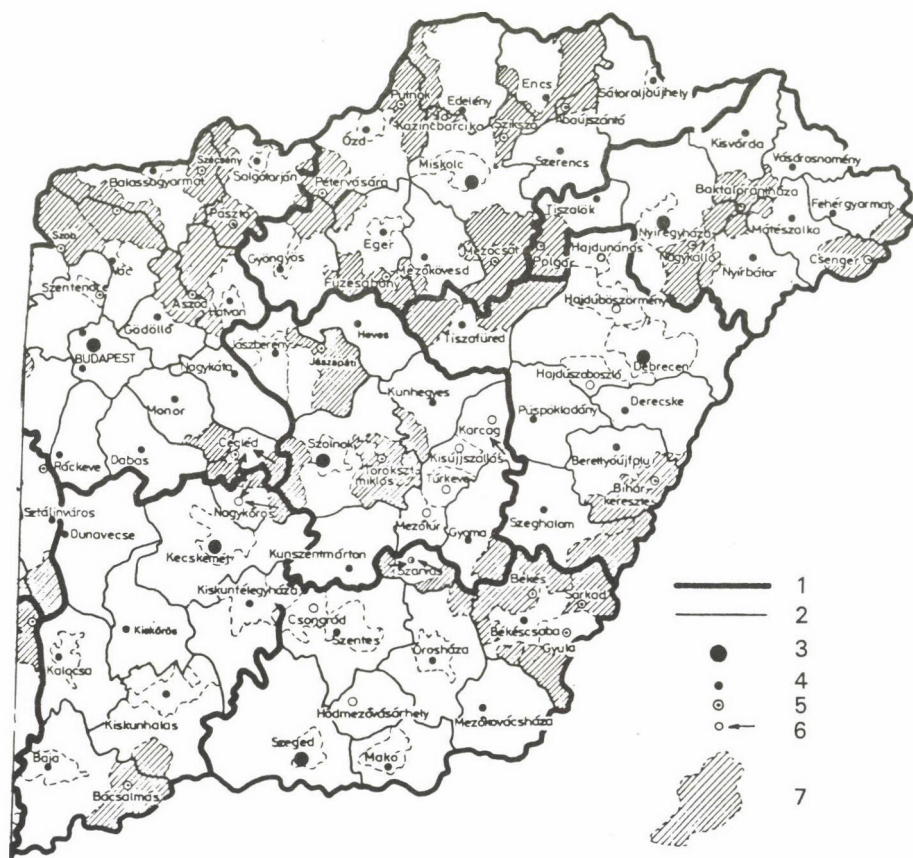
Az Alföld területrendezési kérdései között ismét kitüntetett szerepet kapott Szeged ügye. Ez nemcsak az albizottságokat foglalkoztatta, hanem a város vezetését is. Szeged vezetése önálló megyerendezési tervvel lépett elő, melyben megfogalmazták és lehatárolták a dél-alföldi nagy Csongrád megyét, s óriásira növelték Pest megyét (12. ábra). A szegedi vezetés beadványában rendkívül éles hangon követelte, hogy Szegedet nyilvánítsák megyeszékhellyé. "... egyszer beszéljünk már nyíltan erről... Szeged mostoha gyermeke a kormánzatnak... a szegedi dolgozók tehetnek-e arról, hogy Horthy innen indította el majd 40 éve az ellenforra-

- radalmat? Emiatt kell egy jobb sorsra érdemes várost büntetés alatt tartani? Szinte már fáj az a mellőzés, mely Szeged dolgozóit lépten-nyomon éri." A szegedi vezetés követeli, hogy rehabilitálják Szegedet, mely a leginkább megszenvedte a Tito-ellenes hajszát. Ugyanakkor "Szegednek... megyeszékhellyé történő kijelölése egyenesen szimbóluma lehetne a két ország új viszonyának".²

Apró Antal - aki szegedi "elkötelezettségű" - kivizsgálhatja a beadványt. A "független" tárcamegbízottak megállapítják, hogy a beadványban foglaltak megfelelnek a valóságnak, így Szeged megyeszékhellyé nyilvánítása nem kerülhető el. Apró Antal Szeged érdekében "frakciózik" a Politikai Bizottság tagjai bevonásával, Szeged mellett érvel.

139

13. ábra Az 1956-os területrendezési terv alföldi javaslatai

1: tervezett megyehatár	5: megszűnő járásszékhely
2: tervezett járáshatár	6: járási jogú város
3: tervezett megyeszékhely	kapcsolódó terület
4: tervezett járásszékhely	7: megszűnő járás területe

A területi reformterv néha kemény viták és érdekösszeütközések között készült el. Az Alföldre vonatkozó végleges javaslatok (13. ábra, 5. táblázat) részben tükrözték a helyi vezetések szándékait és céljait (Szeged, Cegléd), de a megszüntetésre ítélt megyékben és különösen megyeszékhelyeken természetesen nem beszélhetünk erről. A területi reformterv nem került parlamenti tárgyalásra. Ebben döntő szerepet játszott a belpolitikai válság elmélyülése, s azok a hírek, melyek

5. táblázat
A tervezett alföldi megyék közigazgatási struktúrája
az 1956-os végleges területrendezési terv szerint

Megye	Népesség száma (ezer fő)	Terület (ezer kh)	Járások	Városok	Községek
			száma		
Bács-Kiskun	618	1507	7	6	109
Békés-Csongrád	692	1371	6	8	117
Hajdú	580	1322	6	3	101
Szabolcs	572	1076	7	1	237
Szolnok	560	1231	6	7	93

Forrás: Új Magyar Központi Levéltár. Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai XIX.-A-Z-gg. 23 d. XVI/7.

szerint a megszüntetésre ítélt megyék országgyűlési képviselői szervezkedésbe kezdtek, jelentős és érdemi módosítási javaslatok benyújtását tervezték.

A területi reform kérdése már a forradalom előtt lekerült a napirendről. A kiéleződő politikai válság miatt a Minisztertanács 1956. október 12-én közleményben tudatta, hogy az elkövetkezendő években nem tartja célszerűnek a kidolgozott területszervezési javaslatok végrehajtását.

5. ÖSSZEGZÉS

A rövid idő alatt többször változó politikai érdekeknek és céloknak megfelelő reformtervek elég ellentmondásosan érintették az Alföld területi struktúráját. Nagyon kevés olyan terv készült, ahol a tervezett központok (megyeszékhely, járásszékhely) és területük egybeesett volna. A tervek egy részében reális problémák is megfogalmazódtak, s országos összefüggésekben is megjelentek az Alföld sajátos igényei. A város-környéki struktúra 1956-ban kifejezetten "Alföldre szabott" volt.

A korszak területrendezési törekvéseinek és kudarcainak mához szóló tanulságai is vannak. Egy kiépülő diktatórikus politikai rendszer keretei között is nehéz volt a sokféle ideológiai, politikai, gazdasági, igazgatási szempontot és vélt értéket egyeztetni, a diktatúrának is többféle területi struktúra lehet "gyakorló terepe".

A demokratikus berendezkedés és közigazgatási struktúra kialakítása csak hosszabb időszak alatt mehet végbe, ha a lakosság és a települések érdekeit kívánjuk harmonizálni. Ezért tanulságos és figyelemre méltó az a folyamat, ahogy Csongrád megye volt megyeszékhelyei kísérleteket tesznek érdekeik egyeztetésére.³

JEGYZETEK

1. Új Magyar Központi Levéltár, XXVI. A-1. TERINT. 17. doboz. 31. kötet. Az I. osztályú települések igazgatási szerepe.
2. Új Magyar Központi Levéltár XIX.-A-Z-gg 23. doboz: Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai. Magyarország közigazgatási beosztásának átalakítására vonatkozó javaslatok, feljegyzések, jegyzőkönyvek, térképek. Szegedet megyeszékhelynek. Beadvány Apró Antalhoz. p. p. szerző és helymegjelölés nélkül.
3. Ebből a szempontból roppant tanulságos az a dokumentáció, amely megjelent a Comitatus folyóirat 1992. októberi számában (pp. 66-72).

IRODALOM

- BEÉR J. (1962): *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945-1960)*. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BIBÓ I. - MATTYASOVSKY J. (1950): *Magyarország városhálózatának kiépítése*. - Budapest, Államtudományi Intézet, p. 11.
- GYARMATI GY. (1989): Három koncepció és ami utána következik... (Közigazgatási reformtörekvések és kudarcuk sorozata Magyarországon 1945-1948). - *Tér és Társadalom*, 4. pp. 3-15.
- HAJDÚ Z. (1989): Az 1956-os közigazgatási területbeosztási reformterv földrajzi kérdései. - *Tér és Társadalom*, 4. pp. 43-61.
- HAJDÚ Z. (1989): Az első "szocialista" településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949-1951). - *Tér és Társadalom*, 3. pp. 89-96.
- HAJDÚ Z. (1991): Rendszerváltás, berendezkedés, területiség. (Közigazgatási területi reformtörekvések Magyarországon 1949-1956 között.) - *Magyar Közigazgatás*, 4. pp. 323-329.
- HAJDÚ Z. (1992): A Tanyai Tanács története. - *Alföldi Tanulmányok*, XIV., pp. 105-124.
- HENCZ A. (1973): *Területrendezési törekvések Magyarországon*. - Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH M. T. (1990): *A tanácsrendszer alakulása és a Kommunista Párt területi hatalompolitikája (1948-1988)*. - Budapest, Államigazgatási Szervezési Intézet, p. 48.
- KATONA Z.-SZAMEL L. (1949): A megyék új határai. - *Állam és Közigazgatás*, nov.-dec. pp. 480-489.
- KOLOZSVÁRI V.-SZAMEL L. (1950): A járások területének rendezése. - *Állam és Közigazgatás*, 6-7. pp. 451-465.
- KOVACSICS J. (1950): Közigazgatás és népesség. - *Statisztikai Szemle*, pp. 62-72.
- KOVÁCS T. (1948): *Magyarország közigazgatási földrajza*. - Budapest, Szakszervezeti Tanács Oktatási Titkársága, p. 22.
- MARKOS GY. (1952): Magyarország gazdasági körzetbeosztása (rayonírozása). - *Földrajzi Értesítő*, 3. pp. 582-613.
- RUSZKOLY J. (1987): *Szeged megyétől Nagy-Szegedig*. - Szeged, Móra Ferenc Múzeum, p. 60.
- VAGÁCS A. (1952): Megyei központok és a közlekedés. - *Földrajzi Értesítő*, 1. pp. 183-187.

FOCI AND DEBATED ISSUES IN THE ADMINISTRATION OF THE ALFÖLD BETWEEN 1949 AND 1956

Zoltán Hajdú

In the paper the implications of administrative reforms and 'official' reform plans of the period 1949-1956 for the Alföld (Great Hungarian Plain) are analysed, namely the plans for the administrative divisions and centres in the 1949 reform, in its criticism and in the new experiments in 1953 and 1956.

The map series shows clearly that the dictatorship being established set up various configurations (counties of small, medium and large size) for its 'training ground' and historical structures were only respected when and where they were in accordance with its assumed or expressed interests.

In the regional system of proposals spatial rationality was mixed with the priority of the execution of power and - along the national borders (particularly along the Hungarian-Yugoslav border) - with the evaluation of foreign policy considerations.

An extremely delicate issue in regional divisions was the formation of Pest county with Budapest as its seat, since the size of this county influenced the division of the 'rest of the country' decisively. If it was 'too big', only the periphery had to be further divided, if 'too small', the regional administration of the Alföld became open to debate in many respects.

Another issue of debate was the 'Baja syndrome', i.e. whether this 'Alföld town' could be referred to 'Transdanubia' administratively.

With its international implications the county seat status of Szeged gave rise to sharp debates and discussions 'alien' to the period. In this question local council and party leaderships clashed with the 'centre' and also the central party apparatus expressed various opinions. (Finally, in 1962 Szeged became the seat of Csongrád county.)

The large number of proposals within this short period, which contradict to each other both in scientific reasoning and in regional divisions, indicate that the problems of administrative spatial organisation did not solve automatically and 'in a natural way' under dictatorship.

AZ ALFÖLDI ÖNKORMÁNYZATOK INTEGRÁCIÓS KEZDEMÉNYEZÉSEI

*Szoboszlai Zsolt**

A történelme során oly sokszor és sokféleképpen szétszakított Alföld a regionális léptékű trianoni csonkítást, az újabb háborús területi válságokat, a tanácsrendszer járási-megyei átszervezéseit követően az önkormányzati törvény nyomán településekre atomizálódott. Az előzmények ismeretében érthető elkülönülési törekvés, a települési autonómia iránti vágy - paradoxon, de - alkalmasnak tűnik új típusú együttműködések, integrációcsírák kialakulásához.

Ha az önkormányzatok közötti szükséges és lehetséges együttműködés érdekviszonyai és felelősségi szintjei felől közelítünk az integráció szükségességéhez, lát(hat)juk, hogy szűk két év után fogalmazódik az együttműködési szándék, kerekedik az optimális - felelősségen osztozó, érdekeket egyaránt figyelembe vevő - lehetőségeket, formálódnak a területi, célorientált, érdekvédelmi vagy éppen komplex szemléletű együttműködések. Igaz, egyelőre "csak" az integráció pre-állapotáról, az új típusú kooperációk szintjéről, terjedéséről beszélhetünk. Nem szabad csodálkoznunk a történet ismeretében: a kölcsönös bizalomhoz csak a közös gyakorlat, az emlékeket feledtető jelen vezethet ...

A tanulmányban Alföld alatt hat megye (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg) területét, az itt található önkormányzatokat értjük, s nem vesszük figyelembe Pest megye vagy az északi megyék alföldi "nyúlványait".¹ Az anyaggyűjtés főleg 1992 júliusában és augusztusában zajlott, ezért a hivataloktól átvett² információknál feltehető, hogy valamivel korábbi datálásúak. Adataim tehát 1992 nyaráról eredeztethetők, az időközben bekövetkezett változásokat az októberben készült dolgozat nem regisztrálhatta. Megállapításaim, következtetéseim alapvetően szociológiai közelítésűek.

Több megoldás is kínálkozott a terjedelem által is korlátozott feldolgozás módszerét illetően. Végül úgy döntöttem, hogy több szempontot, vázlatos megállapítások sokaságát tömöríttem az empíriából építkező anyagban, azzal a reménnyel, hogy egy másik kutatási fázisban, a mainál szűkebb feladat révén mélyebbre is lehet ásni. A problémák felvetése, kérdések, kételyek, hipotézisek megfogalmazása talán a későbbi elemzőket is segíti ...

* Szoboszlai Zsolt szociológus, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Társadalomkutató Csoportjának vezetője (Szolnok)

1. ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉSEK

Az önkormányzati törvény (továbbiakban: ötv) közismert politikai alku eredménye. A szembenálló felek mind a kormányzás, mind a helyi közigazgatás önálló voltában találtak kompromisszumot. Érdekes ugyanakkor a két szint autonómiájának, szuverenitásának elvi és gyakorlati különbözősége: felfogásom szerint a kormánynak is a parlament "hivatalaként" kell(ene) működnie, az önkormányzati képviselők jogállása, a bizottságok jogosítványai, kötelezettségei viszont lényegesen operatívabbak, mint a parlamenti képviselőké vagy bizottságoké.

Önkormányzat és önkormányzat törvényileg szentesített "megkülönböztetése" mellett nézzük a *Günther Béla* által felvetett problémát, annak következményeit:³ "... nem az a fő kérdés, hogy a magyar helyi-területi közigazgatás és ezen belül az önkormányzati igazgatás megfelel-e az alkotmányos jogállam követelményeinek, hanem az, hogy az 1990-ben választott út a korszerű, fejlett polgári államok által már megvalósított, a demokratizmust és a hatékonyságot biztosító irányba mutat-e, vagy visszakanyarodást jelent a másutt már meghaladott felfogás felé. Bővebb indoklás nélkül is kézenfekvő, hogy az előzőekben feltett kérdés *alapprobléma*, mely messze túlmutat magán a szervezeten.

Az elemzés eredményeként - amennyiben az helyes - ugyanis az rajzolódik ki, hogy milyen körű és mélységű az állami végrehajtó hatalom behatolása a társadalomba, s ebből következően miként alakult az állam és az állampolgár, a társadalom kapcsolata; létrejön-e az a kiegyensúlyozott helyzet, ami a hatalmi ágak megosztásán alapuló államba szervezett társadalom zökkenőmentes funkcionálásához szükséges.

A kérdés - témánk szempontjából - lényegileg egyetlen konkrét döntés mikénti tartalmától függ. Ez pedig az, hogy a *törvényhozó egyszintű, vagy többszintű önkormányzati rendszert hoz-e létre*.

Egyszintű önkormányzat esetén ugyanis *fogalmilag kizárt* a vertikális hatalommegosztás, azaz nem jöhet létre az egymásra rétegződő, önálló közjogi státussal rendelkező autonómiák együttese. Helyükbe szükségképpen a centralizált végrehajtó hatalom függvényei, a *dekoncentrált szervek* nyomulnak be minden olyan területre, ahonnan kifejezett törvényi előírással nincsenek kitiltva. Ennek eredményeként a centralizációt erősítő *öngerjesztő folyamat* alakul ki, s a legitim döntések, illetve informális reálfolyamatok eredményeként az önkormányzati szervezet marginalizálódik."

Ezek a veszélyek komolyak, lehetségesek. Ráadásul az ötv-ben beígért kapcsolódó törvények (az önkormányzatok gazdasági alapjait érintő, bevételeket is biztosító törvényekre gondolok) hosszú, részben máig hiányzó sora nemcsak a törvényalkotókat tette kapkodóvá, de számos esetben az önkormányzatokat is lehetetlen helyzetbe sodorta. Mert bár az önkormányzat Európában szokatlanul tág jogosítványokat, nagy vagyont kapott, ez a vagyon csak könyv szerinti értékben nagy, viszont hozama kicsi. (Ha szkeptikus lennék, bizonyára felmerülne bennem

a kérdés, csak nem azért kapott vagyont az önkormányzat, hogy az állam egy újabb elegáns gesztussal teljesen kivonulhasson a településfejlesztésből is?)

Ugyanakkor tapasztalom, hogy a települések többségében a saját lehetőségek nemhogy a kívánatos, de a szükséges, a halaszthatatlan fejlődéshez sem elegendők (bár az önkormányzatok zöme erőforrásait szívesen rendelné alá ennek), így - éppen a Günther által említett egyszintű önkormányzati rendszer alapján - a települési önkormányzat kénytelen minden egyes tervének megvalósításához állami szinten keresni támogatót. Ez a szisztéma egészségtelenül felerősíti az amúgy is *kliens típusú kapcsolathoz* az önkormányzat kiszolgáltatottságát. Amennyiben ez a struktúra nem változik, fel kell tenni az újabb kérdést: a településfinanszírozási rendszer eddigi változásának lényege valóban csak annyiban áll, hogy a redistribúció kiszámíthatóbb lett, és a támogatásokhoz megyei közvetítés nélkül is hozzá lehet jutni?

Az egyszintű önkormányzati rendszer mellett "kétszintű" az államigazgatási autonómia: egyrészt van a többpártrendszerű parlament, másrészt pedig a települési önkormányzatok. A közöttük lévő mező tág és bizonytalan. Így azután érthetővé válik, ha az önkormányzatok félnek a mező pulzálásától, a szorosabb együttműködéstől, esetleges (időről időre felröppenő) közigazgatási "racionalizálási" elképzelésektől, hiszen ezek a felülről kezdeményezett folyamatok autonómiaszintjüket csorbít(hat)ják. Az önkormányzatok együttműködése, főleg integrációja ezért sem lehet (politikai) közigazgatási ihletésű, csak a gazdasági, kulturális, civil társadalmi együttműködések talaján kapaszkodó. Ezt viszont nem lehet máról holnapra törvénnyel előidézni, legfeljebb kívánatossá tenni... Hasonlóan az európai régiók folyamataihoz, ahol az integrációs kezdeményezések alulról indultak, s az integrációkat állam és társadalom közös erejével valósítják meg.

Az elméleti fejtegetések után, a gyakorlati együttműködések, integrációsfrák számbavétele mellett elsőként célszerű a rendelkezésre álló adatházis segítségével feltérképezni, valamelyest rendszerezni a községi, városi önkormányzatok, a községi szint állapotát, az alföldi társulások és önkormányzati szövetségek helyzetét.

2. TELEPÜLÉSI ÖNKORMÁNYZATOK

Az önkormányzati törvény kulcsszavai az *"önként"* és az *"önállóan"*. Vannak hangsúlyos törvényi részek, ahol szinte minden bekezdésben előfordulnak. Fenti szavak, s szinonímáik ("maga határozza meg" stb.) az *önállóság*, az *elkülönülés*, a *különállás*, a *széttagoltság* irányába terelik emocionálisan is a településeket, néztem szerint túlerősítve a felülről közvetlenül nem korlátozott, alulról a jelenlegi szisztémában ellenőrizhetetlen helyi hatalom mámorító íztől amúgy is kissé bódult önkormányzatokat.

Érzékletesen illusztrálják az önkormányzati törvény hatályba lépését követő folyamatot a (főleg községi, nagyközségi) tanácsok száma, a települések száma és

a települési önkormányzatok száma közötti összefüggések (1. táblázat). Míg 1990-ben a településszám és a tanácsok száma között jelentős eltérést regisztrálhatunk (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a különbség 100), addig 1992 júliusában a legtöbb megyében a településszám megegyezik a települési önkormányzatok számával.

1990 szeptemberében tehát még valamennyi alföldi megyében nagyobb volt a települések száma, mint a tanácsok száma, ezzel is emlékeztetve arra a '70-es évek közepétől másfél évtizeden keresztül jellemző időszakra, melyet a közös tanácsok, a jórészt kényszerűen társult községi státus jellemzett. Míg az említett megyék többségében 1990 kora őszén a szétválások következtében már jelentősen megcsappant a közös tanácsok, társult községek száma, addig Szabolcs-Szatmár-Beregen 227 település valamiért még mindig 117 tanácsban található. Az ötv hatályba lépését követően, pontosabban 1992 nyarán, az önállóságban megtalálni vélt függetlenség és az ettől remélt erőteljes fejlődés jegyében minden településen önkormányzat alakul Szabolcs-Szatmár-Beregen is, illetve néhány megyében a *korábban egyesített településből való kiválással* új települések (és azok önkormányzatai) is létrejönnek: Hajdú-Biharban 1, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 2, Szabolcs-Szatmár-Beregen 1 új (új?) települési önkormányzat létesül. Jellemző a Jász-Nagykun-Szolnok megyei folyamat, ahol (1992-ben) Kunszentmártonból Szelevény, Karcag városából (szintén 1992-ben) Berekfürdő vált ki; illetve az "új" települések születésének Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei példája: Vársánygyüre Nagyvarsány és Gyüre községekre, önálló települési önkormányzatokra vált szét.

Bár nem tartom a fejlődés hosszú távon járható útjának az apró falvak tömeges önálló útkeresését, azt is el kell ismernem⁴, hogy az apró községek önállósulásában energia is rejtezik, mely belül és kívül egyaránt kumulálódva hasznosulhat igazán.

Frucht Pál az 1991. február 28-i állapot szerint⁵ közölte a *körjegyzőségek* számát. Adatait az 1992 júliusában általam rögzített tényekkel összevetve első megközelítésben szembeszökő a körjegyzőségek számának csökkenése, mely további önállósodási folyamat részjelensége (2. táblázat).

Bács-Kiskun az egyedüli, ahol nőtt a körjegyzőségek száma. Csongrádban azonos szinten maradt. További atomizálódási folyamat figyelhető meg, legmarkánsabban az Alföldön messze legtöbb településsel bíró Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében.

Közös képviselőtestületet, ezt az ötv által megerősített státusú közigazgatási integrációs formát az Alföld 3 megyéjében találunk, igen kis számban. Előfordulásuk Bács-Kiskunban és Békésben esetleges, hiszen mindkét helyen egyet-egyet hoztak létre két-két településsel. Szabolcs-Szatmár-Beregen is csak Bereksurány és Márokpapi, illetve Csenger, Komlódtótfalu, Szamosangyalos és Szamostatárfalva alkot közös képviselőtestületet.

1. táblázat
A települések és tanácsok, önkormányzatok száma az Alföldön

Megyék	Államigazgatási területi egységek száma*						Önkormányzatok száma		
	tanácsok			települések			települési önkor- mányza- tok száma	ebből városi önkor- mányzatok száma	ebből kör- jegyzőség
	városi, megyei városi	községi, nagy- községi	ősz- szesen	város	község	ősz- szesen			
Bács-Kiskun	11	95	106	11	105	116	116	11	5
Békés	12	54	66	12	62	74	74	12	2
Csongrád	7	42	49	7	52	59	59	7	4
Hajdú-Bihar	11	44	55	11	68	79	80	14	6
Jász-Nagykun-Szolnok	12	53	65	12	62	74	76	13	2
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	117	127	10	217	227	228	12	28

* Forrás: Frücht Pál: Az önkormányzati törvény margójára (Magyar Közigazgatás, 1991/8. 726. oldal)

2. táblázat
A körjegyzőségek száma az Alföldön

Megyék	1991. február		1992. július	
	körjegyző- ségek száma	körjegyző- ségek községei- nek száma	körjegyző- ségek száma	körjegyző- ségek községei- nek száma
Bács-Kiskun	4	8	5	10
Békés	3	7	2	4
Csongrád	4	8	4	8
Hajdú-Bihar	7	18	6	14
Jász-Nagykun-Szolnok	2	5	2	4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	31	74	28	65

Az Alföld tanyás vidékei, túlélve az '50-es és '60-as évek erőszakos, illetve a későbbi időszak "természetes" pusztításait, a '80-as évektől kezdődően egyre jelentősebb gazdasági potenciálra tettek szert elsősorban mezőgazdasági (kézimunka igényes kultúrák termesztése, állattenyésztés) területen. A napjainkban zajló birtokstruktúra-átalakítás, a tulajdonviszonyok újrarendeződése várhatóan jelentősen megszorítja az egyéni gazdálkodók számát, s a gazdasági tevékenység révén fokozatosan jelentősebb politikai-hatalmi befolyáshoz jutó, részben tanyai népesség a helyi politikai döntésekből való kívülrekesztettség után vélhetően nagyobb szerepet kíván a helyi közügyek intézésében is.

A kialakulatlan társadalmi jelenségekkel, tendenciákkal a közigazgatás - természetéből adódóan - nem nagyon tud mit kezdeni. Tapaszthatók - elsősorban a megyei önkormányzatok részéről - bizonytalan közelítések, alkalmi próbálkozások e problémakör feltérképezésére, kezelési technikáinak kialakítására. Bács-Kiskunban a *tanyák kapcsolódásának speciális megoldásait* nem látják jellemzőnek, mivel "a mai tanyavilág jellemzője a szétszórtság". Békés megyében a fejlesztésre javasolt tanyás térségek belterületté válása, a tartósan fennmaradó tanyacsoportok alapellátásának saját szervezésben történő biztosítása jellemző. A szórványtelepülésekkel, illetve az újonnan keletkező egyedi tanyákkal laza a kapcsolat, a nem állandó lakóhelyül szolgáló tanyákkal pedig kizárólag "adóhatósági a kapcsolat". Csongrád jelentős tanyavilágának zöme közvetlenül a településekhez kapcsolódik, s kapcsolatukra a települési szolgáltatások körének igénybevétele, illetve az abban

való részvétel (mezőgazdasági áruellátás) jellemző. Hajdú-Biharban a tanyákon élők érdekreprezentációs szerephez jutnak képviselők, bizottsági tagság, egyéb közgyűlési megbízatások útján.

3. AZ ALFÖLDI VÁROSOK KÖZIGAZGATÁSI SZERKEZETE

Történelmi evidencia talán, hogy a gazdasági-hatalmi célkitűzések és a közigazgatás mindenkori felépítése között szoros összefüggés mutatható ki. Jellemző példa az '50-es évek politikai-gazdasági totalitarizmusa és az ehhez igazított centralizált államigazgatási struktúra, illetve e rendszer közelmúltbeli, szelédőbb változata.

A rendszerváltás politikai egyezségei látszólag homogén, működésében azonban ellentmondásos közigazgatási struktúrát alkottak. A települési autonómia magas fokát valósíthatja meg a rendkívül liberális önkormányzati törvény jogosítványaival élő, önnön erőforrásaira építő helyi önkormányzat. Ilyen mértékű autarkia azonban nincs lehetőség, így a települések egyre inkább a ma is zömében a központi újraelosztáson alapuló gazdálkodási kényszer(ek) fogságába kerülnek. Ráadásul, míg a kisebb települések zömében sértetlenül maradtak ki a pártpolitikai játszmák köréből, addig a *városi önkormányzatok* zöme - a pártlistás választási szisztémának is köszönhetően - energiáit a településellátás feladatai mellett/helyett hatalmi harcokban emésztí. A helyi hatalomért folyó permanens küzdelem közben a térszervező funkciók gondozása is elmarad, s nem csodálkozhatunk, ha térségi kohézió helyett a politikai erővonalak mentén húzóódó térbeli törésvonalak erősödnek.

Pedig az adatokban objektíve rejtező rendszer, a magyar közigazgatás-történetből, településszervezésből ismert *tizedesi szisztéma* sajátos változata mutatható ki az Alföld mai⁶ közigazgatási struktúrájában. Összesen 633 települési - melyből 69 városi, s ebből 7 megyei jogú városi - önkormányzat alkotja a 6 megyére kiterjedő Alföld települési struktúráját.

A városi sorból történeti fejlődése során kimagasló, törvényi gesztussal kiemelt, a többi városi településtől megkülönböztetett státusú, tágabb szerepkörű, jogosítványait tekintve akár a megyékkel szembeni rivalizálásra is alkalmas, e szerepre néhány esetben talán hajló *megyei jogú városok* létre is érdemes egy rövid gondolatmenettel kitérni.

"Erősödik a dichotómia a megyei jogú városok és szűkebb vagy tágabb vonzáskörzetük között. Félő, hogy az ország közel 60 %-át, az ipari foglalkoztatottak több mint 50 %-át, az anyagi jellegű beruházások közel felét adó 20 megyei jogú város és Budapest kiszakad az ország testéből és korlátozza a komplex területfejlesztési politika kialakítását" - veti fel⁷ Horváth Gyula.

Egy-egy nagyváros maga is számos integrációból keletkezett, formálódik. Vezetésének elkülönülési vagy együttműködési hajlandósága a közvetlen vonzás-körzet mellett messzi vidékek fejlődésére is hatással lehet.

Az 1990. évi LXV. "Törvény a helyi önkormányzatokról" a következőképpen rendelkezik a városi címről: "... a község a *várossá nyilvánítását* kezdeményezheti, ha a városi cím használatát fejlettsége, térbeli szerepe indokolja". Az elmúlt két évben 14 várost avattak⁸ Magyarországon. A tizennégyből 7 város az Alföldön, pontosabban 3 alföldi megyében (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg) született. Ebből kettő korábbi szétválás eredményeként 1991-ben (Hajdúhadház és Téglás), a többi újonnan jött létre. Hajdú-Biharban Derecske és Nyíradony, Jász-Nagykun-Szolnok megyében Jászárokszállás, Szabolcs-Szatmár-Beregben Újfehértó és Tiszalök.

Ezzel 180-ra nőtt a magyar városok száma. A dinamikus növekedés erőteljes urbanizálódást, végső soron kiemelkedő modernizációs fejlődést jelezne, ha nem éreznénk, hogy a tendencia - különösen a Grósz-korszak 41 városavatása, de a közelmúlt számos túlzónak tűnő átminősítése is - a minőségi fejlődés elismerése helyett egy-egy korszak vagy kormány szociális (-politikai) intézkedéseként funkcionált. Erősödni látszik ezen feltevésünk, ha belegondolunk, hogy az új városok nem elsősorban a polgárosodottabb, fejlettebb alföldi területeken, hanem a keleti válságrégióban és a belső perifériák területén jöttek, jöhettek létre. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy míg a '80-as években a városi cím számos előnnyel (költségvetési támogatás, közüzemi díjak, külföldi kapcsolatépítés lehetősége stb.) járt, a mai városi rang közvetlen anyagi előnyöket nem rejt. A költségvetés normatív elven alapuló, lakosságszám és más objektív mutatók szerinti támogatási rendszere nem tartalmaz plusz forrásokat. A közvetett lehetőségek (a kistérségi központ szerep erősödése, a középfokú intézmények fenntartására irányuló törekvés, a település regionális jelentőségének növekedése), illetve városi cím helyi politikai szinten kamatoztatható presztízse azonban továbbra is okkal teszi kívánatossá a még erre kevésbé érett önkormányzatok számára is a városi rang megszerzését.

A törvényelőkészítők szándéka szerint a jövőbeli városi címért folyamodás feltételrendszerének jelentős szigorítása várható. Megfelelő mércére szükség van, de ha jól értem a változó törvényalkotói szándékot, megrekedhet a településszerkezet strukturális mobilitása. Pedig a közelmúlt rosszízű politikai urbanizációja nem lehet oka, hogy ne segítsék városi cím adományozásával szükséges progressziójukban a fejlődés útjára lépő önkormányzatokat, ezzel is növelve belső és külső presztízst, lehetőségeiket a települési "felső top"-ba kerülésre.

Jász-Nagykun-Szolnok megye kivételével minden megyében található (legalább egy) *településrészi önkormányzat*. Az objektív feltételek miatt a megyék székhelyén, a legnagyobb városban. Kecskeméten Hetényegyháza, Békéscsabán Csabaszabadi és Gerla, Szegeden Algyő, Kiskundorozsma, Szőreg és Tápé, Debrecenben Józsa, Nyíregyházán pedig Oros.

A településrészi önkormányzatok általában bizonyos jogosítványokkal, feladatokkal is rendelkeznek. Szegeden például döntenek a részönkormányzati alap felhasználásáról, területük rendezési tervét, illetve a területükön lévő önkormányzati

intézmények létesítését, megszüntetését, átszervezését, nevük megváltoztatását előzetesen véleményezik.

A közgyűlési tagsággal bíró *településeknek a megyében való képviselete* rendezett. A többi település, köztük városok, megyei jogú városok képviselete a jelenlegi törvényi keretek és megyei gyakorlat szerint nem megnyugtató, a megoldások az adott megye szándéka, leleményessége által formálódnak. Bács-Kiskunban például a megyei közgyűlésnek 5 városi polgármester tagja, Békésben pedig a városok 1-1, illetve 2-2 képviselővel vesznek részt a közös munkában. Itt - ritka kivételként - minden város képviselete megoldott. A Csongrád megyei önkormányzat tagként, tisztségviselőként (társadalmi alelnökként) jeleníti meg közgyűlése döntéseiben a települési önkormányzatok érdekeit. Kapcsolataik többágúak, hiszen a megyei önkormányzat (átvállalt feladatként, megállapodás alapján) kórházat, szociális otthont működtet; különböző alapítványok életre hívásával, pályázatok kiírásával támogatást nyújt a helyi önkormányzatoknak; társulás létrehozásával szakmai szolgáltatást, segítséget biztosít feladataik ellátásához; felterjesztési jogával élve közvetíti a települési önkormányzati érdekeket; különböző - polgármesteri - fórumok rendszeres működtetésével ad lehetőséget az érdekek egyeztetésére, megyén belüli összehangolására.

Az önkormányzati törvényből adódóan a megyei önkormányzatok - a "térsgégi elektori szisztéma" következtében - nem áll(hat)nak minden megyei település képviselőiből. Jellemző példa Jász-Nagykun-Szolnok megye, ahol a megyei jogú város Szolnokon kívül 23 település (köztük 4 város) nem képviseltet(het)i magát a megyei közgyűlésben. Igaz, hogy a megyei önkormányzat számos ötlettel, eszközzel törekszik a nem tag települések polgármestereinek, képviselőtestületeinek megyei döntéshozókészítésbe való bevonására, ám jól jelzik az információn és döntésen kívüliség érzékelhető hátrányát például a következő adatok. Az említett 23 település lakónépessége (119.436 fő) a megye össznépességének 34,3 %-a. A kormány által meghirdetett, az Országgyűlés által elfogadott központi támogatási lehetőségekből (önhibáján kívül hátrányos települések támogatása, címzett támogatások és céltámogatások) a megye összes településének 1991-ben 323 millió forint jutott. Az érintett 23 település részesedése ebből 64 millió forint, 19,8 %. Vagy: a megyei közgyűlés 1991. évi tervében a rendelkezésre álló normatív fejlesztési forrásból (179 millió forint) ugyanezen települések 25,3 millió forintot (14,1 %) kaptak.

Más megye hasonló szemléletű adatsora nem áll rendelkezésemre, a tendenciát ennek ellenére általánosan jellemzőnek, a jelenlegi felállásban természetesnek tartom. A valóságos és hatékony érdekérvényesítés közvetlen részvétel nélkül esetleges, mások belátásán és nagyvonalúságán alapul. Feltételezhető, hogy az önkormányzati struktúra előbb-utóbb elkerülhetetlen módosításakor a közvetlen és teljes körű képviselet törvényi szabályozása is napirendre és módosításra kerül(het).

4. A KÖZÉPSZINT ÉS A MEGYE

Az önkormányzati törvény alapjaiban változtatta meg a települések és a megye történetileg kialakult kapcsolatait. A központi akaratot érvényesítő és végrehajtó típusú megyei tanács helyébe a helyi önkormányzatokkal mellérendeltségi viszonyban álló megyei önkormányzat lépett. Létrehozták - sajátos kompromisszumként - *a köztársasági megbízotti intézményt* és annak hivatalait, szaporodnak a dekoncentrált szervek. A törvényileg kiürített közigazgatási *középszint* körül eltérő érdekű, funkciójú, lehetőségű önkormányzati és állami szervek koncentrálnak. Kézenfekvőnek tűnne, hogy az önkormányzatok integrációs gyakorlatát tárgyaló dolgozatban a középszint valamennyi szereplőjét megnézzük. Ez a tanulmány azonban sok, előzőleg jórészt ismertetett ok miatt nem vállalhatja a teljes körű szemlélet terhét. Vizsgálatomnak ez a része bizonyos funkciók, kapcsolatok, feladatok számbavétele mellett elsősorban a megyei önkormányzat helyzetére, szerepére, települési önkormányzatokkal épülő kapcsolatára fordítja figyelmét, annál is inkább, mivel a területi-közigazgatási együttműködések animátora ma nem a köztársasági megbízott vagy a települési önkormányzat, hanem az ellentmondásosan szabályozott volta ellenére egyre inkább magára találó megyei önkormányzat. A benne hagyományosan megtestesülő, módosulva továbbélő területi gondolkodás, együttműködési készség, (igazgatási-) koordinálási szakszerűség mind arra predestinál, hogy az önkormányzatok integrációs gyakorlatáról értekezve a megye szerepére, lehetőségeire, fejlődési trendjeire kiemelt figyelmet fordítsunk.

Az önkormányzati törvény a megye hatásköreit ideiglenes módon állapítja meg. Vonatkozik ez például a közszolgáltatás-nyújtási kötelezettség - meghatározott feltételek szerinti - vállalására vagy átadására a települési önkormányzattal aszerint, hogy a település (akár évente is) hogyan dönt. Közigazgatási hatásköre, rendeletalkotási jogköre meglehetősen szűk, többnyire csak saját szervezetére és működésére érvényes.

Tanulságos ebben a témában kutatva megismernünk néhány megyei önkormányzat törvény- és önértékelését is. "... az önkormányzati törvény a megye feladatait az intézmények működtetésében, a közszolgáltatások szervezésében és az érdekképviselési feladatok ellátásában fogalmazta meg. A közgyűlés által megrajzolt megyekép azonban ennél tágabb volt, mert a megyéhez tartozóként értékelte a területfejlesztést is. Ez a felfogás azóta is él a megye településeiben."⁹

"A megyei önkormányzat nem mellérendelt partneri szerepet tölt be, hanem alárendelt pozícióban lévő szervezet a települési önkormányzatokhoz képest. Az utóbbiak egyoldalú jogosítványokkal rendelkeznek az intézmények és a közműveltség működtetését illetően. Ezzel szemben a másik oldalon passzív elfogadási, tudomásulvételi kényszer áll. Így a megyei önkormányzat a gazdaságtalanul üzemelő, vagy üzemeltethető vagyontömeg gyűjtőhelyévé válhat, s forráshiánya szinte törvényszerű. Súlyos szabályozási hiba, hogy az éves költségvetési törvények nem jelölik a megyei önkormányzatokat kiegészítő állami támogatás címzettjeként."¹⁰

"Másik lényeges elem e gondolatsorban a pénzügyi szabályozás, ami úgy működik, hogy a megye e kapcsolatrendszerre, területi feladatellátásra csak szűk anyagi lehetőséget kap, és eszközrendszere az elmúlt másfél év távlatában lényegesen szűkült is (illetékelvonás, privatizációs bevételek csökkenése stb.). Egyre inkább erősödik az a tendencia, hogy a megyei önkormányzat csak az intézményeit működtesse. Nem lehet tehát a megye és a települések kapcsolatát, együttműködési lehetőségeit e tényezőktől elvonatkoztatva vizsgálni."¹¹

Az előző felvetéseket megerősítő bővítéssel kifejtve a megyei önkormányzat bármikor köteles fogadni a helyi önkormányzat által átadott térségi feladatokat ellátó intézményeket, ennek viszonyossága pedig nem érvényesül; a megyei jogú város és a megye kapcsolatai teljesen szabályozatlanok; a térségi szintű koordinációs feladatok telepítése nem egyértelmű, különösen a regionális infrastruktúra terén; az idegenforgalom, energetika, főépítészti tevékenység terén az egész megyét átfogó feladatot kaptak a megyei önkormányzatok, ugyanakkor eszközeik szűkösek, szabályozási jogkörük gyakorlatilag csak saját szervezetükre vonatkozik; a megye szolgáltató jellegű feladataihoz a jogi/pénzügyi szabályozásban eszközök biztosítására nem került sor. A települési önkormányzatok együttműködése során nem vált jellemzővé, hogy a megyei önkormányzatnak kötelezően előírt körzeti szolgáltatási feladatokat a települések önkéntesen átvállaljanak. E téren a települések aktivitása finanszírozási, szakmai tapasztalatok hiányában sem válhatott jellemzővé.

Az adatgyűjtés során derült fény arra a legalábbis elgondolkodtató paradoxonra, hogy a *köztársasági megbízotti hivatalok* egyáltalán nem, vagy csak részben rendelkeznek a települési önkormányzatok társulásainak, településszövetségi és más érdekképviselői szervezeti tagságának adataival. A tény annál inkább érdekes, hiszen az önkormányzati jegyzőkönyvek tartalmazzák a társuláshoz, szövetséghez való csatlakozásról hozott testületi döntést. Meglepő, hogy a regionális közigazgatási szintet képviselő köztársasági megbízotti hivatal nem fordít (kellő) figyelmet a térségi közigazgatási kapcsolatok alakulására.

A köztársasági megbízott törvényességi felügyelője a települési önkormányzatnak. Ez az ellenőrzésre hivatott szerep eleve meghatározza, gyakorlatilag megdermeszti a két szint egyenrangú kapcsolatának lehetőségét. Fontos mozzanatról van szó, hiszen csak olyan koordinatív szervezet és funkció lehet hosszú távon életképes, mely az önkormányzatok mellérendelt viszonyára épít. Ezért aztán a települési önkormányzatok szövetségést kereső figyelme természetes módon fordul(hat) megyén belüli vagy azon túli településtársa, illetve az új státusú és szerepkészletű megyei önkormányzat felé.

A köztársasági megbízottak valamiért nem készültek (még?) fel a középszint "államosítására". Szervezeti, személyi, pénzügyi feltételeik hiányosak, információs háttérük hiányzik. Hatósági jogkörük a koordináláshoz sok, a centrális irányításhoz kevés. Ezen a téren a kormány is látható zavarban van. Szeretné, ha a köztársasági megbízottak (és a dekoncentrált szervek) lennének a területi gazdák, de erejéből

egyelőre a köztársasági megbízotti hivatal helyzetbe hozása helyett csak a dekoncentrált szervek szaporítására és a megyék korlátozására futja.

A dekoncentrált szervek (megyei adószervezet, tisztiorvosi szolgálat stb.) jelenleg hatósági feladatokat látnak el, ezért sem lenne célszerű, ha ezeknél a szerveknél például gazdasági, gazdaságfejlesztési pozíciók is jelentkeznének. A köztársasági megbízott pedig még a dekoncentrált szervek között se nagyon koordinál, pedig ez a lehetőség a vonatkozó jogszabályban világosan kimondatott.

A '80-as évek végére demoralizálódó közigazgatás figyelmének "ellanyulása", az önkormányzati struktúra kialakításakor a területi, koordinációs feladatok nem egyértelmű leosztása, az erre szolgáló regionális források elapadása folytán a területi érdekegyeztetésben immár tartós vákuum alakult ki. A légüres helyzetből való elmozdulás elsősorban a benne hányódó települések érdeke, a "térsgégi felelősséget" érzők feladata.

Mind a hazai múlt, mind a külföldi jelen tapasztalatai azt mutatják, hogy a *területfejlesztéshez* gazdát célszerű találni. Sürgető lehet az a tény is, hogy a jelenlegi helyzet nem megnyugtató.

Területi funkciókat hitelesen és eredményesen felfogásom szerint csak képviselői szervek tudnak érvényesíteni. Ezért is gondolom, hogy ebben a folyamatban a kvázi vetélytársakkal szemben kritikus és meghatározó szerepe van/lehet a megyei önkormányzatnak. Annak a megyének, mely nemcsak áhítozik, hanem szisztematikusan készül erre a szerepre, vágyai mellett erőforrásai jelentős részét is e célnak rendeli alá. Több mint jelzés értékű a megyei önkormányzatoknál működő területi/térsgégi fejlesztő/koordináló funkciót betöltő irodák tevékenysége. Skálájuk, az elnevezésben is kifejeződő tevékenységi preferenciák hangsúlyosak. Jász-Nagykun-Szolnok koordinációs és területfejlesztési irodát, Békés megye gazdasági és területfejlesztési osztályt, Hajdú-Bihar területfejlesztési irodát, újabban megyei vállalkozásfejlesztési irodát működtet. Az Alföld megyei önkormányzatainak zöme támogat térsgégi vállalkozásfejlesztő alapítványokat, innováció-orientált, nonprofit szervezeteket. A teljességtől messze elmaradó felsorolásba kívánczik a regionális funkciókat ellátó alapítványok, kutatások, térsgégi együttműködések (Nagyalföld Alapítvány, Kárpátok-Tisza együttműködés) támogatása, vagy éppen az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete szolnoki és debreceni csoportja létrejöttének és működésének támogatása.

Nézetem szerint ma már nem lehet úgy feltenni a kérdést, hogy legyen-e megye. A kérdést célszerű úgy fogalmaznunk, hogy *milyen* az a megye, mely leginkább szolgálni képes területe térsgégi fejlődését.

Erről azért is célszerű beszélnünk, mivel az új közigazgatási szerkezetben a sokat kárhoztatott középső szint nemcsak megmaradt, hanem erősödött is. Csak éppen nem önkormányzati, hanem centrális, kormányzati irányítással, a szaporodó dekoncentrált szervek révén.

Támogatom Horváth Gyula javaslatát¹², mely szerint "... a megyét integrátori funkcióval fel lehetne ruházni és a szerkezetátalakítás-orientált regionális politika fejlesztési funkcióinak egy részével a megyék kiüresedett szerepkörét pótolni lehet-

ne". Jelenleg azonban a megyei önkormányzatok szabad vállalkozói pénzeszközök és számottevő, elsősorban vállalkozói vagyoni hiányában csak komoly erőfeszítésekkel tudnak a települési önkormányzatokkal - elsősorban a kölcsönös érdekek alapján - együttműködni, illetve önként térségi feladatokat vállalni. Máig érzékelhető gyakorlati probléma az is, hogy a helyi önkormányzatokról szóló törvény nem támaszkodik a megyei önkormányzatok szakmai felkészültségére, számukra kevés feladatot és még kevesebb forrást ad, az állami feladatokban való közreműködésükre nem számítt. A gazdálkodási önállóság törvényi garanciáinak következményeként megszűnt a megye újraelosztó funkciója. Ennek ellenére nagy nyomás nehezedik a megyei közgyűlésre a települési célok megvalósításának támogatása érdekében. Az ebből adódó feszültségek oldására különböző megoldások születtek például Hajdú-Bihar megyében: kölcsönös támogatási alap létrehozását kezdeményezték, amiből a megyei és a települési önkormányzatok hozzájárulása alapján lehetőség nyílik az önkormányzatok átmeneti nehézségeinek kezelésére.

Az átalakuló gazdasági szerkezet más, a jelenlegitől eltérő igényeket is jelent(het), melyre a megyei önkormányzatnak fel kell készülnie. A mezőgazdaság átalakuló struktúrája következtében a településeken kívüli úthálózat (összekötő és külterületi gyűjtőutak) nem marad a gazdálkodó szervezetek tulajdonában. Fenntartásuk meghaladja az önkormányzatok teherbíró képességét. Ugyanakkor már 5-8 éve nem végezték el az utak karbantartását. A jelentős nemzeti értéket megtestesítő, nélkülözhetetlen gazdálkodási infrastruktúrát jelentő útvagyon (és az utakon található többszáz, mára jórészt életveszélyessé vált nagyfeszítávolságú híd) megőrzésére - javasolják Jász-Nagykun-Szolnok megyében - az 1949 előtt jól funkcionáló hármas tagozódású útrendszer megvalósítása lehet alkalmas, melynek korábban is a megyék voltak a gazdái.

Lényeges tisztázni és szabályozás szintjén rendezni a *hatósági feladatokat*, hiszen a megyei önkormányzatnál a hatásköri törvény és annak végrehajtását szolgáló kormányrendeletek után is maradtak - például a vízügyi ágazat terén - hatósági feladatok, szorgalmazták szintén a Jász-Nagykun-Szolnok megyeiek.

A példák és javaslatok hosszan sorolhatók, de talán fontosabb szóvá tenni azt, hogy az elmúlt időszak alatt a települési és a megyei önkormányzatok egyre jobban megismerték saját lehetőségeiket, és megindult egymáshoz közeledésük. Ez a szemléletes folyamat a legékesebb bizonyíték arra, hogy a térségi szemlélet képviselőjére, a területi fejlődés koordinálására a középszint, a politikailag ugyan eltemetett, funkcionálisan azonban főnix-szerűen újraéledő megye (lehet) ma a legmegfelelőbb.

5. AZ ALFÖLD ÖNKORMÁNYZATI TÁRSULÁSAIRÓL

Az önkormányzati törvény lehetővé teszi a feladatok hatékonyabb, célszerűbb megoldása érdekében a szabad társulást. Az önkormányzati törvény szerint a *társulás* jogi személy, a költségvetési törvény alapján önálló költségvetési szerv. Eszerint például 1 főből álló, több apró község igazgatási tevékenységét ellátó társulásnak külön költségvetést kell(ene) készítenie, azt jóváhagynia, ellenőriztetnie.

Az önkormányzatok másutt már elemzett elkülönülési hajlama, a jelenlegi jogi rendezés anomáliái sok települést készítettek óvatosságra, vagy riasztottak el a hatósági, igazgatási, intézményfenntartó és/vagy egyéb társulásoktól. Az önkormányzati törvény "célja a nagyobb, átfogó községi társulások kialakulása. Ez azonban hosszabb folyamat eredménye lehet, fokozatosan, a társadalmi, gazdasági feltételek (a fejlettebb infrastruktúra) megteremtésével jöhet létre.

Községeinknek előbb valóságos önkormányzatokká kell válniuk ahhoz, hogy saját felismerésük alapján keressék az egyes közszolgáltatások célszerűbb, gazdaságosabb, magasabb színvonalú biztosításának társulásos fejlesztését, az európai önkormányzatokhoz hasonlóan".¹³

A célok helyességét, a társulás szükségességét elismerve meg kell jegyezni, hogy a 600-nál több alföldi önkormányzat valamiért nem értékeli a társulásalakítás törvényi ajánlásait. (Talán valóban "hosszabb folyamat eredménye lehet" a társulási hajlandóság változása?)

Célszerű, ha az általam ismert adatokat, az összevetés erőltetett kísérlete nélkül, megyék szerint ismertetem.

Bács-Kiskun megyében 1992 nyarán 5 hatósági igazgatási, 5 intézményfenntartó, 2 egyéb társulás működött. Az ötv. hatályba lépése előtt, főleg kistelepülések között volt gyakori a társulások működtetése. Szinte az egész megyét átfogóan működött építésigazgatási, belső ellenőri, szabálysértési ügyintézői társulás.

Békés megyében igazgatási (szabálysértési hatósági, építésügyi), intézményfenntartó és polgárvédelmi társulások működnek. A társulások zöme "még a járási, illetve városkörnyéki igazgatásból maradt", a törvények által változó formában, lényegében változatlan tartalommal.

Csongrád megyében több hatósági igazgatási társulás található, s itt működik az Alföld - ismereteim szerint - legátfogóbb tevékenységi körű, Csongrád Megyei Önkormányzatok Társulása néven működő társulása. Működésük kiterjed szinte az egész megye területére, tevékenységi körük rendkívül széles: tanácsadás önkormányzati, hatósági, jogi, műszaki és pénzügyi-gazdasági kérdésekben; vállalkozási feladatok menedzselése; megyei, körzeti közszolgáltatási feladatok szervezéséhez segítség a megyei közgyűlésnek és hivatalának; a nem társult helyi önkormányzatok részére szakmai szolgáltatások nyújtása. A társulás megalakulásakor jogi, útfelügyelői-útellenőri, épített környezettel kapcsolatos feladatra mutatkozott igény, mely később tovább bővült. A társulás tagsági köre változó, a feladat- és hatás-

körtelepítés, valamint a költségvetési fedezet függvényében. Eredetileg 20 települési önkormányzat tett szándéknyilatkozatot társulási tagságra, a nyitottság révén pedig bármely további település csatlakozhat. Az egyes feladatok ellátásáért fizetendő díjak tevékenységi körönként kerültek megállapításra, illetve lakosságszám alapján meghatározott díjért valamennyi szolgáltatás igénybe vehető. A szolgáltatási díjak lakosságszám-arányos megállapítása átdolgozás alatt van.

Hajdú-Biharban - a rendelkezésemre bocsátott adatok szerint - igazgatási társulások működnek, valamint megyei vállalkozásfejlesztési, területi mérnöki iroda.

Jász-Nagykun-Szolnok megyében nem vált jellemzővé a települési önkormányzatok társulási tevékenysége a körzeti jellegű feladatok ellátására. A meglévők működéséhez, továbbiak létrejöttéhez megyei inspiráció és támogatás szükséges. "A korábbi kényszertársulások megszűntek, néhány helyen körjegyzőség, közös építési ügyintéző, illetve közösen működtetett intézmények (fogorvos, általános iskolai felső tagozat) maradtak fenn." Speciális jellegű önkormányzati társulásnak minősíthető Jászberény, Gyöngyös, Hatvan, Pásztó városok és kórházaik együttműködése, mely már a megyehatáron túllépő települési kapcsolatok egy példáját mutatja.

A jövőben, a települési önkormányzatokkal együttműködve a megyei önkormányzatnál a következő területeken látnak lehetőséget társulások létrehozására: a természetvédelmi feladatok ellátása terén, az energiagazdálkodásban, a vízügyi és kommunális feladatok ellátásának biztosításában. Tervezik egy komplex nevelési-oktatási társulás létrehozását, amely a közoktatási feladatok zavartalan biztosítása érdekében a körzeti jellegű szolgáltatások megszervezését és ellátását hivatott biztosítani.

Az eddigiekben összegzett társulások¹⁴ zöme közigazgatási fogantatású, hatósági szerepkészletű, az ügyintézés megkönnyítésére szolgál. Adatszolgáltatási félreértésre utal, hogy a gazdasági jellegű településközi társulásokról nem kaptam információkat. Ezt azért is furcsállom, mert - az általam jobban ismert Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben - számos települések közötti infrastruktúra-fejlesztő és kommunális (gáz, telefon, közút, személtelhelyezés- és feldolgozás stb.) társulásról tudok. A viszonylag szerény adatbázis összegzése helyett végezetül inkább arra hívom fel a figyelmet, hogy a kistépülések hatósági jellegű társulásainak növekvő anyagi fedezetigényéhez - a szolgáltatási színvonal megtartása érdekében is - további megyei, központi segítségre lenne szükség.

6. ÖNKORMÁNYZATI SZÖVETSÉGEK

Az önkormányzatok létrejöttét rövidesen követte az önkormányzati szövetségek megalakulása. A képviselőtestületek és a törvényalkotó szándékai viszont csak részben találkoztak, hiszen nem lehet azt mondani, hogy az önkormányzati szövetségek jogosítványainak megalkotásakor a törvényelőkészítőkhöz önkormány-

zati empátia munkált volna. Szövetség létrehozása az egyesülési törvény alapján egyszerű, viszont hatékony működtetése - különösen, ha önkormányzati szövetségről van szó - jóval bonyolultabb, mert például az önkormányzati törvény csak az országos szövetségek számára biztosít közvetlen érdekartikulációs lehetőséget, a regionális, (kis)térégi szövetségeknek nem. Utóbbiak számára olyan politikai érdekképviselési jogosítványokat sem biztosítottak, mint például a megyei önkormányzatokban való képviselő, döntéshozói szerepkör.

A jelenlegi, horizontális elvű *önkormányzati érdekszövetségi szerkezet főbb alkotóelemei*¹⁵ a községi önkormányzatok szövetsége, nagyvárosok szövetsége, kisvárosok érdekszövetsége, budapesti önkormányzatok szövetsége, megyei önkormányzatok szövetsége, illetve egyes térségek önkormányzatainak sajátos szövetségei.

A 7 országos szövetség mellett számos önkormányzati regionális-, cél- és tájszövetség működik. A térségi, kistérségi szövetségek számát csak becsülni tudom: az Alföldön valószínűleg van néhány tucat, országosan talán száz is, s ez is mutatja, hogy az önkormányzati érdekek szövetkezett megjelenítési struktúrája eléggé gazdagon differenciált. Feltehető, hogy az önkormányzati szövetségek között zajló eseti (vagy akár rendszeres) egyeztetések mellett/helyett az önállóság megtartásának és messzemenő tiszteletének jegyében konföderatív, a szövetségeket koordináló országos csúciszövetség, szövetségi tanács létrehozása válik szükségessé. A hatékonyság fokozásának szándéka a szövetségekben sürgeti ezt a folyamatot, pozitív példaként pedig a munkavállalói érdekvédelmi szervezetek zömének közelmúltbeli tömörülésére tekinthetünk. Persze, az is megtörténhet, hogy hosszabb szelekciós fejlődési folyamat előzi meg a koncentrálódási, egységesülési törekvések érvényesülését.

A különböző országos önkormányzati szövetségek szerteágazó tevékenységet folytatnak. Jó részük kifejezett feladatának tekinti az egységes önkormányzati érdekszövetségi rendszer kimunkálását, csak annak módjában, szintjeiben és képviselői formáiban nem sikerült még megegyezniük. Az (érdek)szövetségek tervei között szerepel például egy önkormányzati bankrendszer felállítása, elsősorban a kommunális ellátások, feladatok finanszírozása végett. A kezdeményezés iránt komolyan érdeklődik az Európai Fejlesztési Bank, egy francia önkormányzati bank és az OTP.

További, más jellegű példaként érdemes megemlíteni a Kisvárosi Önkormányzatok Országos Érdekvédelmi Szövetségét¹⁶ (KÖÖÉS), illetve a Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségét¹⁷ (MÖÖSZ).

A KÖÖÉS elsősorban 55 tagvárosa igényeinek megfelelően törvényelőkészítő- és véleményező üléseket, tájérkeztetéseket szervez; dolgoznak a városokat érintő komplex információs rendszer kialakításán, végzik a szövetség működtetésével kapcsolatos anyagi kiadások összehangolását. "Az átmeneti és szövetkezeti törvény hatásáról az önkormányzati tulajdonra" témakörben fórumot, a regionális együttműködésről szlovák-magyar polgármesteri kettős találkozót szerveztek. Kezdeményezték - a nagyvárosi, megyei jogú városi, valamint Budapest fővárosi

önkormányzatokkal közösen - a Magyar Városok Szövetségének létrehozását. A Szövetség nem támogatja a Települési Önkormányzatok Országos Szövetségének (TÖOSZ) az önkormányzatokat egységesen képviselő érdekképviseleti szerepvállalását.

Még 1991-ben merült fel az önkormányzati megyék közötti országos szintű együttműködés igénye, s létre is jött a MÖOSZ. E fórum tevékenysége főleg a következő témák gondozására irányult: a megyék egymás közötti, valamint más önkormányzatokkal és önkormányzati szövetségekkel való kapcsolata, annak szükségessége; a hatáskörtelepítési törvény hiányából adódó nehézségek; a vagyoni kérdésekben meglévő bizonytalansági tényezők, illetve az abból fakadó zavarok; a területfejlesztési támogatási rendszer kialakításának lehetőségei; a világkiállítással kapcsolatos döntések ütemezése. A vállalt feladatok munkáját tagozatok és konferenciák működtetésével, szervezésével támogatják. A Szövetség nyilatkozatot fogalmazott meg a TÖOSZ kezdeményezéseihez való csatlakozásról.

A vázlatosan ismertetett szövetségek TÖOSZ-szal kapcsolatos eltérő megnyilvánulása jól jelzi a politikai, felfogásbeli, szervezeti és jövőképbeli elképzelések heterogenitását. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy a TÖOSZ-tagság alföldi reprezentációjának bemutatása¹⁸ tanulságos lehet (3. táblázat).

3. táblázat
A Települési Önkormányzatok Országos Szövetségének (TÖOSZ)
tagtelepülései az Alföldön

Megyék	összes település	ebből TÖOSZ tag	%	összes város	ebből TÖOSZ tag	%
Bács-Kiskun	116	22	18,9	11	1	9,1
Békés	74	38	51,3	12	4	33,3
Csongrád	59	25	42,3	7	6	85,7
Hajdú-Bihar	80	41	51,2	14	7	50,0
Jász-Nagykun-Szolnok	76	29	38,1	13	2	15,4
Szabolcs-Szatmár-Bereg	228	61	26,7	12	7	58,3
Összesen	633	216	34,1	69	27	39,1

A statisztikai átlagok önmagukban sohasem alkalmasak pontos tendenciák, finom összefüggések illusztrálására. Az 1992 nyárvégi állapotot tükröző adatsorok és átlagok arra viszont mindenképpen jók, hogy lássuk, a településeknek több mint harmada, ezen belül a városoknak közel 40 százaléka fontosnak érez legalább egy

- úgy tűnik, legszélesebb tagsági bázisú - szövetséghez való tartozást. A TÖOSZ-t jelenleg 825 település alkotja, a 6 alföldi megye 216 tagtelepülése az országos taglétszám 26,1 %-át adja. Az ország 65 tagsági jogú városából 25 az alföldi város (41,5 %). A számok az önkormányzatok szövetkezési hajlandóságának egy-egy mutatójaként is értelmezhetők.

Az alföldi érdekek országos szövetségben való domináns képviselését jelzi az is, hogy a Megyei Önkormányzatok Szövetségének elnökét Bács-Kiskunból, a Megyei Jogú Városok Szövetségének elnökét Kecskemétről, a Fővárosi Kerületek és Vidéki Nagyvárosok Polgármesterei Konzultatív Testületének megbízott ügyvezető elnökét Szegedről, a Kisvárosi Önkormányzatok Országos Érdekszövetségének ügyvezető elnökét Jászberényből választották, illetve a TÖOSZ elnöke a Csongrád megyei Kistélek polgármestere.

Néhány megyei önkormányzatnak a szövetségekkel kapcsolatos értékelése, regionális és kistérségi szövetségekre vonatkozó információja tovább árnyalja a szövetségekkel kapcsolatos önkormányzati gyakorlatról alakuló képet.

Bács-Kiskunban a települési önkormányzatoknak mintegy harmada tagja érdekvédelmi szövetségnek. Az érdekvédelem helyzetét, eredményességét illető tapasztalataik nem kedvezőek. Ennek okaként jelölik az érdekvédelmi szervezetek indokolatlanul nagy számát, és a közöttük lévő felfogásbeli problémákat, valamint azt, hogy a kormányzat nem egyértelműen tekinti partnerének ezeket a szervezeteket. Erre is tekintettel a megyei önkormányzat felvállalja a települési önkormányzatok érdekvédelmét, érdekképviselését felkérés, megbízás alapján.

Csongrád megye a megyei önkormányzatokat összefogó országos szövetségekben való részvételének ismertetése mellett tájékoztat a hat alföldi megye részvételével alakult, regionális szövetséggént funkcionáló Alföldi Megyék Szövetségéről. A kölcsönös érdekeken alapuló, földrajzilag egységes tájon létrejött regionális együttműködés kiemelt területe a területfejlesztés és törvényelőkészítés. A működés során felmerült az igény, hogy alakuljanak át a területükön lévő megyei jogú városok csatlakozásával. Rövidesen létrejöhet tehát az Alföldi Megyék és Megyei Jogú Városok Szövetsége, mely jelenleg az előkészítés stádiumában van.

Hajdú-Biharban elsősorban a kistérségek szövetségei érdekesesek számunkra. A 30 településsel funkcionáló Bihari Önkormányzatok Szövetségének célja a térségi és helyi problémák feltárása, közös javaslatok kidolgozása, térségi fejlesztési programok kialakításának kezdeményezése, képvisellete (gáz, telefon, vállalkozási programok). Gond az egyéni érdekek előtérbe helyezése, a központi tárgyalásokon a képviselertet figyelembe sem vevő magatartás, a saját erőforrás hiánya, a gazdasági-társadalmi elmaradottság. A Hajdúvárosok Szövetségének célja a "jó adottságok melletti" közös érdekeltségű szervezetek-projektek létrehozása, és programok koordinálása. Az együttműködés kialakulóban.

Több megye területére kiterjedő regionális együttműködésre példa, hogy közel egy esztendeje, 1992 januárjában, egy kisújszállási tanácskozáson a Nagyunság, a Hajdúság és a Sárrét településeinek néhány képviselője kezdeményezte az időközben Három Föld Szövetség néven izmosodó térségfejlesztő együttműködést. A

Tisza, a Körös és a Berettyó által is jellemezhető vidék 21 érdeklődő önkormányzatának képviselői többszöri közös tanácskozás után ez év októberében döntöttek arról, hogy decemberi nádudvari összejövetelük a szövetség alakuló ülése legyen. Ez a kiragadott, szerveződőben lévő példa is jól mutatja, hogy a térségek innovatív települései megfelelő érdekek találkozásakor készek - mégpedig nemcsak megszokott közigazgatási és térségi keretek között - az együttműködésre.

A *nemzetközi kapcsolatokban* a tanácsrendszer jól ismert közigazgatási (ismertebben protokolláris) kapcsolatépítése, s az ahhoz "tortabevonóként" társított kulturális cseréken kívül az utóbbi években előtérbe kerültek a társadalmi (közösségi, egyéni), gazdasági (kereskedelmi, idegenforgalmi) kapcsolatfelvételek. Az Európai Települések és Régiók Tanácsa 1991 decemberében öt országos önkormányzati szövetséget vett fel tagjai sorába.

Az élénkülő nemzetközi kapcsolatok megalapozása és további fejlesztése nem csak a közismert Alpok-Adria együttműködéshez kapcsolódó nyugat-dunántúli megyék számára lehetőség. Bizonyítja ezt néhány példa is, melyeket az alföldi térségekben gondolnak. Bács-Kiskun a testvérmegyei kapcsolatok égisze alatt testvérvárosi, testvérvárosi kapcsolatoknál bábáskodott, közös vásárokat, termék- és marketingbörzét rendeztek, együttesen keresik a részvétel optimális lehetőségeit a nemzetközi kihatású belföldi fejlesztésekben (fürdőhelyek, déli autópálya stb.).

Sajátos, akár országokon is túlívelő térszervező funkciója lehet például a tisztségviselők, önkormányzati szakemberek nyelvtanulásának. A nyelvtudás megszerzése/tökéletesítése - különösen a szomszéd nyelvek a határmenti régiókban - a kapcsolatok közvetlen ápolásának fontos feltétele, az élénkülő gazdasági kapcsolatok további fejlesztésének is elősegítője, illetve a kívánatos térségi együttműködés kommunikációs megalapozója lehet. Bács-Kiskunban például támogatják a települési önkormányzatok polgármestereinek és jegyzőinek minősített nyelvtanulását.

Hajdú-Bihar román (Bihar megyei), ukrán (kárpátaljai), lengyel (lublini vajdasági), olasz (vállalatközi) és francia (Lyon, Bretagne) kapcsolatokat épít és ápol, komoly reményeket fűznek a politikai és más okok miatt nehezen szerveződő Kárpátok-Tisza regionális együttműködés megvalósulásához...

A fenti tendenciák alapján úgy vélem, hogy az önkormányzati szövetségek pályája két irányba ível(het). Megmarad(hat) mai, a jelenleginél kooperatívabb, országos szerveződésű és horizontú, belülről tagolt szerepében, a települési/térségi önkormányzati érdekeket képviselő szervezetnek. A fejlődés másik iránya (lehet), ha az önkormányzatok képessé válnak a "negyedik hatalmi ág" szerep megszerzésére: ez esetben a kooperatív érdekszövetségi struktúra a valóságos regionalizálódás útjára lépő területi szerveződés, fejlődés katalizátoraként, kristályosodási tereként funkcionál(hat).

7. AZ INTEGRÁCIÓ NÉHÁNY FELTÉTELE ÉS LEHETŐSÉGE

A területi különbségek politikai problémává transzformálása kényszerít(het) ki a területi fejlődés hathatós támogatását. Napjaink térségi problémái, területi válságai az ország északkeleti, keleti régióiban, ezen belül az Alföld jelentős részén, például Jász-Nagykun-Szolnok megyei kistérségeiben egyre hangsúlyosabban artikulálódnak. A tulajdonviszonyok átalakulása nyomán súlyosbított helyzetben pedig különösen érzékelhető az átgondolt térségi koncepciók hiánya. A kialakult állapot előzményéhez tartozik, hogy a parlamenti pártok 1990-es választási stratégiájukban nem fordítottak (komoly) figyelmet a területi problémákra. A feladatoknak azóta sincs igazán politikai szinten címzettje, pontosabban 1992 kora tavaszán az MSZP törekvései között felbukkant "a regionális politika céljáról és tartalmáról, valamint a válságtérségek helyzetével összefüggő feladatokról" való gondolkodás.¹⁹

Az elmúlt közel 50 évben egyébként legkonzekvensebben a Nemzeti Parasztpárt 1946-ban kidolgozott, majd gyorsan politikai (részben szakmai) súllyesztőbe rejtett közigazgatási reformjavaslata fogalmazta meg, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása csak a települési szerkezet és a közigazgatási rendszer reformja esetén lehetséges.²⁰ *Város és vidéke* demokratikus és egyenlő települési kapcsolatok alapján történő egybeszervezésének mai lehetőségét az önkormányzati törvény biztosítja, a települési és közigazgatási fejlődés eme korai stádiuma azonban még nem igazán teszi időszerűvé. A térkapcsolatok koordinálatlansága, a területi fejlődés sürgető szükségletei, az önkormányzatok zárkózottsága, bizalmatlansága - tekintettel a kormányzati szándékok között észlelhető újraközpontosítási törekvésekre - a közigazgatás centralizálását, új regionális hatalmi szisztéma érvényesülését eredményezhetik.

Önfejlesztés, együttműködés és érdekképviselés a települési előrehaladás egymástól elválaszthatatlan, de egyenként kevés komponense. Két év tapasztalata a települési önkormányzatok gyarapodó körét juttatta el az alapvető felismerésekig: érzékelik jogi-gazdasági mozgásterük nehézségeit, ellentmondásait. Látják, hogy önmagukban nem, vagy nehezen tudják képviselni érdekeiket a központi szervekkel szemben (gazdagon strukturált érdekszövetségi rendszer alakulása, fejlesztések, címzett- és céltámogatások nehézkes rendszere). Egyre több település ismeri fel, hogy feladataik megfelelő színvonalú ellátásában szükséges a térségi gondolkodás, a feladatok összehangolása és megosztása. A települési önkormányzatoknak ugyanis - egy bizonyos nagyság, települési minőség alatt és felett eltérően, de egyaránt - nem lehetséges vagy nem célszerű az igények önálló kielégítése.

A felismerés társulásokban, együttműködési megállapodásokban, területfejlesztési feladatok ellátására adott felhatalmazásokban, soktípusú együttműködésben ölt(ött) testet. E folyamatok *integrációs csírák* is egyben.

Egyetértek *Enyedi György* megállapításával²¹, mely szerint "A területi fejlődés alapvetően a helyi gazdaságtól függ, amely - remélhetően - gyorsan kikerül a kormányzati felügyelet alól. A kormányzati feladat a régió (vagy település) üzleti feltételeinek javítása (ennek eszközei ismertek, az infrastruktúra-fejlesztés támoga-

tásától az adókedvezményekig), s nemcsak a közvetlen gazdasági fejlesztés. A (majdani területfejlesztési - Sz. Zs.) törvénynek korlátoznia kell a kormányzati beavatkozás lehetőségét, elhatárolva a központi kormányzati és önkormányzati feladatköröket".

A szükséges infrastrukturális és humán feltételrendszer megteremtésében az elmaradott térségek fejlesztése terén az államnak olyan korrekciós feladatai vannak, melyek megvalósítása jövételen következmények nélkül nem várhat tovább. A humán feltételek között itt is hangsúlyozom önkormányzatok és kutatóhelyek együttműködésének javítását, mely mindkét fél számára előnyös lehet.

Az önkormányzatok között semminemű törvényileg oktrojált kapcsolat nem szülne eredményes együttműködést. A támogatási szisztéma esetleges átalakításakor célszerű figyelembe venni azt is, hogy nem elsősorban az állami újraelosztás ténye, hanem a fölötte gyakorolható *társadalmi kontroll* hiánya termeli újra az egyenlőtlenségeket.

Az önkormányzati törvény mesterséges ellenérdekeltséget teremtett a települési és a megyei önkormányzatok között. A kezdeti idegenkedés oldódása után, a közös érdekek felismerésének időszakában vagyunk. Az integrációnak vagy az együttműködésnek azonban még mindig komoly gátja a zavaró sokféleség, szabályozási hiány, jogszabályi ellentmondás is, ami a települési és megyei szint között, illetve a centrális alárendeltségű szervek és a megyei önkormányzatok kapcsolatában az érdekek ütközése miatt okoz problémákat. Az önkormányzatok együttműködése, közös cselekvése a feladatok egy részének kezelésére alkalmas, "...intézményesült, stabil hatáskörű területi szint nélkül azonban csak részben pótolhatja annak hiányát, de nem helyettesítheti azt"²². Akkor sem, ha a területfejlesztés a központi és helyi kormányzatok közös feladata.

Véleményem szerint lehet a *középszintű kapocs* a megyei önkormányzat, mely fontos koordináló, tanácsadó, a térségi programok kialakításában közreműködő szerepet tölthet be. Felfogásom szerint a megyei önkormányzat képvisellel rendelkező, a központi kormányzat és a települési önkormányzatok között elhelyezkedő olyan önkormányzat, amelynek feladata egyrészt a települési érdek megjelenítése és képviselete mind a kormány, mind a települési önkormányzat felé. Másrészt saját hatáskörében intézmények fenntartása, szolgáltatások ellátása, és a területi koordináció vállalása mindazon ügyekben, amelyeket a jogszabály nem rendel más szerv hatáskörébe.

A megyei és a települési önkormányzatok közötti kapcsolatok tartalmát és módját paritáson alapuló megállapodásokkal célszerű meghatározni, egyelőre a jelenleg még formálódó területfejlesztési törvény megalkotásáig. A törvény várhatóan szabályozza a területfejlesztésben résztvevők munkamegosztását (parlament, kormány, minisztérium, önkormányzat), a döntések eljárási, érdekegyeztetési, valamint állami szerepvállalási kérdéseit, pénzügyi szabályozó és információs rendszerét.

A különböző, területi fejlődéssel foglalkozó koncepciók általában az alulról építkezés vagy központi irányítás alternatívájában gondolkodnak. Véleményem

szerint a feladat komplexitása minden szereplő közreműködését igényli, a jogosítványok kisajátítása senkinek sem engedhető meg. Úgy gondolom, hogy a települési fejlődés, a természetes érdekek szerinti térségi együttműködések, az ezeket segítő, koordináló állami és középszintű fejlesztések összhangja lehet e modernizáció működőképes modellje...

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által koordinált Alföld Kutatási Program számára készített kézirat jelentősen átfírt változata.
2. Az alapadatok összegyűjtéséhez a megyei önkormányzati és az Alföldön illetékes KMB hivatalok segítségét kértem, s zömmel meg is kaptam.
3. Günther Béla: Az önkormányzatok helyzete, különös tekintettel az önkormányzatokra c. tanulmány (kézirat, 1992), pp. 4-5.
4. Jász-Nagykun-Szolnok megyei társközségi vizsgálat eredményei alapján: Szoboszlai Zsolt: Az önállósulás szerepe a társult községek megújulási folyamatában. Juss 1992/3.
5. Frücht Pál: Az önkormányzati törvény margójára (IV.), Magyar Közigazgatás, 1991/8.
6. 1992 nyarán.
7. A "Régió, válságtérségek, törvényhozás" című szakmai tanácskozáson. (Politikatörténeti Alapítvány, 1991. február 20. 34. oldal)
8. Babos Endre: Városálom? (HVG, 1992. augusztus 1.)
9. "A megyei önkormányzat és a települési önkormányzatok együttműködése" című alelnöki közgyűlési előterjesztés. (Bács-Kiskun megye, 1992. június 15.)
10. A BM önkormányzati főosztálya vezetőjének címzett főjegyzői "vélemény a települési önkormányzatok és a megyei önkormányzat közötti feladat átadás-átvétel, gyakorlatáról, javaslatok e tárgykörben". (Jász-Nagykun-Szolnok megye, 1992. február 20.)
11. A megyei önkormányzat és a települési önkormányzatok együttműködésének tapasztalatairól és további lehetőségeiről szóló alelnöki közgyűlési előterjesztés. (Hajdú-Bihar megye, 1992. május 11.)
12. Elhangzott a "Régió, válságtérségek, törvényhozás" című szakmai tanácskozáson. (Politikatörténeti Alapítvány, 1992. február 20. 34. oldal)
13. Indoklás a helyi önkormányzatokról szóló törvényjavaslathoz. (Magyar Közlöny, 1990/80.)
14. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye társulásairól - adatszolgáltatás hiányában - nincs információm.
15. A pontos elnevezéseket itt nem citálva.
16. Kell egy önkormányzati tanács! Az érdekszövetségek szerepéről, jövőjéről. (Új Néplap, 1992. október 28.)
17. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Önkormányzat tájékoztatója alapján.
18. A TÖOSZ-tól kapott adatok alapján.
19. A témában törvényjavaslat van születőben. Az ezzel kapcsolatos szakmai vita és a törvényjavaslat első változata "Régió, válságtérségek, törvényhozás" címen a Politikatörténeti Alapítvány kiadásában jelent meg.
20. A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. (Erdei Ferenc: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Akadémiai Kiadó, 1977, 369-376. oldal).
21. "Régió, válságtérségek, törvényhozás" szakmai tanácskozás. (Politikatörténeti Alapítvány, 1992, 16-17. o.)
22. Günther Béla, i.m.

INITIATIVES FOR INTEGRATION FROM THE LOCAL GOVERNMENTS IN THE ALFÖLD

Zsolt Szoboszlai

The present paper is a summary of a research into the integrational practice of the Alföld local governments conducted in summer 1992. In addition to the theoretical approach, the cooperation and embrionic integration in the six counties of the Alföld are surveyed; relying on the data available an attempt is made to analyse the situation in the local governments of tanyas, villages and towns as well as in medium-level administration, in local government associations.

As a result of the investigations, phenomena and trends could be pointed out, conclusions could be drawn and proposals formulated. It could be claimed that in the Alföld, belated in modernisation, a partly inherited series of problems, which include repeated structural crises, the opening gap between external and internal peripheries and the increasing inmanageability of social and subsistence cares, have to be faced by local governments without the perspective of short-term solution. Most of the local governments are aware of the urgent need to reduce this backward position. With regard to the limited resources of their own, the direct forces of progress could only be central support and bipolar and (micro)regional cooperation.

Regional functions could be enforced authentically by representative bodies. In the processes of spatial restructuring - as opposed to the office of the commissioner of the Republic or to deconcentrated agencies - the county-level local government could even have a decisive role or a favoured position in the competition. The traditional regional thinking, which survives in a modified form, the readiness for cooperation, professional qualities in (administration and) coordination embodied in local governments all underline the significance and development perspectives of the county. The right of the county for existence is not generally questioned nowadays. Instead it is asked: What is the county like, which could best serve progress in the give region? And attention should be paid to the other question too: Who will own the county? The main components of the present, horizontal pattern of local government associations are the associations of village-level governments, of cities, of small towns, of the Budapest local governments, of the county level governments and the special associations of local governments within an area. In the Alföld regional associations number some dozens and nation-wide even a hundred. This also shows that the manifestation pattern of associated local government interests is highly differentiated. The evaluation of efficiency would require a thorough investigation.

It is assumed that along with or instead of occasional or regular reconciliations, in order to maintain independence, the need arises for a federal council, which would coordinate the activities of the associations. Naturally, it could also happen that a longer selection process would precede actual concentration or integration.

The regional crisis is acquiring ever more serious dimensions in the northeastern and eastern regions of Hungary, including most of the Alföld. In the present situation of ownership changes the lack of well-founded regional concepts is particularly acute.

At the same time, an increasing number of settlements recognise that regional thinking and acting cannot be neglected in the solution of a series of tasks at the appropriate level. This recognition is manifest in associations and manisided cooperation. These processes point towards integration. The opportunity to merge town and environs into a unit on the basis of democratic and equal links is ensured by the local government act, although the present stage of development in administration and settlements does not really promote its implementation.

A final conclusion of the paper can be the assumption that over a longer development the interests of settlements, the rational regional cooperation in harmony with supporting and coordinating state developments at medium level could lead to a workable model of modernisation.

A LAKOSSÁG KÖZÉLETI RÉSZVÉTELÉNEK VÁLTOZÁSAI SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYE HÁROM TELEPÜLÉSÉN

Bóhm Antal^{}-Szógyi Lenke^{**}-Táll Éva^{***}*

A nyolcvanas évek végén - közvetlenül a rendszerváltás kezdete előtt - alkalmunk volt helyi társadalom-vizsgálatainkat Szabolcs-Szatmár-Bereg megye három településére: Kisvárdára, Nagykállóra és Milotára kiterjeszteni. Az alábbi tanulmány ennek a vizsgálatnak a lakosság közéleti részvételére, a lakossági participációra vonatkozó adatait elemzi és bemutatja, miként változott meg a közügyekben való részvétel a múlt rendszer lezárulásától a demokratikus választásokig terjedő időszakban. Meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak a participáció módja, aránya változott, hanem vizsgálatunk terepe is: a vizsgálat kezdetekor Kisvárdán volt az egyetlen város a három település közül, azóta viszont már Nagykálló is városi rangot kapott. Így alkalmunk volt egy városi, egy éppen várossá váló nagyközségi és egy falusi település társadalmi jelenségeit egymással összevetni.

Felvételünk időpontjában, mint közismert, még csak az egyetlen állampárt működhetett legálisan az országban, a helyi közigazgatást és hatalmat a tanácsrendszer jelentette. Azonban 1988 már a változás előestéje volt, országsszerte számos egyesület, egyesület, kulturális és egyéb szervezet kezdett működni, de a politikai pártok akkor még nem jelentek meg a nyílt színen. Ugyanakkor érezni lehetett az igényt a különböző - politikai és nem politikai - szerveződések iránt. Többek között ezért volt fontos, hogy megkérdezzük, a mintánkban szereplők milyen politikai és más szervezetnek a tagjai, s azokban vállalnak-e valamilyen tisztséget.

Politikai és más szervezeti tagság (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdán
Egyetlen szervezetnek sem tagja	30,3	38,7	25,0
Egyetlen szervezetnek a tagja	31,8	21,6	41,5
Több szervezetnek a tagja	29,6	19,6	29,3
Válaszhiány	8,3	20,1	4,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0

^{*} Dr. Bóhm Antal, a szociológiai tudomány kandidátusa, az MTA Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest)

^{**} Szógyi Lenke szociológus, MTA Politikatudományi Intézet (Budapest)

^{***} Táll Éva szociológus, MTA Politikatudományi Intézet (Budapest)

Az arányok igen jól kifejezik a három település különbségét. A leginkább városias Kisvárdán a megkérdezetteknek egynegyede nem tagja semmilyen szervezetnek - a falusi Milotán a megfelelő arány közel 40 %. Nagykálló pedig majd egyharmados arányával közbülső helyzetben van.

A legfontosabb szervezetek akkoriban az MSZMP, a KISZ és a szakszervezet voltak. Ezen szervezetek tagsági aránya a három településen a következőképpen alakult.

Szervezeti tagság (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
MSZMP	16,6	4,0	15,2
KISZ	11,9	8,0	13,3
Szakszervezet	29,2	8,0	46,4
Egyéb,nem politikai szervezet	51,6	45,2	45,9

A táblázatban külön feltüntettük az egyéb, nem politikai szervezethez tartozók arányát is. (Természetesen ugyanazon személy több szervezetnek is lehetett egyidejűleg a tagja, ezért nem 100 % a különböző tagsági arányok összege.)

Jól megfigyelhető, hogy a három település között a nem politikai jellegű szervezeti tagságban alig van különbség - Milota és Kisvárdá részvételi aránya csaknem teljesen megegyezik. Ugyanakkor a politikai jellegű szervezeti tagságban - beleértve a szakszervezeteket is - jelentősek a különbségek. Milotán ez a politikai részvétel minimális, az MSZMP és a KISZ tagsági arányát tekintve Nagykállón és Kisvárdán lényegében azonos; a szakszervezeti tagsági arányt tekintve pedig Kisvárdá a listavezető. Ez nyilván összefügg azzal, hogy elsősorban ott működtek nagyobb ipari üzemek.

A felvétel során azt is megkérdeztük, hogy a mintában szereplők milyen szervezet, egyesület, klub, szakkör létrehozásában érdekeltek, s milyen szervezet létrehozásában működnének esetleg közre.

Közreműködési szándék új szervezet (egyesület, egylet, klub stb.) létrehozásában (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Igen, közreműködne	28,5	26,6	26,0
Nem működne közre	63,9	66,4	64,2
Nincs válasz	7,6	7,0	9,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A válaszok szinte teljesen megegyeznek a három településen. A megkérdezettek több mint egynegyede szívesen részt venne valamilyen új szervezet létrehozásában, közel kétharmaduk viszont egyáltalán nem venne részt. Természetesen nem mindegy, hogy milyen jellegű szervezet létrehozásában vennének részt a megkérdezettek.

A létrehozandó szervezet jellege (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Hobbi, klub, szakkör	17,7	17,6	12,5
Politikai szervezet	2,5	3,5	2,3

A válaszok alapján két megjegyzést tehetünk: a szerveződések iránt legkevésbé a kisvárdaiak érdeklődtek. Másrészt politikai jellegű szervezet létrehozására minimális arányban vállalkoztak volna - tehát minden másban részt vettek volna, csak az ne legyen politikai szervezet. Jól jelzi az akkori rendszer zártságát, hogy egy évvel a felvétel után tucatszámra alakultak meg a politikai pártok - vidéken is. Ez különben más települések helyi társadalom-vizsgálataiban is hasonló képet nyújtott. Mindezt érdemes szem előtt tartani akkor is, amikor a későbbiekben majd a választói magatartásokat, részvételi arányokat vizsgáljuk.

A participáció fontos elemének tekintettük a megkérdezettek megfelelő *közéleti informáltságát*, hiszen a személyek, az intézményes lehetőségek, a települési tervek ismerete alapfeltétele bármilyen részvételnek. Először néhány elemi kérdést tettünk fel, például az országgyűlési képviselőről és a helyi hatalom fontosabb személyiségeiről. Elsősorban az adott tisztségviselő nevére kérdeztünk rá, ennél több információt - más vizsgálatok tapasztalatai alapján - nem volt okunk feltételezni.

Ki az ön országgyűlési képviselője? (%)

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Helyes válasz	36,1	45,2	65,2
Helytelen válasz	8,3	8,5	4,0
Válaszhiány	55,6	46,3	30,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A válaszok bizonyos fokig meglepetést okoztak. Először is feltételeztük, hogy a kisebb településeken jobban ismerik az *országgyűlési képviselőt*, mint a nagyobb településeken, s kiderült, hogy ebben a tekintetben a kisvárdaiak lényegesen informáltabbak. (Valószínűleg az egyes régiók képviselőinek a személyiségbeli különbségei is motiválják ezt, de az is igaz lehet, hogy városokban szívesebben tartanak gyűlést, beszámolót a politikusok, mint kisebb településeken.) A másik meglepetés

a nagyarányú válaszhány, amely a kisvárdai egyharmadtól a nagykállói lakosság nagyobb hányadáig terjed. Ha a helytelen válaszokat is figyelembe vesszük, akkor a nagykállóiak kétharmada, a milotaiak több mint fele nem tudta megnevezni országgyűlési képviselőjét.

Választ kerestünk néhány részletkérdésre is, például mit tudnak még a nevén kívül a megkérdezettek az országgyűlési képviselőjükről. A kisvárdaiak közel kétharmada tudta képviselője foglalkozását, ill. munkahelyét megnevezni - ugyanez az arány Milotán egyharmad, Nagyállón kevesebb, mint egyötöd. A képviselő teljesítményére, személyes tulajdonságaira, képességeire, helyi kötődéseire mindhárom településen mindössze néhány százalék hivatkozott.

Az országgyűlési képviselőnél jóval ismertebbnek tételeztük föl a község, ill. város *tanácselnökét*. A válaszok ezt a föltelezésünket igazolták is.

Ki a község/város tanácselnöke? (%)

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Helyes válasz	84,5	77,9	78,1
Helytelen válasz	4,7	4,0	4,2
Válaszhány	10,8	18,1	17,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A vizsgált települések között igazán nagy különbséget nem tapasztaltunk. Talán csak az a furcsa, hogy éppen a legkisebb lakosú Milotán a lakosság több, mint egyötöd nem ismerte a tanácselnökét. (Mindössze ezer fős településről van szó!)

A tanácselnökök esetében is rákérdeztünk néhány személyüket érintő információra. Az eredmények azonban itt is információhiányról tanúskodnak, mint az országgyűlési képviselők esetében. Talán csak a foglalkozás kivétel ez alól - a megkérdezettek egyharmada-fele pontosan meg tudta nevezni a tanácselnök eredeti foglalkozását.

A *tanácsstagok* személyére (és működésére is) rákérdeztünk.

Ki az Ön tanácsstagja? (%)

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Helyes válasz	70,4	81,4	55,4
Helytelen válasz	28,9	15,1	37,5
Válaszhány	0,7	3,5	7,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Kevés a válaszhány (és a "nem tudom"), viszont meglepően sok a rossz válasz, a helytelen megnevezés. A tanácstagokat a két városi település lakói lényegesen rosszabbul ismerték, mint a tanácselnököket - csak a milotaiaknál volt néhány százalékkal ismertebb a tanácstag, mint a tanácselnök. A tanácstagok nevén túl a megkérdezettek a legtöbbet a tanácstag foglalkozásáról, munkahelyéről tudtak; 40-60 % azok aránya, akik ilyen információkkal is rendelkeztek. Ugyanakkor a tanácstag pozitív személyes tulajdonságát 14-21 % említette, pozitív teljesítményét pedig 9-12 %, mindez lényegesen magasabb a tanácselnökre vonatkozó említések arányánál.

A tanácstagok tevékenységére általában is rákérdeztünk - munkájukról néhány állítást fogalmaztunk meg, s kínáltuk föl egyetértésre, illetve elvetésre.

Vélemények a tanácstag munkájáról (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
A tanácstag			
a/ az itteni lakosok érdekeit jól képviseli	31,8	42,7	27,1
b/ jó szándékú, de nem elég ügyes, nincsenek elég jó kapcsolatai	24,2	19,6	14,2
c/ csak a kötelező feladatokat teljesíti	9,0	13,1	12,3
d/ akkor tesz valamit, ha az saját érdeke is	4,7	5,0	4,0
e/ lényegében nem tesz semmit a körzet érdekében	6,1	2,0	5,4
d/ nincs válasz	24,2	17,6	37,0
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A tanácstag szerepe a döntésekben (%):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
a/ az ügyek általában tőlük függetlenül előbb eldőlnék, ők csak megszavazzák	20,6	12,1	12,0
b/ a kisebb kérdésekben képesek választóik érdekeit képviselni, a fontosabb ügyekre nincs befolyásuk	41,9	43,2	43,5
c/ a települést érintő fontosabb döntéseket ők hozzák	21,3	25,5	14,4
d/ nincs válasz (nem tudom)	16,2	19,6	23,1
Összesen:	100,0	100,0	100,0

A két tábla adatai némileg ellentmondanak egymásnak, ami abból adódhat, hogy az első kérdés konkrétabb, közvetlenül a saját tanácstag teljesítményére

vonatkozik, míg a második kérdés általában kér véleményt a tanácsstagok szerepéről, funkciójáról. A megkérdezettek többnyire pozitívan ítélik meg saját tanácsstaguk munkáját, ugyanakkor jól látják, hogy a települést érintő kérdések eldöntésébe kevésbé szólhatnak bele, illetve a döntésekre - pontosabban a fontosabb döntésekre - nincs befolyásuk.

E kérdésblokk zárásaként a *megkérdezettek tájékozottságára* kérdeztünk rá, s végül arra, hogy részt vettek-e már tanácstagi beszámolón. A tájékozottságot egy hétfokú skálán mértük, s súlyozott átlagot számítottunk az arányokból. A tájékozottság mértéke: Nagykállón 12,8, Milotán 12,3, Kisvárdán 10,8.

Igazán nagy különbség tehát nem volt tapasztalható. Figyelemre méltó, hogy éppen a város Kisvárdá lakossága a legrosszabbul informált - saját bevallásuk szerint. Mindezt azonban nem szabad túlértékelni, lehet, hogy csupán magasabb információs igényükből fakad.

Ami pedig a *tanácstagi beszámolón* való részvételt illeti - a lakosság valamivel több mint fele egyáltalán nem vett részt tanácstagi beszámolón - a rendszeresen résztvevők aránya pedig csekély, 12-14 % között mozog.

Részt vett-e már tanácstagi beszámolón? (%)

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Sokszor	14,1	12,6	12,1
Néhányszor	16,6	16,6	15,6
Egyszer-kétszer	16,6	14,6	19,8
Soha	52,3	53,3	50,8
Nincs válasz (nem tudom)	0,4	2,9	1,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Nem lehet véletlen tehát, hogy a választási rendszerben bekövetkezett változások - legalábbis önmagukban - nem tudták tartósan megemelni a polgárok közéleti érdeklődését, amint ezt az időszakai önkormányzati választásokban való részvétel is jelzi.

Ezt a gondolatkört folytatva azt is megkérdeztük, hogy volt-e lehetősége a mintában szereplőknek arra, hogy településükkel kapcsolatos véleményüket valamilyen fórumon kinyilvánítsák.

Volt-e már lehetősége arra, hogy véleményt mondjon...? (%)

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Igen	46,2	51,3	45,8
Nem	49,8	43,2	46,5
Válaszhiány	4,0	4,5	7,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Ugyanezt úgy is megkérdeztük, hogy a helyi lakosságnak - saját megítélésük szerint -, vajon mekkora beleszólása van a település ügyeibe. A válaszokat egy hétfokú skálán rendeztük el, súlyozott átlaggal rangsoroltuk, így a beleszólás mértéke: Nagykállón 29,75, Milotán 19,23, Kisvárdán 19,85.

Beleszólási lehetőségeiket a nagykállóiak minősítették legjobbnak, és mind a a hagyományos városiak, mind pedig a falun élők ennél lényegesen kedvezőtlenebbnek ítélték meg lehetőségeiket. Ami pedig a beleszólási *lehetőségek változását* illeti, azt lényegében mindhárom település lakói változatlanak ítélték meg.

Végezetül a *tanács működéséről* soroltunk föl néhány állítást, melynek igazolását avagy cáfolatát kértük a mintánkban szereplőktől. Az alábbi táblázat az egyetértés és elutasítás különbségét tartalmazza:

Vélemények a tanács működéséről (az egyetértő és az elutasító vélemények százalékos különbsége):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
a/ a tanácsi vezetés tesz a legtöbbet a település fejlesztéséért	57,0	42,2	48,7
b/ a tanácsi vezetés nem ismeri az itt lakók problémáit	-14,4	-0,3	-1,1
c/ a tanácsi vezetők minden lényeges döntés előtt kikérik a lakosság véleményét	-10,1	-21,6	-19,8
d/ a tanács munkáját egyes klikkek erősen befolyásolják	-16,3	-3,0	9,0
e/ a tanácsi vezetés rendszeresen és nyíltan tájékoztat	26,7	26,1	0,0
f/ a tanácsi vezetés szolgáiban végrehajtja a felső utasításokat	44,4	41,7	19,1
g/ ha valakinek elintéznivalója van, szívesen fogadják	41,5	60,8	3,5
h/ a vezetők saját érdekeiket tartják szem előtt	-24,9	-36,7	-4,0

A negatív mutatószámok tehát azt jelentik, hogy az adott kérdésben többen adtak nemleges választ, mint ahányan egyetértettek.

Az állítások sorrendje a három településen:

Nagykálló	Milota	Kisvárdá
a	g	a
f	a	f

g	f	d
e	e	g
c	d és b	e
b	d és b	b
d	c	h
h	h	c

Mint látható, a megkérdezettek közül a többség azzal értett egyet, hogy a legtöbbet a tanácsi vezetés tette a települések fejlesztéséért, ugyanakkor - második helyen - azzal is egyetértettek, hogy a tanácsi vezetés szolgáiban végrehajtotta a felső utasításokat. Úgy véljük, ez a két állítás nem a lakosság ambivalenciáját jelezte, hanem sokkal inkább a realitást, hogy miközben a tanács kiszolgálta a központi döntéseket, neki volt módja a legtöbbet tenni a község/város fejlesztéséért. A harmadik helyre egy jellegtelen állítás került - eleve jellegtelennek szántuk - ti., hogy a tanácsok mindenkit szívesen fogadnak. Kisvárdán kivételével leginkább azt az állítást utasították el, hogy "a vezetők saját érdekeiket tartják szem előtt" és "a tanács munkáját egyes klikkek erősen befolyásolják". Kisvárdán a legnagyobb százalékban azzal a kijelentéssel nem értettek egyet, hogy "a tanácsi vezetés minden lényeges döntés előtt kikéri a lakosság véleményét".

Úgy tűnik tehát, hogy a tanács működésével kapcsolatban a kisvárdaiak állásfoglalása a legkritikusabb, amennyiben a tanácsi vezetés klikkesedésére, a döntések zártságára, a nyilvánosság korlátozására vonatkozó állításokkal lényegesen többen értettek egyet.

Külön vizsgáltuk a lakossági *beleszólás lehetőségeit és várható eredményességét*. A település jövője fejlesztésének kérdése, az abban való részvétel várható szándéka és intenzitása attól is függ, milyen tapasztalatokat szerzett az egyén a korábbi években. Nem volt érdektelen tehát megnézni, hányan értettek egyet a vizsgált településeken a lakossági beleszólásra vonatkozó állításokkal.

A lakossági beleszólás értelméről (a táblázat az egyetértő válaszok százalékos arányát tartalmazza):

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
a/ Nincs mód arra, hogy a véleményemet elmondjam.	31,0	28,1	31,5
b/ Hiába mondom el a véleményemet, úgy sem számítt semmit.	41,5	50,3	49,8
c/ Érdemes véleményt mondani, mert tapasztalataim szerint figyelembe veszik	45,8	47,7	31,3
d/ Nem érdekelnek a településfejlesztés kérdései	9,7	9,9	14,2

Aligha lehet véletlen, hogy a legtöbben Kisvárdán állították azt, hogy nem érdeklődnek a településfejlesztés iránt, hiszen a városok közül itt érzik többen (közel a megkérdezettek fele!), hogy hiába mondanak véleményt, nem változik semmi. Nagykállón és Milotán 45 % felett van azok aránya, akik érdemesnek tartják a beleszólást, a véleménymondást, Kisvárdán ezt csak 31,3 % gondolta így.

Azt is megkérdeztük, honnan, milyen forrásból kapnak tájékoztatást a községgel/várossal kapcsolatban. 1988-ban még nagyon kevés településnek volt saját helyi lapja (ezért kódoltuk a válaszokat a megyei lapokkal együtt), - ma már szinte furcsálljuk is az akkori "igénytelenséget" - sokan akkor még nem is tudták elképzelni, mire is lenne jó egy ilyen lokális kiadvány.

Településeinken a következő *hírforrásokat* nevezték meg, mivel több forrást is meg lehetett jelölni, ezért kumulált százalékokkal számoltunk.

Tájékoztató források:

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
A helyi közigazgatás szintjén:			
1. Tanácstag, tanácsülés (tanács)	26,6	25,6	23,7
2. Tanácsi értesítő (hirdetmény)	14,1	16,6	19,2
3. Lakossági (gyűlés)	18,4	18,6	6,0
1-3-ig az összes említés	59,1	60,8	48,9
1-3-ig nem is említi	15,2	17,1	18,3
A központi irányítás szintjén:			
4. megyei lap (helyi kiadvány)	10,5	5,0	34,1
5. TV, rádió, központi sajtó (média)	2,2	4,0	11,0
6. pártcsatornák (MSZMP)	8,0	7,5	3,1
4-6-ig az összes említés	20,7	16,5	48,2
4-6-ig nem is említi	23,1	24,1	15,8
Egyéb információs csatornákon:			
7. személyes kommunikáció (beszélgetés)	41,2	42,7	32,0
8. a hivatalokban történtek kiszivárogtatása (hír)	2,9	3,5	3,1
9. értekezleteken	8,7	3,0	3,1
7-9-ig az összes említés	52,8	49,2	38,2
7-9-ig nem is említi	11,6	12,1	19,2
10. egyéb csatornát említett	24,9	22,6	15,4
11. sehonnan nem kap tájékoztatást	2,9	5,5	2,7

A helyi közigazgatás szintjéről kiinduló tájékoztatás Nagykállón és Milotán a lakosság kb. 60 %-át érte el, Kisvárdán pedig még a felét sem! Az akkoriban

lehetséges és működő fórumok közül leginkább a választott személyek által történő közvetítés vált be, de ennek hatékonysága is Kisvárdán a legkisebb, s jellemző, hogy egyik településen sem jutott el így az információ még a megkérdezettek egyharmadához sem.

A központi irányítás szintjéről jövő (általában ellenőrzött) tájékoztatásban jobban megoszlott a három település lakosságának véleménye; Kisvárdán a lakosság közel feléhez ilyen utakon jutott el az információ, míg Milotán és Nagykállón csak a lakosság 16-20 %-a szerzett információkat a médiából és a pártcsatornákon keresztül.

A legjellemzőbb információs csatornák városonként:

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
1.	beszélgetés	beszélgetés	helyi lap
2.	tanács	tanács	beszélgetés
3.	gyűlés	gyűlés	tanács
4.	hirdetmény	hirdetmény	hirdetmény
5.	helyi lap	MSZMP	média
6.	értekezlet	helyi lap	gyűlés
7.	MSZMP	média	(többi)

A lakosság egymás közti kommunikációja volt a legelterjedtebb, ez még Kisvárdán is a második helyen állt. A falusiasabb Nagykálló és Milota tájékoztatásában ezután a helyi tanács által közvetített vagy szervezett információs csatornák következtek, egyedül Kisvárdán került a lakossági gyűlés a harmadik helyről a hatodikra. Míg a másik két településen a lakosok több, mint 18 százaléka értesült ezeken a fórumokon a település ügyeiről, Kisvárdán csak 6 százalékuk. A megyei lapnak és a helyi kiadványoknak csak Kisvárdán volt jelentősebb szerepe.

Vizsgálatunk ennyit tárt föl három település lakosságának participációs lehetőségeiről, a település sorsába való beleszólásának az esélyeiről, információs csatornáiról, valamint a vezetőkről (intézményekről) alkotott véleményéről. Ez a kép nem túl gazdag a mai lehetőségekhez képest, de más helyi társadalom-vizsgálatokkal összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy többé-kevésbé megfelelt az akkori pártállami szisztémában adott participációs lehetőségeknek.

Azóta viszont nagyot változott a világ. Felmérésünk után 1989-1990-ben radikális változások következtek be. Jóllehet újabb felvételt a közigazgatási és a politikai rendszerben még nem volt alkalmunk az adott helyen végezni, viszont éppen a lakossági participációról a választások alapján vannak információink.

A parlamenti választásokon viszonylag magas volt a részvételi arány - vizsgált településeinken viszont alacsonyabb volt az országos átlagnál.

Az 1990-es parlamenti választások eredménye:

	Nagykálló	Milota	Kisvárdá
Választásra jogosultak száma	6.996	714	12.643
Megjelentek száma	3.537	440	7.088
Érvényes szavazatok	3.306	426	6,736
A részvétel aránya (%)	47,26	59,66	53,28

A pártok szavazatai (%):

Fidesz	12,04	7,75	7,96
MDF	16,73	9,39	33,77
SZDSZ	9,01	8,92	17,46
MSZP	12,22	6,57	11,86
FKgP	18,45	11,27	6,00
KDNP	12,70	2,11	5,69
MSZMP	3,84	9,62	4,44
Vállalkozók Pártja	9,07	2,35	5,51
Agrárszövetség	1,75	41,31	5,45

Figyelemre méltó, hogy a részvételi arány éppen a falusi kistelepülésen, Milotán volt a legmagasabb - majdnem 60 %. Ettől valamelyest elmaradt a kisvárdai részvétel, és több mint tíz százalékkal volt alacsonyabb a nagykállóiak részvétele, mint a milotaiaké.

Figyelemre méltó továbbá a vizsgált települések "pártállása". Kisvárdá szavazói egyértelműen az MDF-et preferálták, Nagykálló az FKgP és a MDF között ingadozott, míg Milotán az Agrárszövetség győzött nagy fölénnyel. Külön politikai szociológiai vizsgálódás tárgya lehetne, hogy a rendszerváltást megelőző participáció (beesélyesítési esélyek, információk stb.) vajon mennyiben befolyásolták - befolyásolták-e egyáltalán - az új, demokratikus választás részvételi arányait és pártpreferenciáit.

Külön vizsgálódás tárgya lehetne az is, hogy mi történt a tavaszi és az őszi önkormányzati választások közötti időben a három településen. Sajnos a helyhatósági választások eredményeiről csak Kisvárdáról van információnk, ahol az egyéni és listás választókerületi szavazás eredménytelen volt az első fordulóban, s csak a második járt sikerrel - éppencsak meghaladva az előírt limitet.

Az önkormányzati választási részvétel Kisvárdán (%):

	az egyéni választó- kerületekben	a listás választáson
1. forduló	31,84	31,86
2. forduló	28,11	29,86

Vajon ez az eredmény mennyiben magyarázható a múlt rendszer tradícióival, többek közt a tanáccsal (és a helyi hatalommal) kapcsolatos állampolgári mentalitással, magatartási móddal? Feltehető, hogy a korábban általános alattvalói tudattal nehéz lesz leszámolni a gondoskodó, paternalista államot felváltó mai rendszer keretei között. Az intézményeket, az igazgatást könnyebb átalakítani, de hogy ténylegesen hogyan hat ránk a múlt, s mennyiben motiválja közéleti részvételünket, választói magatartásunkat - mindezt további vizsgálatok sorával kell majd bemutatnunk.

CHANGES OF THE PARTICIPATION OF THE POPULATION IN PUBLIC LIFE IN THREE SETTLEMENTS OF SZABOLCS- SZATMÁR-BEREG COUNTY

Antal Bőhm—Lenke Szőgyi—Éva Táll

In the early eighties, immediately before the change of the political system, we extended our research into local societies for three settlements of Szabolcs-Szatmár-Bereg county: Kisvárdá, Nagykálló and Milota. The present study comprises the analysis of data on the participation of population and shows how the participation in public matters changed from the end of the past system to the democratic elections. It has to be noted that it was not only the rate and ways of participation which changed, but also the field of our investigation: at the beginning of the research Kisvárdá was the only town among the three and since then Nagykálló also received the urban status. Thus we could compare the social phenomena in a town, in a large village just declared to be a town and in a rural settlement.

As it is widely known, at the time of our survey only one (state) party was allowed to operate legally in Hungary and local administration and power was in the hands of the council system. However, 1988 was already the eve of change and numerous associations, cultural and other organisations began to emerge on the scene - predating the appearance of political parties. The demand for various - political and non-political - organisations could be clearly observed.

There were no major differences between the three settlements for the membership of non-political organisations, but an obvious advantage of urban settlements was seen in the memberships of parties and trade unions.

In all the three settlements more than a quarter of those asked would have been happy to take part in the creation of a new organisations, but almost two-thirds had no such aspiration at all. Only 2.3-3.5 per cent would have undertaken to form a political organisation. The closed nature of the system of the time is indicated by the fact that one year after the survey dozens of political parties were created.

Information on public issues is an important condition to participation and this was tested by the acquaintance with the names of major figures in the local elite. Only minor variation was found in the judgement of the work of council members and in the operation of councils among the settlement types: town-dwellers regarded themselves less informed and sounded more critical remarks concerning the operation of councils. This may be associated with the size of council apparatus in mmajor settlements and with the level of demands.

Finally, the paper presents how the populations of the three settlements participated in the 1990 (multi-party) and the 1991 local administration elections.

ALFÖLDI HELYZETKÉP: NÉPMOZGALOM A KILENCVENES ÉVEK ELEJÉN

*Velkey Gábor**

Az Alföld népességéről, társadalmáról a rég- és közelmúltban az ismeretek olyan nagy tömege halmozódott fel, amelynek áttekintése is több "emberéves" feladat lenne.¹ Az információk e tengerében nem könnyű egyedit, újat nyújtani, hacsak maga az Alföld nem produkál valami önmagában említésre érdemeset. Ebben mostanság ismét nincs hiány, saknos nincs, hiszen e közlendők gyakran negatívak, különböző problémákra, működési zavarokra hívják fel a figyelmet.

E tanulmány² az *1990-es népszámlálás egyes népmozgalmi adatai* alapján (élveszületések, halálozások, természetes szaporodás, vándorlás, tényleges szaporodás, korösszetétel) azokat a tendenciákat igyekszik felvillantani, amelyek napjainkban jellemzik az Alföldet. Nem törekszik tehát az utóbbi évek átalakulásának még vázlatos leírására sem, sőt a népesség állapotának és a népesedési folyamatoknak átfogó elemzése sem célja a dolgozatnak. Azoknak a tényezőknek a rögzítésére vállalkozik csupán, amelyek a népszámlálás időpontjában jellemezték az Alföldet, egyrészt mint az ország egyik régióját (más régiókhoz viszonyított helyzetén keresztül), másrészt mint egy rendkívül összetett, differenciált társadalmi teret (a régió belüli területi, megyei és településenkénti különbségek alapján). Másként fogalmazva: a dolgozat megpróbálja bemutatni, ismertetni az Alföld 1990-es "önmagáról kiállított jelentését", leírni a jövő alapját képező jelenlegi helyzetet, amely a következő évek, évtizedek népesedési és azon keresztül társadalmi-gazdasági folyamatait is jelentősen befolyásolja majd; lényegében *kijelöli a lehetséges fejlődési pályák határait*. A népesedési folyamatok elemzése persze nemcsak a távolabbi, hanem a közeli jövő és a jelen szempontjából is rendkívül fontos. A népesség ugyanis a legfontosabb indikátor, amely a (szélesen értelmezett) társadalmi rendszer működési zavarait jelezni képes. A zavarok nyilvánvaló megjelenését megelőzően a társadalomban élő egyének "mindennapi tevékenységükkel" szinte minden pillanatban - komplex módon - minősítik az adott életkörülményeket. A társadalmi reprodukció és abban a népesedési folyamatok tehát a társadalom mindenkori összetett választát fogalmazzák meg a területileg is különböző életlehetőségekre.

* Velkey Gábor, az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Osztályának tudományos segédmunkatársa (Békéscsaba)

1. AZ ELŐZMÉNYEK

Ha áttekintenénk az Alföld benépesülésének több mint ezeréves történetét, akkor közel azonos körülményekkel és jellemzőkkel leírható nyugalmi periódusok mellett nem egyszer tragikus következményekkel bíró sorsfordító szakaszokat különíthetnénk el. Ez utóbbi csoportba tartozik a 1980-as évektől máig terjedő időszak - feltehetően a következő néhány évvel együtt. Napjaink társadalmi-gazdasági folyamatait az átalakulás jellemzi. Ennek hatása a demográfiai és az urbanizációs folyamatokban is lassan érezhetővé válik. A jelenkor népesedési folyamataiban és a közeljövő várható alakulásában azonban értelemszerűen még a korábbi évtizedek, különösen pedig az utolsó néhány évtized, vagyis az elmúlt rendszer és annak is késői stádiuma az igazán meghatározó.

Az Alföld szinte már tradicionálisnak tekinthető elmaradottsága, más régiókhoz viszonyított hátrányos helyzete a szocializmus időszakában sem javult egyértelműen (lásd például a munkamegosztás területi rendszerét), sőt a szocialista újraelosztási rendszer a politikai-ideológiai frazeológiával szemben nemhogy mérsékelte volna a területi különbségeket, hanem több esetben éppen fokozta azokat.³ Az Alföld "szocialista modernizációjának" felemásságát mi sem mutatja jobban, mint-hogy a tervgazdaság és a kvázi-piac szimbiózisára épülő gazdasága a piaci verseny megjelenésével, illetve a keleti, volt KGST-"piacok" beszűkülésével (néhány nem jellemző kivételtől eltekintve) gyakorlatilag egyik pillanatról a másikra összeomlott.

Az Alföld népesedése szempontjából a második világháborútól (pontosabban 1949-től) 1980-ig tartó időszak legfontosabb jellemzői a következőkben foglalhatók össze:⁴

- 1949 és 1980 között az Alföld volt az ország egyetlen, lényegében stagnáló népességű régiója.
- E három évtized során a makrorégiók közül egyedül az Alföldön csökkent mindvégig a *községi népesség*.
- A *városi népesség* növekedése állandóan kisebb ütemű volt az országos átlagnál. A dekádokat tekintve azonban növekedett a *városodás üteme*, ami az utolsó évtizedben meghaladta az országos átlagot is.
- Mindösszesen az Alföld részesedése az ország népességéből 1949 és 1980 között több mint 4 %-kal csökkent.

Az 1980-as évekre az Alföld a népesedési viszonyok tekintetében egyértelműen az ország legkedvezőtlenebb helyzetű makrorégiójává vált. Hátrányos helyzetét az évtizedben mindvégig jellemző népességszámcsökkenés nemcsak önmagához, hanem az ország egészéhez képest is fokozta, illetve stabilizálta - leszámítva természetesen az északkelet-magyarországi új depressziós térségeket (1. táblázat).

1. táblázat
Magyarország népességének változása makrokörzetek szerint
1949 és 1990 között

Megnevezés	Népességszám változása (%)			
	1949-60	1960-70	1970-80	1980-90
Központi körzet	13,7	11,2	5,3	-2,4
Dunántúl	8,3	3,0	3,3	-2,5
Észak-Magyarország	12,9	3,2	3,3	-5,4
Alföld	2,1	-2,0	1,6	-3,7
Magyarország	8,2	3,6	3,8	-3,1

2. TERMÉSZETES SZAPORODÁS

Az 1980-as évekre Magyarország a *születési arányszám* tekintetében "utolérte" a fejlett országokat. Az évtized egészére számított 12,2 %-os érték nemzetközi összehasonlításban is rendkívül alacsony (több mint 4 százalékponttal kevesebb az előző évtized megfelelő értékénél). A megyék és Budapest adatai alapján két viszonylag magas és két viszonylag alacsony születési arányszámot mutató térséget emelhetünk ki.

Hagyományosan *magas születési arányszám* jellemzi az ország északkeleti megyéit (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Borsod-Abaúj-Zemplén), és bár kevésbé kiugró, mégis viszonylag magas értéket mutatnak a Közép-Dunántúl megyéi (Veszprém, Fejér), valamint az Észak-Dunántúl előbbiekhöz csatlakozó két megyéje (Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom). A magyarázó okok tekintetében azonban lényeges eltérések figyelhetők meg az említett területek között. A Dunántúl két térsége ugyanis *évtizedeken keresztül migrációs célterület volt*, nagyrészt ennek következtében mutatnak az átlagosnál fiatalabb korstruktúrát (részletes elemzésükre később visszatérünk). Ebben az esetben tehát egyértelműen egy kedvezőnek nevezhető folyamat pozitív következményeiről beszélhetünk.

Az ország északkeleti térségeiről mindez korántsem mondható el, például Szabolcs-Szatmár-Bereg megye hosszú évtizedek óta az egyik legjelentősebb vándorlási veszteséget felmutató terület. Ez az elvándorlás azonban szelektív jellegű: elsősorban nem azokat a társadalmi csoportokat érinti, amelyek meghatározóak a magas születési arány szempontjából. Kistérségi vizsgálatok eredményei alapján ezen területek magas születési arányszáma *több tényezőre vezethető vissza*:

- A magas termékenységu falvak szoros egybeesést mutatnak azokkal, ahol a II. világháború előtt a *nagybirtok aránya* kifejezetten nagy volt. E településeken tehát a földosztás előtt nagyobb arányban éltek földnélküli uradalmi cselédek, zsellérek, illetve törpebirtokosok.
- A katolikus és különösen a görögkatolikus falvakban szintén magas az élveszületések aránya. A hagyományok szerepének fontosságára utal, hogy a vallási élénkséggel nem igazán jellemezhető évtizedekben is megmaradt a korábbi magas arány.
- Általában magas természetes szaporodás jellemzi azokat a térségeket, ahol magas a *cigány népesség* részaránya.⁵ A rendelkezésre álló adatok, illetve az ezek felhasználásával végzett számítások alapján 425 ezerre (1990) becsülhető a magyarországi cigányság létszáma, s ennek mintegy 47 %-a - hozzávetőleg kétszázezer fő - él a hat alföldi megyében (ha figyelembe vesszük az Alföldhöz tartozó Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Pest megyei töredék területeket, ez az arány tovább emelkedik), és ennek mintegy 80 %-a az Alföld északkeleti területein.⁶ Részarányuk az összlakosságból azonban egyik megyében sem éri el azt az értéket, ami önmagában indokolná a kimagasló születési arányszámokat.

A születési arányszám *legalacsonyabb értéke* Budapesten figyelhető meg (alig haladja meg a 10 %-ot), majd Somogy és a két dél-alföldi megye, Békés és Csongrád következik.

A születési arány tekintetében tehát az *Alföld három*, viszonylag jól elhatárolható *részre osztható*:

- Az országos átlagot jelentősen meghaladó értéket bír Szabolcs-Szatmár-Bereg és Hajdú-Bihar megye, illetve az Alföldhöz tartozó Borsod-Abaúj-Zemplén megyei töredék területek.
- Az országos átlag körüli érték jellemzi Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok és Pest megye Alföldre eső területeit.
- Az országos átlagnál jelentősen alacsonyabb születési arányszám figyelhető meg Békés és Csongrád megyében.

A *halálozási arányszám* esetében az ország nemzetközi összehasonlításban szintén kedvezőtlen képet mutat, ami nagyrészt a népesség korösszetételében bekövetkezett hátrányos változásokkal függ össze. Erre utal, hogy az 1970-es évtized 12,44 %-a után az 1980-as évtized 13,56 %-os halálozási arányt hozott. A halálozások esetében az Alföldre összességében *hasonló jellemzők mondhatók el, mint amit a születési arányszám kapcsán* már részleteztünk. Az északkelet-alföldi területeket az országos átlagnál viszonylag jobb, a délkeletiek pedig jóval rosszabb helyzet jellemzi. Mindez azonban *inkább a korstruktúra*, mintsem a népesség kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb egészségi állapotának *következménye*. A *születéskor várható élettartam* szempontjából például a dél-alföldi megyék az ország egyik

legjobb helyzetű területei, szemben Szabolcs-Szatmár-Bereg és Bács-Kiskun megyével, ahol a helyzet e mutatók esetében - a viszonylag kedvező halálozási arány ellenére - igen rossz.

A különböző halálokok közül a megfigyelhető *területi különbségek alapján ki kell emelnünk az öngyilkosságot!* Az Alföld a megyék adatainak összehasonlítása alapján ebben a tekintetben is "külön test" az ország egészében (2. táblázat).

2. táblázat
Az öngyilkosságban meghaltak száma megyék szerint
(fő/10 ezer lakos)

Megnevezés	1980	1985	1990	1991
Bács-Kiskun	6,5	6,6	5,2	5,0
Békés	5,5	5,5	5,2	5,0
Csongrád	6,4	5,6	5,5	6,0
Hajdú-Bihar	6,4	5,5	4,9	5,0
Jász-Nagykun-Szolnok	5,1	5,3	4,9	4,8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	5,2	5,9	5,5	5,1
Budapest	4,6	3,9	3,4	3,4
Baranya	4,2	4,5	3,0	3,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	3,8	4,0	3,7	3,5
Fejér	3,8	4,4	3,5	2,9
Győr-Moson-Sopron	2,0	2,4	2,5	2,2
Heves	4,2	3,3	3,8	3,7
Komárom-Esztergom	3,9	3,8	4,2	3,7
Nógrád	2,5	4,0	3,8	2,8
Pest	4,7	4,7	3,9	4,3
Somogy	3,8	4,0	3,7	2,9
Tolna	4,5	4,5	3,9	4,0
Vas	2,1	2,5	2,5	2,0
Veszprém	3,6	3,4	3,7	3,1
Zala	2,8	3,6	2,8	2,4
Magyarország	4,49	4,44	3,99	3,86
Alföld	5,83	5,76	5,20	5,16
Az Alföld nélküli országrész	3,95	3,95	3,50	3,35

Az alföldi megyék egymáshoz képest igen kicsiny szóródást mutató egyöntetűen magas értékei az okok tekintetében is valamiféle egyneműsége, hasonlóságra utalnak. Az öngyilkosságok magas alföldi arányának kielégítő magyarázatával azonban mindeddig adós maradt a hazai társadalomtudomány. Egy - az Alföldre is alkalmazható - lehetséges magyarázat alapjául szolgálhat Arthur E. Imhof elmélete.⁷ Röviden, és ebből következően leegyszerűsítve, az elmélet szerint egy adott

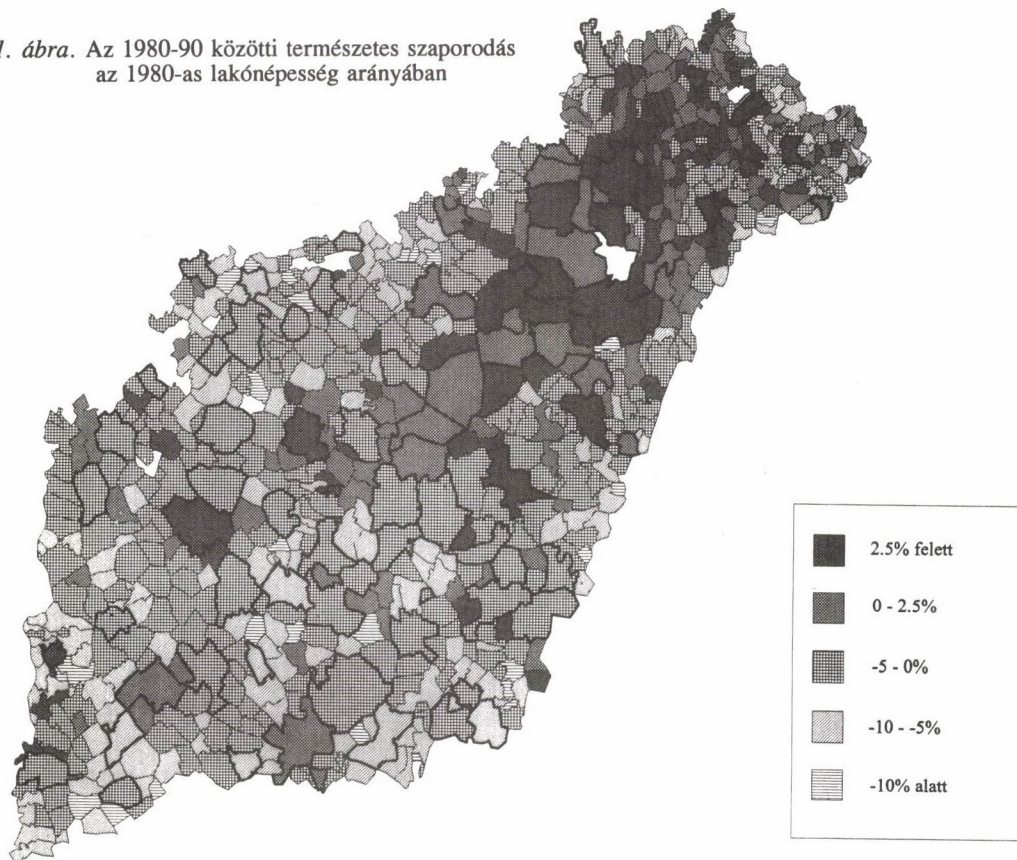
település, terület népességének "élethez való viszonyát" - ami generációról-generációra örököltődik például a szocializáció révén - a külső, az egyén által befolyásolhatatlan események, különösen az életet veszélyeztető traumák (járványok, háborúk, éhínségek) erőssége és gyakorisága nagyban befolyásolja. Amennyiben például egy meghatározott területen élők viszonylag rövid idő alatt az ilyen traumák tömegeit szenvedik el (feltéve, hogy az élet-halál kérdése beágyazódott mindennapjukat átszövő, biztonságot adó világképükbe - amit kiemelten fontosnak tart a szerző), az élet és az emberi kapcsolatok védelme, féltése az értékrendjükben hátrébb sorolódik (hisz rajtuk kívül álló okok folytán sorozatban veszítődik el illetve veszélyeztetődik). Ennek következményei több generáció távlatából is kimutathatóak például a nők teherbe esésének gyakoriságában, a társadalom és különösen a férfiak terhes nőkhöz való viszonyulásában (akár a munkavégzés, akár a szexuális élet szempontjából), az anya illetve a szülők magzathoz való viszonyában (mind a terhesség ideje alatt, mind azt követően), a részben ezzel összefüggő csecsemőhalandóságban és az élveszületések arányában, a gyermeknevelés terheinek megosztásában és jelentőségében, a születéskor várható élettartamban, és többek között az öngyilkosságok arányában (amely azonban egyértelműen összefügg a biztonságot adó világkép és az emberi kapcsolatok elvesztésével) is. Visszatérve az alföldi párhuzamra: az ilyen traumatizációk - szemben Európa és a fejlett világ más területeivel - nemcsak a korábbi évszázadokban, hanem a XX. században is gyakorta fenyegették Közép-Európát, annak is elsősorban keleti, délkeleti területeit, közöttük Magyarországot. Az Alföld a különböző hadjáratok, háborúk, járványok, éhínségek alapján magyarországi összehasonlításban is különösen veszélyeztetettnek tekinthető. Az elmélet részletesebb ismertetése meghaladja e tanulmány kereteit, említését azért tartottuk mégis fontosnak, mert az öngyilkosság okai mellett más népmozgalmi folyamatokban megfigyelhető területi különbségek magyarázatához is fontos érveket szolgáltathat.

A születések és halálozások értékeiből összeadódó *természetes szaporodás* - összhangban az egyes komponensek elemzésekor leírtakkal - mindössze hét megyében mutat pozitív értéket, amely megyék két térségre oszthatók (Észak- és Közép-Dunántúl, valamint Északkelet-Magyarország). E két térség eltérő jellegéről ugyanaz mondható el, mint amit a születési arány esetében már részleteztünk. Ehhez kiegészítésül mindössze annyit tehetünk hozzá, hogy *amíg az északkeleti országrész tradicionálisan magas arányszámai gyors ütemben csökkenni látszanak, addig a nyugati térségben lényegesen stabilabbnak mutatkoznak.*

A legnagyobb mértékű természetes fogyást Budapesten regisztrálták, mellette a két dél-alföldi megye (Békés, Csongrád) és Somogy emelhető ki alacsony értékeivel. Az alföldi megyék között tehát lényegesen nagyobb különbségeket tapasztalhatunk mint bármely más régió belül, illetve a különböző régiók között.

A népszámlálás időpontjában meglévő *városok* közel kétharmada mutatott természetes szaporodást. A már említett főváros mellett nagy természetes fogyás történt Makón, Csongrádon és Hódmezővásárhelyen.

1. ábra. Az 1980-90 közötti természetes szaporodás
az 1980-as lakónépesség arányában

A régióra általában az országos átlagnál kedvezőtlenebb népesedési helyzet jellemző. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy az Alföldön lévő városok 55 %-ával szemben az ország összes városának 39 %-ában, az Alföld nélküli országrészek városainak pedig 26 %-ában volt természetes fogyás. Az Alföld természetes fogyást mutató városai néhány kivételtől eltekintve a régió déli és nyugati felében találhatók (a Szeghalom-Karcag-Tiszafüred vonaltól délnyugatra), mely területen természetes szaporodást mind-össze néhány város (Szeged, Kecskemét, Kalocsa, Szolnok, Kisújszállás, Kiskunhalas, Túrkeve) produkált (1. ábra).

Az ország községeinek kevesebb mint negyedében figyelhető meg természetes szaporodás. E falvak egyharmada az aprófalvas Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék, másik egyharmaduk pedig Baranya, Veszprém, Győr-Moson-Sopron, Pest és Fejér megyék területén helyezkedik el. Ezzel szemben Csongrád megyében mindössze 5, de Bács-Kiskunban, Hevesben és Békésben is mindössze 10-11 község van, ahol a lélekszám a természetes szaporodás révén nem csökkent.

Az Alföldön tehát a községek helyzete még a városokénál is jóval kedvezőtlenebb; leszámítva az északkeleti területeket, mindössze néhány nagyobb városhoz kapcsolódó község mutat pozitív természetes szaporodást.

3. VÁNDORLÁS, TÉNYLEGES SZAPORODÁS

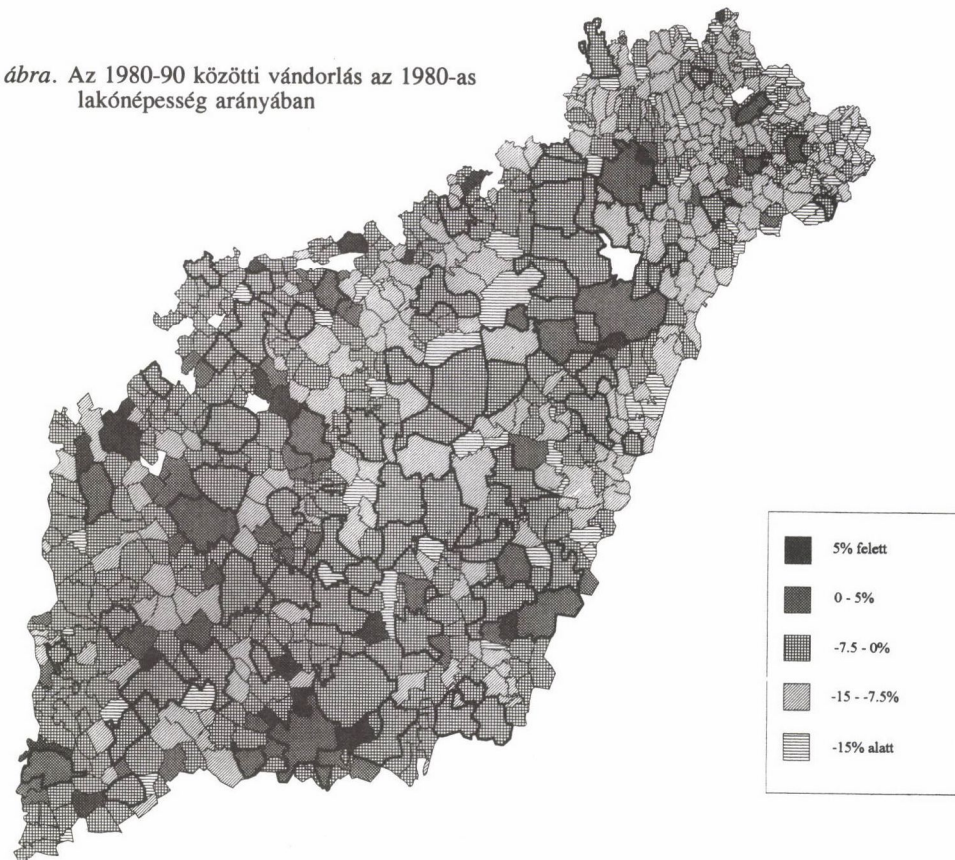
Az Alföld helyzete a *vándorlás* tekintetében már tradicionálisan kedvezőtlen, s ezen az sem segít, hogy a gazdasági struktúraváltás következtében nehéz helyzetbe kerülő térségekből az 1980-as évek második felében már megindult az elvándorlás.

A megyéket és Budapestet tekintve az elmúlt évtizedben egyedül az utóbbi rendelkezett *vándorlási nyereséggel*. Az országos átlagnál kedvezőbb képet mutat a Dunántúl több megyéje, valamint Pest és Csongrád megyék. A legnagyobb vándorlási veszteséggel bíró megyék sorában az 1980-as évtizedre Borsod-Abaúj-Zemplén megye lépett az élre. A listavezetőt alig lemaradva - a korábban évtizedeken át élenálló - Szabolcs-Szatmár-Bereg megye követi, majd Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád.

Az ország *városai* közül 74-nek volt vándorlási nyeresége, 92 város esetében pedig vándorlási veszteséget regisztráltak. Ez utóbbiak között találhatók a korábban jelentős vándorlási nyereséget felmutató nehézipari központok is. Ennek ellenére az alföldi városok helyzete még mindig rosszabb az országos átlagnál, mivel az országos 45 %-kal szemben (holott az "új depressziós térségek" városai nagyban csökkentették az országos arányt) az Alföld esetében csupán a városok 27 %-a mutat vándorlási nyereséget.

A *községek* közül országos szinten alig több mint négyszáz rendelkezik vándorlási nyereséggel. 40 %-uk az aprófalvas Baranyában, illetve Somogy, Pest és Veszprém megyében található, szemben Szabolcs-Szatmár-Bereg és Békés megyék-

2. ábra. Az 1980-90 közötti vándorlás az 1980-as
lakónépesség arányában

kel, ahol mindössze hat ilyen község van. Az ország községeinek közel 80 %-a tehát jelentős elvándorlási színtér. Az Alföld esetében ez fokozottan igaz, sőt miután mindez egy hosszantartó folyamatba illeszkedik, egyes területek népességekibocsátó szerepe lassan végérvényesen visszafordíthatatlanná válik (ha ez még nem következett be).

Az Alföld vándorlási szempontból *leghátrányosabb helyzetű területei* egy összefüggő zónát alkotnak, amely Szabolcs-Szatmár-Bereg megye északi csücskétől kezdődően, az egész megyét érintve, majd Hajdú-Bihar megye északkeleti részén egy viszonylag keskeny határmenti sávra szűkülve, később a megye déli felében és Észak-Békésben ismét kiszélesedve, illetve Gyulánál megint kissé összezsugorodva lenyúlik egészen Makóig (2. ábra).

Összhangban azzal, hogy az ország *tényleges szaporodása* -3,1 %-os értéket mutat, valamennyi vizsgált közigazgatási egységben csökkent a lélekszám. A legkisebb csökkenés az ország középső részén, Észak-Dunántúlon, valamint Hajdú-Bihar megyében, míg a legnagyobb Észak-Magyarországon (Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád) és a Dél-Alföldön (Békés) következett be. Nem sokkal jobb a helyzet Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Tolna megyékben sem.

A városok kevesebb mint felében tapasztalható lélekszám-növekedés. A csökkenő lélekszámú városok közül Budapest *vesztése* a legnagyobb. A fővárost követő csoportban vegyesen találunk hagyományosan csökkenő lélekszámú *alföldi agrárvárosokat* és strukturális gondokkal küszködő *ipari központokat* (Miskolc, Ózd, Cegléd, Hódmezővásárhely, Szentes, Makó, Csongrád).

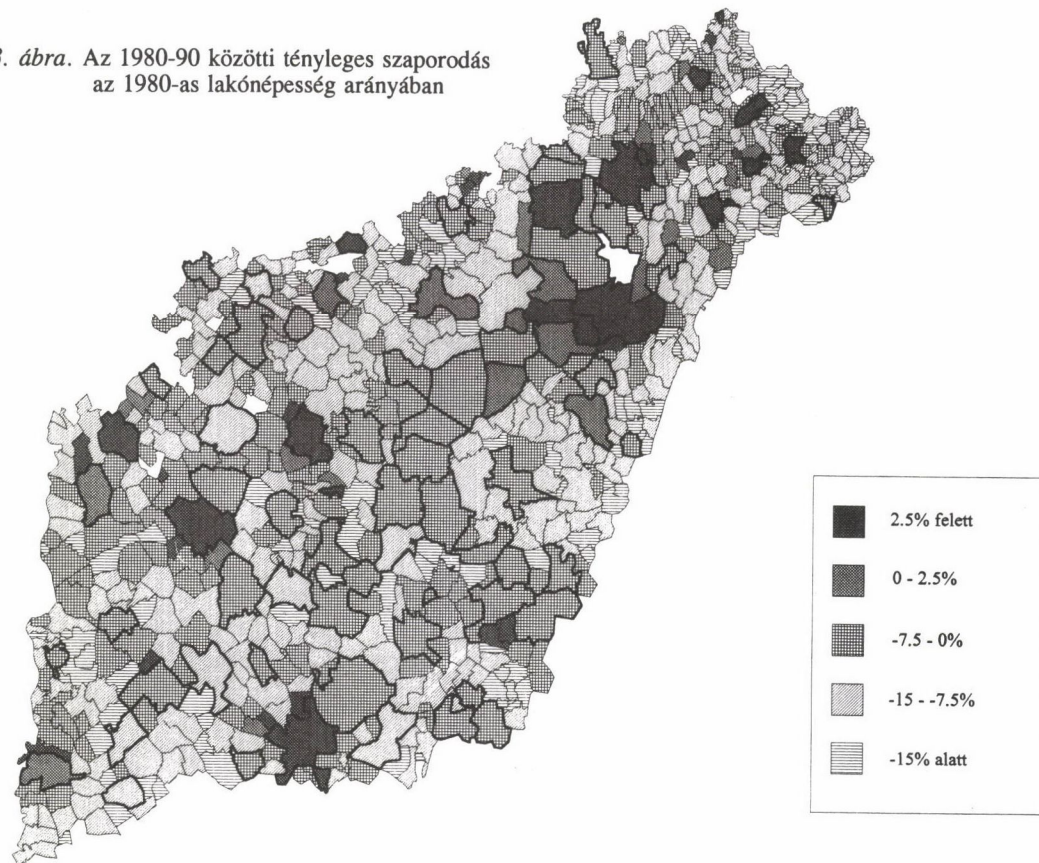
Az ország községeinek kevesebb mint ötödében nőtt a lakosság száma. Borsod-Abaúj-Zemplén, Pest, Győr-Moson-Sopron, Baranya és Fejér megyék a növekvő lélekszámú községek több mint felét adják, ezzel szemben Békésben mindössze kettő, Csongrádban csupán három, Jász-Nagykun-Szolnokban pedig csak négy olyan község van, ahol nőtt a lélekszám.

Az Alföldi városok helyzete tehát nem különösen, a községké azonban egyértelműen rosszabb a megfelelő országos átlagnál. Főleg érvényes mindez a korábban említett összefüggő zónára, annak is a magyar-román határ mentén fekvő településeire, amelyeknél a különböző tényezők egymást erősítő hatása következtében a folyamat fokozatos gyorsulása várható (3. ábra).

4. A NÉPESSÉG KORÖSSZETÉTELE

A *gyermekkorúak* (0-14 éves korig) aránya, összhangban a többi már elemzett demográfiai folyamattal, hosszú évtizedek óta csökken Magyarországon (a csökkenést egy-egy népességpolitikai beavatkozás időlegesen mérsékelte ugyan, de a trenden változtatni nem tudott). Az 1990-es népszámlálás időpontjában országosan 21,3 % volt ez az arány, amely nemzetközi összevetésben is rendkívül alacsony, sőt a születési arányszámok alapján a *jövőben további csökkenésre* lehet számítani.

3. ábra. Az 1980-90 közötti tényleges szaporodás
az 1980-as lakónépesség arányában

Ami a gyermekkorúak arányának területi differenciálódását illeti, nem meglepő, hogy ismét Északkelet-Magyarország, illetve a Közép-Dunántúl van kedvező helyzetben, azzal a különbséggel, hogy Északkelet-Magyarországhoz most Jász-Nagykun-Szolnok megye is csatlakozik. A *legalacsonyabb* a gyermekkorúak aránya Budapesten (18,8 %), valamint Csongrád és Somogy megyékben.

Az Alföld e mutató alapján is, miként a természetes szaporodás esetében - az akkori megosztással megegyező - két térségre osztható: a Szeghalom-Karcag-Tiszafüred vonaltól délnyugatra eső területen csupán néhány település (a városok közül mindössze öt) lépi túl a 20 %-os határt, míg e vonaltól északkeletre a 20 %-os határ alá eső települések száma elenyésző (a városok közül kettő tartozik e csoportba).

A *60 évesek és idősebbek aránya* évtizedek óta növekszik Magyarországon. Ez a növekedés az 1970-es évtizedben rövid időre megtorpant, hiszen ekkor léptek idős korba a II. világháború által megtizedelt korosztályok. Az 1980-as évtizedben nem volt ilyen mérséklő tényező, így a 60 évesek és idősebbek össznépességhez viszonyított aránya tovább nőtt. Napjaink demográfiai folyamatai közül egyik sem szól amellett, hogy ez a növekedés a jövőben mérséklődné.

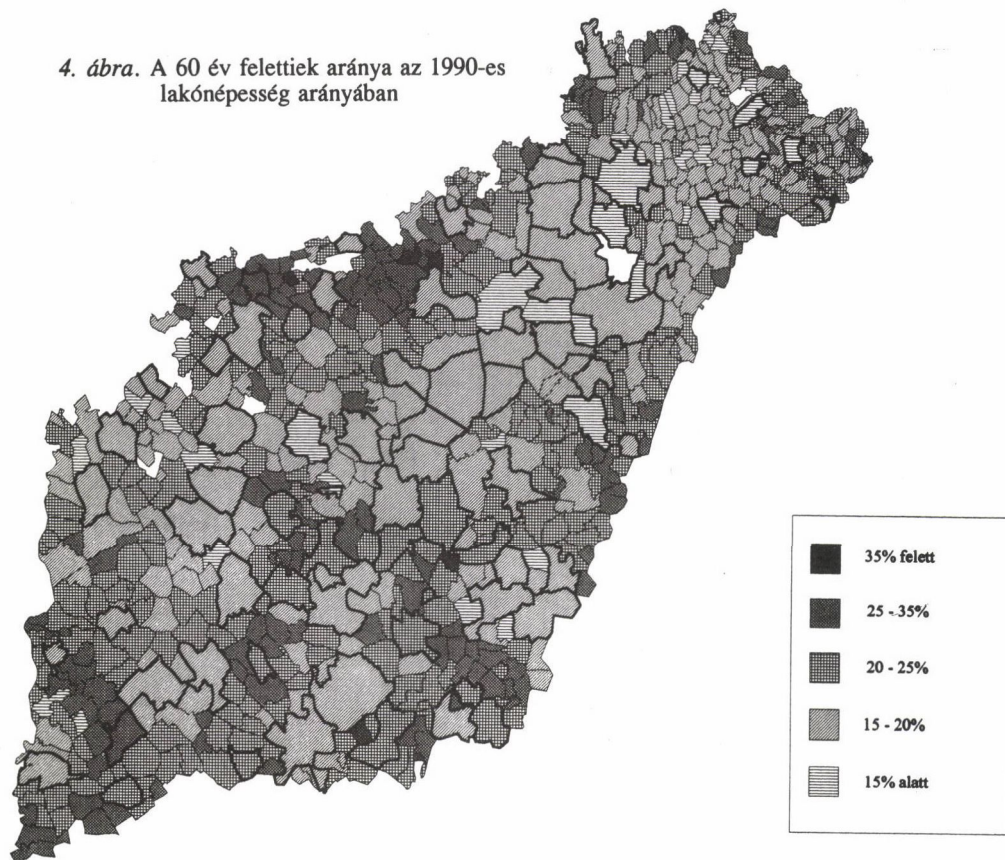
A ország megyei és Budapest közül Fejér megyében a legalacsonyabb az időskorúak aránya (15,4 %). Ezenkívül a Közép-Dunántúl további két megyéje, Pest megye, továbbá Északkelet-Magyarország három megyéje sorolható a kedvezőbb helyzetben lévő megyék közé. Figyelemre méltó a Csongrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok és Heves megyéket tartalmazó 20 % fölötti értékekkel jellemezhető sáv, amely szinte kettévágja az országot. Itt található a legmagasabb értéket felmutató Békés megye (21,9 %) is.

Az *Alföld elöregedésének* folyamatát mutatja az a tény, hogy a városokat leszámítva alig találunk olyan községet a régióban, ahol az időskorúak aránya alacsonyabb 20 %-nál (ez az érték azt jelenti, hogy minden ötödik ember idősebb 60 évesnél) (4. ábra). Az elöregedés szempontjából legrosszabb helyzetű alföldi területek a következők:

- A Bácskai löszhát és az azzal érintkező Duna-Tisza közti hátság délnyugati része.
- Az észak-alföldi hordalékkúp síkság és a Közép-Tiszavidék azzal érintkező része.
- Dél-Békés és Csongrád megye kapcsolódó délkeleti szöglete.
- A Berettyó-Körösvidék szinte teljes egészében.

Ha mindehhez hozzászámítjuk az itt felsorolt területeken igen magas munkanélküliségi rátát, akkor azt a megdöbbentő eredményt kapjuk, hogy e területek településein mindössze az ott élő lakosság 20-25 %-a, sőt nem is ritkán még ennél is kisebb hányada folytat kereső tevékenységet.

4. ábra. A 60 év feletti aránya az 1990-es
lakónépesség arányában

5. ÖSSZEGZÉS HELYETT

Az Alföld a vizsgált mutatók majd mindegyikét tekintve az ország legkedvezőtlenebb helyzetű területe. Ezen az sem segít, hogy egyes új depressziós térségek bizonyos tekintetben már alulmúlják. Az ipar és a mezőgazdaság jelenlegi súlyos válsága az Alföld esetében jelentősen felerősíti egymást, így ennek következtében a közeljövőben a régió "leszakadása" az ország fejlettebb területeihez képest feltehetően ismét felgyorsul. E negatív folyamatok mérséklése, megállítása mindannyiunk feladata, különösen azért, mert egyes területek "leépülése" mára már lehetetlenné teszi a belső erőforrásokra támaszkodó kilábalást.

Az iménti, vázlatosan bemutatott Alföld-életjel, népesedési helyzetjelentés mindenkinek szól; az itt élőknek, akik nélkül egy kívánatos pályamódosítás eleve kizárt, a nem itt élőknek, akiknek tudni kell, hogy az ő támogatásukra, segítségükre is szükség van, mert külön-külön vagy egyedül nekik sem sikerülhet, a helyi és országos politikusoknak, akiknek talán nagyobb a lehetőségük és kötelességük is a folyamatok befolyásolására, és a parlamentnek, a kormánynak, akiktől régi rossz reflexeink alapján még ma is sokszor többet kívánunk és várunk, mint amennyit joggal remélhetnénk.

JEGYZETEK

1. Lásd például az 1985-ben készített, azóta is egyedülálló, felújításra váró kísérletet, az Alföld bibliográfiáját. Utalnunk kell ezen kívül még többek között az 1980-as évek Alföld kutatásaira, a parlament által 1991-ben nagy többséggel elfogadott Alföld törvényre és az annak következtében induló kutatásokra, az Alföldön folyó kisebb térségekkel foglalkozó, szinte már hagyományosnak tekinthető vizsgálatokra, illetve a kutatási eredményeket rendszeresen közlő tudományos konferenciákra, kiadványokra - melyek közül az egyik legifjabbat tartja kezében a kedves olvasó.
2. A tanulmányban konkrét hivatkozás nélkül támaszkodunk a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízásából az MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézete által elvégzett "Az Alföld közép- és hosszútávú fejlesztési koncepciója" című kutatási program szerző által koordinált "Az Alföld népessége" című helyzetfeltáró tanulmánykötetének egyes háttéranyagaira.
3. Vági Gábor (1982): Versengés a fejlesztési forrásokért. - KJK, Budapest, és Lengyel Imre (1992): Adósságaink és hiteleink (adalékok a lakossági eladósodás területiségéhez). - Esély, 3. pp. 32-45.
4. Tóth József (1988): Urbanizáció az Alföldön. - Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Eke Pálné (1983): Szabolcs-Szatmár megye II. világháború utáni népesedésének és településhálózata strukturális átalakulásának fő vonásai. - Alföldi Tanulmányok, pp. 189-212.
6. Kocsis Károly - Kovács Zoltán (1991): A cigányság helye az Alföld társadalmában - Alföldi Társadalom 1991. 5-19. pp.
7. Arthur E. Imhof (1992): Elveszített világok (Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat - és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...). Akadémiai Kiadó, Budapest.

THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE ALFÖLD: REPORT FROM THE EARLY NINETIES

Gábor Velkey

In the paper the demographic data of the 1990 census (live births, deaths, natural growth, migration, actual growth and age composition) are used to describe the Alföld today. The author does not aim at outlining the transformation of the recent years nor at a comprehensive analysis of the state of population and demographic processes.

He tries to point out the factors which were typical of the Alföld at a given data - partly as a region of Hungary (through its relative position compared to other regions) and partly as an extremely complicated and differentiated social space (on the basis of differences within the region). Formulating it in another way, an attempt is made to write a 'first-person' report of the Alföld for 1990. This is a description of present-day conditions, which are the basis for the future, influencing demographic and indirectly socio-economic processes in the coming decades and marking the limits of feasible paths of development. The analysis of demographic processes is not only important for the distant future but also for the near future and the present. Population development is the most important indicator of disturbances in the functioning of the social system conceived in its broadest sense. Before these disturbances become obvious, the individuals of the society assess continually - through their every-day activities - the actual living circumstances. Social reproduction and demographic processes are expressions of the complex response of the society to the opportunities for life, which vary from region to region.

Almost all the indicators investigated show the Alföld to be the least favourable region of the country. No consolation, that some recently 'developed' depression areas present even lower figures now. The present grave crisis in industry and agriculture intensify each other in the case of the Alföld. As a consequence, the relative backwardness of the Alföld will probably increase more rapidly in the near future. To reduce negative trends or to stop them is our common task, especially because the deterioration of certain areas makes progress from inner resources impossible today.

The above sketch of the Alföld situation has to be taken seriously by everybody. It applies to the Alföld residents, as without them no desirable modification of development path can be achieved, as well as to non-residents, as they must recognise that their help is also needed, they cannot be successful alone, to local and top politicians, whose duty is to influence the processes and to the parliament and government, from whom - following bad habits - we demand much more than we can expect rightfully.

